

ISSN-1680-1245

SUMQAYIT DÖVLƏT UNIVERSİTETİ
СУМГАИТСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ
SUMGAYIT STATE UNIVERSITY

ELMİ XƏBƏRLƏR
НАУЧНЫЕ ИЗВЕСТИЯ
SCIENTIFIC NEWS

Sosial və humanitar elmlər bölməsi
Серия социальных и гуманитарных наук
Series for Social and Humanitarian Studies.

Cild 10

2014

№3

Sumqayıt- 2014

Sumqayıt Dövlət Universiteti
Elmi Xəbərlər. Sosial və Humanitar bölmə

BAŞ REDAKTOR

Fəlsəfə elmləri namizədi, dos.

Elxan Hüseynov

BAŞ REDAKTOR MÜAVİNİ

Filologiya üzrə elmlər doktoru, prof.

Ramazan Məmmədov

MƏSUL KATİB

Pedagogika elmləri namizədi, dos.

Yusif Aslanov

REDAKSİYA HEYƏTİNİN ÜZVLƏRİ

Dilçilik

AMEA-nın müxbir üzvü, filol.elmləri doktoru, prof.

Filol.elmləri doktoru, prof.

Filol.elmləri doktoru, prof.

Filol.elmləri namizədi, dos. (məsul redaktor)

Nizami Cəfərov

Aslan Bayramov

Buludxan Xəlilov

Əzəmət Rüstəmov

Ədəbiyyatşünaslıq

Filol.elmləri doktoru, prof.

Filol.elmləri doktoru, prof. (məsul redaktor)

Filol.elmləri doktoru, prof.

Filol.elmləri doktoru, prof.

Filol.elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, dos.

Rafiq Əliyev

Nigar İsgəndərova

Məhərrəm Qasımlı

Fikrət Rzayev

Sevinc Həmzəyeva

Tarix və sosiologiya

Tarix elmləri doktoru, prof.

Tarix elmləri doktoru, prof. (məsul redaktor)

Fəlsəfə elmləri doktoru, prof.

Fəlsəfə elmləri doktoru, prof.

Tarix elmləri doktoru, prof.

Adil Baxşəliyev

Şirxan Səlimov

Həsən Sadıqov

Əziz Məmmədov

Maya Rəhimova

Iqtisadiyyat

Akademik

AMEA- nin müxbir üzvü, iqtisad elmləri doktoru prof.

Iqtisad elmləri namizədi dos. (məsul redaktor)

Iqtisad elmləri namizədi dos.

Ziyad Səmədzadə

Əli Nuriyev

Albert Tağıyev

Bəsti Orucəliyeva

Pedaqogika, psixologiya, metodika

Pedaq.elmləri doktoru, prof.

Pedaq.elmləri doktoru, prof.

Psixolog.elmləri doktoru, prof.

Pedaq. üzrə fəlsəfə doktoru (məsul redaktor)

Rüfət Hüseynzadə

Rəfiqə Mustafayeva

Ramiz Əliyev

Aytəkin Məmmədova

Сумгаитский Государственный Университет
Научные Известия. Серия: Социальные и Гуманитарные науки.

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР

Кандидат философских наук, доц.

Эльхан Гусейнов

ЗАМЕСТИТЕЛЬ ГЛАВНОГО РЕДАКТОРА

Доктор филологических наук, проф.

Рамазан Мамедов

ОТВЕТСТВЕННЫЙ СЕКРЕТАРЬ

Кандидат педагогических наук, доц.

Юсиф Асланов

ЧЛЕНЫ РЕДАКЦИИ

Языковедение

Член-корр. НАНА, доктор филол. наук, проф.

Доктор филол. наук, проф.

Доктор филол. наук., проф.

Кандидат филол. наук, доц.

(ответственный редактор)

Низами Джафаров

Аслан Байрамов

Булудхан Халилов

Азамат Рустамов

Литературоведение

Доктор филол. наук., проф.

Доктор филол. наук., проф.

Доктор филол. наук., проф.

Доктор филол. наук., проф.

Доктор философии по филологии, доц.

(ответственный редактор)

Рафик Алиев

Нигяр Искендерова

Магеррам Гасымлы

Фикрет Рзаев

Севинч Гамзаева

История и социология

Доктор исторических наук, проф.

Доктор исторических наук, проф.

Доктор философских наук., проф.

Доктор философских наук., проф.

Доктор исторических наук, проф.

(ответственный редактор)

Адиль Бахшалиев

Ширхан Салимов

Гасан Садыхов

Азиз Мамедов

Майя Рагимова

Экономика

Академик, член-корр. НАНА, доктор экономических наук, проф.

Член-корр. НАНА, доктор экономических наук, проф.

Кандидат экономических наук, доц. (ответственный редактор)

Кандидат экономических наук, доц.

Зияд Самедзаде

Али Нуриев

Альберт Тагиев

Бести Оруджалиева

Педагогика, психология, методика

Доктор педагогических наук, проф.

Доктор педагогических наук, проф.

Доктор психологических наук, проф.

Доктор философии по педагогике (ответственный редактор)

Руфат Гусейнзаде

Рафига Мустафаева

Рамиз Алиев

Айтекин Мамедова

Sumgayit State University
Scientific News. Series for Sosial and Humanitarian Studies.

EDITOR-IN-CHIEF

PhD, associate prof.

Elkhan Guseynov

EDITOR

D.Sc. (Philology), prof.

Ramazan Mammadov

EXECUTIVE SECRETARY

Ph.D., associate prof.

Yusif Aslanov

EDITORIAL BOARD

Linguistics

The member-correspondent NASA, D.Sc. (philology), prof.

D.Sc. (Philology), prof.

D.Sc. (Philology), prof.

PhD, associate prof. (executive editor)

Nizami Jafarov

Aslan Bayramov

Buludkhan Halilov

Azamat Rustamov

Literary Studies

D.Sc. (Philology), prof.

D.Sc. (Philology), prof. (executive editor)

D.Sc. (Philology), prof.

D.Sc. (Philology), prof.

PhD (Philology), associate prof.

Rafik Aliyev

Nigar Isgandarova

Magerram Gasymly

Fikret Rzayev

Sevinch Gamzayeva

History and Social Studies

D.Sc. (History), prof.

D.Sc. (History), prof. (executive editor)

D.Sc. (History), prof.

D.Sc. (History), prof.

D.Sc. (History), prof.

Adil Bakhshaliyev

Shirkhan Salimov

Gasan Sadikhov

Aziz Mammadov

Maya Ragimova

Economics

Academician, member- correspondent NASA,

D.Sc. (Economics), prof.

Member- correspondent NASA, D.Sc. (Economics), prof.

PhD, associate prof. (executive editor)

PhD, associate prof.

Ziyad Samedzade

Ali Nuriyev

Albert Tagiyev

Besti Orujaliyeva

Pedagogy, psychology, methods

D.Sc. (Pedagogy), prof.

D.Sc. (Pedagogy), prof.

D.Sc. (Pedagogy), prof.

PhD (Pedagogy) (executive editor)

Rufat Guseynzade

Rafiga Mustafayeva

Ramiz Aliyev

Aytakin Mammadova

“Təsisçi” Sumqayıt Dövlət Universiteti

“Elmi xəbərlər” jurnalı Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin 19.07.2004-cü il tarixli, 46-16-3547/17 sayılı əmrinə əsasən nəşr edilir.

Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi tərəfindən qeydiyyatda alınmışdır.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının qərarı ilə elmi nəşrlər siyahısına daxil edilmişdir.

Учредитель: Сумгайытский государственный университет

Журнал «Научные Известия» издается на основании приказа 46-16-3547/17 Министерства Образования Азербайджанской Республики от 19.07.2004-го года.

Зарегистрирован Министерством Юстиции Азербайджанской Республики.

Включен в список научных изданий Высшей Аттестационной Комиссии при Президенте Азербайджанской Республики.

Founded by Sumqayıt State University

The Journal of "Scientific News" is published due to the order № 46-16-3547/17 of the Ministry of Education of the Azerbaijan Republic from 19.07.2004.

It has been registered by the Ministry of Justice of the Azerbaijan Republic.

It has been included to the list of scientific publications of the Supreme Attestation Commission under the President of the Azerbaijan Republic.

© Sumqayıt Dövlət Universiteti, 2014

UOT 801.541.2

DİLİN QURULUŞUNDA SEMANTİK TƏKAMÜL**MƏHƏRRƏMOVA MƏTANƏT HİDAYƏT qızı***Sumqayıt Dövlət Universiteti, dissertant**e-mail: groan@mail.ru****Açar sözlər:*** *leksikologiya, semasiologiya, semantika, leksik məna, polisemiya*

Dilin əsas ünsürləri, o cümlədən sözlər obyektiv gerçəkliklə müqayisədə kəmiyyətə çox azdır. Bu ziddiyyət xüsusilə adlandırma, ifadətmə, mənalandırma prosesində dil vahidlərinin – sözlərin həddindən artıq mümkün kombinasiyaları hesabına tarazlaşır. Maraqlıdır ki, biz ünsürlərin özünü bu kombinasiyalar vasitəsilə aşkarlayırıq.

Deməli, dil vahidlərinin, o cümlədən sözlərin kombinasiyası iki mühüm vəzifənin reallaşmasına şərait yaradır:

a) dilin obyektiv ələmlə adekvatlığını, tənəsübünü nizamlayır;

b) dil vahidinin özünün sistem daxilindəki dəyərini müəyyənləşdirir.

Bu cəhətdən struktur anlayışının müxtəlif, bəzən bir-birinə zidd olan defnisiyaları arasında belə bir qənaət inandırıcı görünür ki, struktur münasibətlər tipi olub, bu münasibətlər əsasında müəyyən təbəqənin vahidlərinin bir-birilə əlaqələnmə şəklidir. Araşdırıcılar haqlı olaraq qeyd edirlər ki, dilin xarakter xüsusiyyəti onun nə ifadə etməsi deyil, bütün səviyyələrdə onun nə fərqləndirməsidir. Leksik-semantik sistemdə leksemin bir-birindən fərqlənməsi ifadə olunan məfhumlar inventarının qeydə alınmasını mümkün edir. Belə fərqlənmə dilin əsas əlamətidir.

Söz dilin işarə təbiətli vahidlərindən biri kimi forma və məzmun tərəflərinin vəhdətindən ibarət olan bütövdür və nitq prosesində bu bütövün tərəfləri eyni bir funksiyaya xidmət etmə yönündən ayrılmazdır. Müəyyən səslənmə müxtəlif əlaqələnmə sayəsində nominativ sferadan predikativ sferaya düşür və müəyyən semantik dəyərin işarəsi kimi qavranır. Bu xassənin mütləqliyi forma və mənanın ümumi dil mexanizmindən, təfəkkür – dil münasibətindən gələn nisbi müstəqilliyini inkar etmir; forma hər hansı mənanı ifadə edir etsin, yaxud bu və ya digər məna hansı formada maddiləşir-maddiləşsin “forma və mananın vəhdəti” prinsipini pozmur, hər dəfə onu təsdiq etmiş olur. Dilin semantik tərəfinin, xüsusilə leksik semantikanın müxtəlif nəzəri və praktik mətləblərinin şərhində əvəzsiz xidməti olan L.V.Şerba sözlə mənanın (forma ilə məzmunun) münasibətindən bəhs edərək ziddiyyətli olan belə bir fikir söyləyir: “Sözlərin bir neçə mənaya malik olduğunu düşünmək doğru olmazdı, bu, mahiyyətə formal və hətta sadəcə tipografik nəzər-nöqtəsidir. Əslində, biz fonetik sözün malik olduğu mənalardan sayı qədər sözə maliklik... Bu, məntiqi olaraq forma və məzmunun vahidliyi etirafından irəli gəlir” [1, 78].

Bu mülahizə dilin sistem səciyyəli qurum kimi ümumi tendensiyasına, dil və nitqin münasibətinə, nəhayət, sözün nisbi müstəqilliyinə ziddir. Nəzərə almaq lazımdır ki, sözün bu və ya digər mənasının aktualaşmasına, leksik mənanın təkamülünə müxtəlif amillər təsir edir, lakin nəticədə söz eyniliyi prinsipi pozulmur.

Azərbaycan dilində də sözlərin semantik inkişafını müxtəlif amillər müəyyənləşdirir. Sözün metaforalaşması – bu istiqamət dilimiz üçün olduqca xarakterikdir – onun semantik təkamülündə həlledici rol oynayır. Müəyyən əlamətlərlə assosiativ səviyyədə uyğun gələn denotatların və onların söz-işarələrinin ümumxalq dili bazasında, xüsusilə yazılı dildə, şüurlu müdaxilə sayəsində işlənmə – əlaqələnmə müxtəlifliyinin xüsusi şəraitdə eyniləşməsi sözün yeni semantik inkişaf impulsunu yaradır və söz tamamilə yeni əhatədə fəaliyyət göstərən təzə semantik dəyər qazanır, ilk semantik özəyindən uzaqlaşır.

Söz tarixən müəyyən sinxron səviyyədə sinkretik köklər şəklində fəaliyyət göstərir: isim və fel kimi omonim münasibətdə qavranılır. Leksik və morfoloji qurumların inkişafı, təkamülü nəticəsində omonim cütlərdən biri semantik müstəqilliyini itirir. Dildə danışanların təsəvvüründə iki ayrı-ayrı semantik-məntiqi sahəyə daxil olan, müəyyən paradigmalarda aktuallaşan sözlərdən biri arxaikləşir.

Sözün nominativ mənasının yeni qammalar, yeni leksik-semantik variantlar qazanmasında dildə danışanların müxtəlif obyektləri, predmetləri müqayisə etməsi, tutuşdurması da xüsusi rol oynayır və konkret müqayisə məzmununu ifadə edən sözlərin birləşməsi zaman keçdikcə yeni məna daşıyıcısı kimi stabil formaya çevrilir, müqayisə vasitəsi kimi işlənmiş vasitə reduksiya uğrayır, müqayisə məzmunu qalır və sıxılma nəticəsində bu məzmun sözlərdən birində yeni müstəqil leksik-semantik variant kimi qavranılır. Zənnimizcə, qeyd etdiyimiz proses semantik təkamül, leksik zənginləşmə kimi bir neçə etapdan keçir.

Dilin quruluşunda təkamül, dəyişmə müxtəlif yollarla baş verir, bunlardan ən çox nəzərə çarpanı mutatsion (inqilabi, sıçrayışlı) və qradual (tədrici, yavaş-yavaş) yollardır. Müşahidələr göstərir ki, qradual dəyişmələrin əsası əvvəlki dövrlərdə qoyulur, dublet formalar bir müddət paralel işlənir, nəhayət, biri-adətən sonradan dilə daxil olanı “qalib gəlir”. Mutatsion dəyişmə bir sinxron kəsikdə nisbətən qısa zaman içərisində baş verir, bunun izləri əvvəlki dövrlərdə müşahidə olunmur. Qradual dəyişmə ən çox qrammatik quruluşa və onunla üzvü sürətdə, formal cəhətdən bağlı olan səs sisteminə xasdır.

Dilin inkişafı, funksional enerjisi onun müxtəlif laylarının mahiyyəti və laylararası münasibətdən də asılıdır. Belə ki, laylararası münasibət dilin əsas funksional mahiyyətini müəyyənləşdirir, vahidlərin maddi-ideal xassələrini aşkarlayır. Dilin aşağı pilləsinin vahidləri müəyyən həddə qədər yeni keyfiyyətli vahidin formalaşmasında maddi vasitə, formal təşkilədiçi kimi iştirak edir, semantik məzmunu daşımayan fonemlərin, müəyyən fonetik qanuna əsaslanan düzumdəki kombinasiyası ondan, fonemdən həm daxili məzmununa, həm də xarici əlamətinə görə fərqlənən yeni bir vahid – söz, şəkilçi yaradır və dil sisteminin sözdən sonra gələn layın vahidlərinin formalaşmasında artıq fonem və fonem birləşməsi bilavasitə iştirak etmir, onun kombinasiyalarından əmələ gəlmiş keyfiyyətə yeni vahidlər, yəni söz, şəkilçi və onların müxtəlif birləşmələri aparıcı rol oynayır. Dilin quruluşundakı pillələr yuxarı laylara qalxdıqca vahidlərin, işarələrin forma-məzmun münasibətindən, onların quruluş mahiyyətindən doğan mürəkkəblilik artır. Yalnız formadan ibarət olan birtərəfli fonemləri semantik-semiotik vahidlər və onların gerçəklik-təfəkkür sferalarını da ehtiva edən forma-məna vəhdətindən ibarət olan söz, şəkilçi, söz birləşməsi, cümlə, mətn əvəz edir. Sözlərin və köməkçi vasitə kimi onların leksik-sintaktik məna münasibətlərini tamamlayan morfoloji əlamətlərin müştərək fəaliyyəti, kombinasiyaları yeni, müxtəlif keyfiyyətlər formalaşdırır: a) müəyyən forması və modeli olan maddi vahidlər – sintaksis; b) müəyyən məzmunu olan leksik-semantik, onomasioloji ideal vahidlər – semasiologiya.

Leksik vahidlərin öz mürəkkəbliyindən və dilin əsas mənalı vahidi olmasından asılı olaraq müxtəlif istiqamətdə “sözlərin əlaqələnməsindən hər dəfə bir-birindən əsaslı şəkildə fərqlənən müxtəlif leksik, qrammatik formalar əmələ gəlir” [2, 39].

Sözün də, ümumən dilin məna daşıyan vahidlərinin mənasını şərh edərkən onun özündən kənardakılarla əlaqələrinə diqqət yetiririk. Buna görə də, sözün mənasının hər hansı bir şəkildə təsviri özlüyündə onun izahı deməkdir. Sözün mənasını izah edərkən gerçəklik fraqmentinə – denotatlara üz tutmaq olar. Aydındır ki, leksik məna daşıyan hər söz denotatı ifadə edir, onu əks etdirir. Denotativ izah etmə denotata işarə edən söz vasitəsilə də ola bilər: qırmızı – “qan rəngi”. Sözün mənasını onun başqa sözlər, ifadələr mühitində işlənməsi, əlaqələnməsi, yəni dil sistemindəki formal-semantik mövqeyi ilə də şərh etmək mümkündür. Bu üsulda izah olunan sözün sinonimlərindən, hiponimlərindən, hiporonimlərindən, antonimlərdən, konversivlərdən də istifadə oluna bilər [3, 566].

L.V.Şerbanın fikrincə, dil bütövlükdə məfhumi anamlara, mənaya gedib çıxır. Məfhumi məzmun yoxsa, məna yoxdur və deməli dil yoxdur. Koqnitiv qrammatika mütəxəssisi R.Lanqakr isə “məna elə bir şeydir ki, dil yalnız onun xatirinə mövcuddur” – deyir. Vitgenşteyn deyirdi ki, sözün mənasını axtarmayın, onun işlənməsini arayın.

Qeyd edək ki, XX əsr semantikosentrik mövqeyin aparıcı olması ilə əlamətdardır. Təsadüfi deyildir ki, A.Vejbitski üç semiotik bölümü – semantika, praqmatika, sintaksisi üç semantik bölümlə – leksik semantika, qrammatik semantika, illokutiv semantika ilə əvəz etməyi təklif etmişdir [4, 55-57].

Sözün əşyavi mənasının öyrənmə metodları çoxdur, onlardan əsas iki yanaşma yönünü qeyd etmək məqsəduyğundur: 1) sözsentrik; 2) tekstosentrik. Bu araşdırma yönlərindəki əsas fərq nəyin? və necə? araşdırılmasından ibarətdir. Sözsentrik istiqamətdə sözdə nominativ vahid və dilin leksik-semantik sisteminin elementi kimi yanaşılır. Burada əsas məqsəd sözün maddi mənasını paradiqmatik və sintaqmatik səviyyələrdəki mövqeyini hərtərəfli araşdırmaq, hər ölçüyə uyğun olaraq sözün-leksemin semantik ierarxiyası, onun tarixən oturmuş söz formaları, söz mənaları, sözün ayrıca malik olduğu leksik-semantik variantları, nəhayət, sözün nitqdə reallaşan dilin sistem və asistem dəyərlərini təqdim edən işlənməsini, sırf nitq faktını təhlil etməkdən ibarətdir.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, dil işarəsinin hər iki tərəfi konkret dildə danışanların şüurunda nisbi avtonomluğa malikdir. Bu cəhət sözün semantik çevikliyi artırır, kollektiv üzvlərinə eyni formanı təkrarlanan müxtəlif predmetlərin xassələrini ifadə etmək üçün işlətmək imkanı verir. Buna görə də, müstəqil mənalı söz-ışarəyə, iki strukturlu quruma (paradiqmatika, sintaqmatika) araşdırıcılar əlavə olaraq üçüncü ölçüdə-epidiqmatika əlavə edirlər. Epidiqmatika elə bir qurumdur ki, sözü formalaşdıran, sözün sinxron tarixi eyniliyini mühafizə edən semantik törənməlik xəttidir.

A.N.Leontev yazır ki, ümumiyyətlə dil vahidlərinin, xüsusilə leksik vasitələrin mənasında maddi aləmin ideal mövcudluq forması, onun ictimai təcrübələrdə açılmış xassələri və münasibətləri ifadə olunur [5, 134]. Doğrudan da, “dil-real gerçəklik” qarşılaşmasında dil-yəni söz, söz birləşməsi, cümlə təkcə ifadə etmə predmeti adlandırma funksiyası yerinə yetirməyib, daha çox insanın obyektiv dünyanı və özünün subyektiv aləmini ümumiləşdirilmiş şəkildə əks etdirmək məqsədinə xidmət edir, deməli, dilin obyektiv aləmlə münasibətdəki funksiyası obyektivləşdirməkdən, ideallaşdırmaqdan ibarətdirsə, insanın təfəkkür fəaliyyəti ilə münasibətdə fikrin, ideyanın bilavasitə gerçəkləşdirilməsinə xidmət etməkdir. Bu nöqtədə dil iki əlavə funksiyanı da yerinə yetirir: kommunikativ, praqmatik.

Predmet və hadisələr elə xarakterik əlamətlərə görə adlanır ki, onlar bu adlanma əsasında digər predmet və hadisələrdən fərqləndirilir. Adlandırma bir qayda olaraq, predmetdə mövcud olan və ani nəzərə çarpan əlamətə-forma, rəng, funksiya, ölçü, nə iləsə oxşarlıq, eləcə də digər xarici və daxili xassələr əsasında aparılır: yumurta-formaca yumru olduğu üçün, göy –rənginin maviliyinə görə; dəvədanı, itburnu-oxşarlığa görə ... belə adlandırılmışdır. Bu mülahizə daxili forması şəffaf olan, motivlənmiş sözlərə şamil oluna bilər. Lüğət tərkibində böyük bir qisim sözlərin leksik mənası, real gerçəkliyin hadisələrinə verilən ad tamamilə şərti xarakter daşıyır. Bir çox sadə sözlərin əsasında dayanan əlamət müasir dövrdə hiss olunmayacaq dərəcədə dumanlıdır və dərk olunmur, lakin bu onların dildə mənalı vahid kimi funksional imkanlarına qətiyyətlə mane olmur. Məsələn, dağ, su, ot, otaq, ev, çay reallıqlarının niyə məhz bu səs kompleksləri ilə adlandırılması izah olunmaz faktıdır, lakin Azərbaycan dilində həmin sözlərin iki növü, tipi vardır:

1) motivləşməmiş sözlər: ata, ana, qardaş, əl, baş;

2) motivləşmiş sözlər: gəlin, meydança, əlcək, otbiçən, döşək.

Müasir Azərbaycan dilində uca, ağac, bitmək sözləri müstəqim, nominativ mənaya malik olmaqla real aləmdə obyektiv şəkildə mövcud olan predmet, əlamət və hərəkət bildirir. Qeyd etdiyimiz sözlərin işlənmə sferasını, başqa sözlərlə əlaqələnmə imkanını yalnız predmet – məntiqi əlamət müəyyənləşdirir, başqa şəkildə desək, sözlərin adlandığı reallıqları tənzimləyir, məsələn, uca sözü bu anlayışa, əlamətə malik olan predmetlə əlaqələnə bilir (uca bina, uca boy, uca dağ). Eyni mülahizə digər sözlərə də aiddir (ağıllı ağac, şirindilli ağac və s. deyilə bilməz).

Sözün frazeoloji bağlı mənası isə elə leksik mənadır ki, yalnız sabit birləşmələr daxilində aktuallaşır, belə mənalar predmet-məntiqi şərtədən asılı olmayıb, müasir Azərbaycan dili leksik sisteminin daxili qanunları ilə idarə olunur. Frazeoloji bağlı mənaya malik olan söz yalnız müəyyən sözlərlə, məhdud birləşmələr daxilində işlənmə imkanına malik olur, belə sözlərin mənası, leksik məzmunu, bir qayda olaraq, obyektiv gerçəklik predmetləri ilə nominativ mənadan fərqli olaraq birbaşa deyil, dolayısı ilə bağlı olur, çünki həmin sözlər adətən məcazi mənə daşıyır.

Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində kəmiyyətə az miqdar sözlər də vardır ki, onların müvafiq mənası sintaktik mühitdən asılı olur. Sintaktik cəhətdən asılı mənə sözün cümlədə müəyyən sintaktik funksiyada işlənməsi ilə bağlı olur, yalnız konkret cümlə üzvü kimi işlənmiş söz bu və ya digər leksik-semantik variantı reallaşdırır.

Elmi yeniliyi: Məqalədə dilin əsas ünsürləri, o cümlədən sözlər obyektiv gerçəkliklə müqayisədə kəmiyyətə çox az olduğundan, bu ziddiyyətin xüsusilə adlandırma, ifadətmə, mənalandırma prosesində dil vahidlərinin həddindən artıq mümkün kombinasiyaları hesabına tarazlaşdığından bəhs olunur.

Təbii əhəmiyyəti: Məqalədən dilçilik kursundan mühazirələrdə köməkçi material kimi istifadə oluna bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Шерба Л.В. Избранные работы по языкознанию и фонетике. Ленинград: Изд. Ленинградского университета, 1958, 184 с.
2. Нəсəнов Н. Azərbaycan dilinin semasiologiyası. Bakı: ADU nəşriyyatı, 1978, 88 s.
3. Шатуновский И.Б. Описание и объяснение. Виды и принципы семантических описаний/объяснений. Москва: Филология, 1995, 592 с.
4. Богданов В.В. Эволюция семантико-центрических идей в мировой лингвистике XX века. “Дангвистика на исходе XX века”: Итоги и перспективы. Тезисы международной конференции. Т.1, Москва, 1995, 55-57 с.
5. Леонтьев А.А. Язык, речь и речевая деятельность. Москва: “Просвещение”, 1969, 214 с.
6. Verdiyeva Z., Ağayeva F., Adilov M. Azərbaycan dilinin semasiologiyası. Bakı: “Maarif”, 1979, 306 s.
7. Звегинцев В.А. Семасиология. Москва: Издательство МГУ, 1957, 322 с.
8. Плотников Б.А. Основы семасиологии. Москва: «Высшая школа», 1984, 223 с.

РЕЗЮМЕ
СЕМАНТИЧЕСКАЯ ЭВОЛЮЦИЯ В ПОСТРОЕНИИ ЯЗЫКА
Магэррамова М.Г.

Ключевые слова: *лексикология, семасиология, семантика, лексическое значение, полисемия*

В статье раскрываются причины семантических изменений в языке, говорится о различных факторах влияния на семантические изменения в отдельных словах или группах слов. Рассказывается о двух направлениях науки - исторической и описательной семасиологии, описываются их различия.

SUMMARY
SEMANTIC EVALUATION THE STRUCTURE OF THE LANGUAGE
Maharramova M.H.

Key words: *lexicology, semasiology, semantics, lexical meaning, polysemy*

In the article the reasons of semantic changes in the language are revealed, various influence factors on semantic changes in separate words or word groups are described. Two directions of the science such as historical semasiology and descriptive semasiology their differences are analysed.

Daxil olma tarixi: **ilkin variant:** 20.10.2014
 on variant: 30.10.2014

UOT 801.25

“OĞUZNAMƏ”DƏ FEİLİN İNDİKİ ZAMANININ MƏNA XÜSUSİYYƏTLƏRİ

İMAMƏLİYEVƏ GÜNAY SƏRDAR qızı

*Sumqayıt Dövlət Universiteti, müəllim**e-mail: gunay.imamaliyeva@gmail.com*

Açar sözlər: “Oğuznamə”, zaman kateqoriyası, feilin indiki zamanı, indiki zamanın mənə xüsusiyyətləri

Feilin indiki zaman forması qrammatik mənə ifadə etməklə bərabər, həm də müxtəlif üslubi və mənə xüsusiyyətlərinə malikdir.

Azərbaycan dilində zaman formalarını tədqiq edən dilçilər arasında A.Axundov feilin indiki zaman formasının 12 mənə xüsusiyyətini [1, 77-85], B.Xəlilov feilin indiki zaman formasının 9 mənə xüsusiyyətini [2, 226], Z.Budaqova 6 mənə xüsusiyyətini [3, 337] ifadə etdiyini göstərmişdilər.

Türk dillərində zaman kateqoriyasını tədqiq edən G.Fəxrəddin qızı A.Axundovun bölgüsünü əsas götürərək feilin indiki zaman formasının 3 mənə xüsusiyyəti olduğunu qeyd edir [4, 186].

Azərbaycan dilinin XIV-XVIII əsr yazılı abidələrini tədqiq edən M.Rəhimov feilin indiki zaman formasının 5 mənə xüsusiyyətini ifadə etdiyini göstərmişdir [5, 7].

D.Nasilov qədim uyğur dilində *-ur* şəkilçili indiki zamanın [6, 9] B.Çarıyarov cənub-qərb qrupu türk dillərində indiki zamanın 6 mənə xüsusiyyətini [7, 19] göstərmişdilər.

Yuxarıda adlarını qeyd etdiyimiz dilçilərin bölgüləri içərisində ən dolğun, indiki zamanın mənə çalarlarını bütünlüklə əhatə edən bölgü A.Axundovun bölgüsüdür.

A.Axundov feilin indiki zamanının məzmununda əsas iki cəhəti vurğulayır:

1. Feilin indiki zamanı danışq vaxtı ilə bilavasitə əlaqədardır;
2. Feilin indiki zamanı danışq vaxtı ilə bilavasitə əlaqədar deyil [1,73].

Müəllif hər bir cəhətin daxilində özünəməxsus xüsusiyyətlərinin olduğunu göstərir. Belə ki, o, birinci – yəni danışq vaxtı ilə bilavasitə əlaqədar olan indiki zamanın üç; ikinci – danışq vaxtı ilə bilavasitə əlaqədar olmayan indiki zamanın doqquz mənə çaları olduğunu qeyd edir [1,73-85].

A.Axundovun bölgüsünə əsaslanaraq, S.Əlizadənin “Oğuznamə”sində feilin indiki zaman formasının aşağıdakı mənə çalarlarını qeyd etmək olar:

1) Danışq vaxtı ilə bilavasitə tam uyğunluq təşkil etməklə bərabər, hal və ya hərəkət subyektin ümumi xüsusiyyətlərini ifadə edir. Bu mənə çalarlarında olan hal və ya hərəkətlər öz mənasına görə hissi və əqli prosesləri bildirən feillərlə ifadə olunur. Məsələn: *sevmək, istəmək, tanımaq, bilmək, xatırlamaq, nifrət etmək, xoşlamaq, başa düşmək* və s. feillər buna misal ola bilər [1,75]. Aşağıdakı nümunələrə nəzər yetirək:

Ağ qoyunu görənlər içi dolu yağ sanur [8, 27]; *Alçaq yerdə dəpəcik kəndüzini tağ sanur* [8, 39]; *El sərrafdır: eyüyi – tatlıyı bilür* [8, 41]; *El qarağuyı ənsəsindən bilür* [8, 62]; *Sən el ögünə yat, el sənin boyuna qaftan biçə bilür* [8, 111]; *Gözsizi dəvə dəpsə, sum ilə urdular sanur* [8, 156];

*Nə yerdə ki var qadı,
Tanrı buyruğın qodı
Nə yerdə ki var qoca,
Nə Quran bilür, nə heca* [8, 165];

Yoğun, incə ölüncə üzülür [8, 184]; *Yalnız yerdə böğürtlən kəndüzini tağ sanur* [8, 186].

Göründüyü kimi, bu misallardakı “*sanur*”, “*bilür*”, “*üzülür*” feilləri hal və ya hərəkətin müəyyən bir hadisə və ya əşyaya insanın əqli və hissi münasibətlərini əks etdirdiyindən danışan istər onlar haqqında məlumat verərkən, istərsə də verməyərkən icra olunur.

Bu məna xüsusiyyətlərinə aid nümunələr S.Əlizadənin “Oğuznamə”si ilə yanaşı “Kitabi-Dədə Qorqud” yazılı abidəsində də işlənmişdir. Aşağıdakı nümunələrə nəzər yetirək:

Ordumun xəbərini bilürmüsin, degil bana!
Qara başım sağlığında eyilüklər edəm, köpək, sana! [9, 42];

Mərə qız, nə ağlarsan, nə bozlarsan, “ağa” deyü?! [9,67]; Məndən nə dilərsən? [9,72]
Qazan aydır: “Sən bilürsən” [9,129].

Nümunələrdən göründüyü kimi, burada “*bilürmüsin*”, “*ağlarsan*”, “*bozlarsan*”, “*dilərsən*” feilləri hərəkətin müəyyən bir hadisə və ya əşyaya insanın əqli və hissi münasibətlərini ifadə edir. 2-ci və 3-cü cümlələrdəki “*ağlarsan, bozlarsan, dilərsən*” feilləri əslində “*ağlayırsan, bozlayırsan, diləyirsən*” formasındadır. İndiki zaman şəkilçisinin saiti ixtisara uğradığından “*r*” formantı kimi işlənmişdir.

Müqayisə üçün indi F.Rəşidəddinin “Oğuznamə”sində işlənmiş bu məna xüsusiyyətinə aid nümunələrə nəzər yetirək:

Bu səbəbdən Oğuz ona belə sayqı-sevgi bəsləyir [10,12], Əgər siz öz xoşunuzla bizimlə bir il olmaq istəyirsinizsə, bizə boyun əydiyinizi öz cavabınızda bildirməlisiniz. [10,21]; Ovuma çata bilmirəm. Əgər çatırsansa, tuta bilmirəm, tuturamsa, parçalaya bilmirəm [10, 44];

Yuxarıda göstərilən nümunələrdə işlənmiş “*bəsləyir*”, “*istəyirsiniz*”, “*bilmirəm*” feilləri hərəkətin müəyyən bir hadisə və ya əşyaya insanın əqli və hissi münasibətlərini ifadə edir.

Ə.Bahadır xanın “Şəcəri-Tərakimə” əsərində də bu məna xüsusiyyətinə aid nümunələr işlənmişdir. Aşağıdakı nümunələrə nəzər yetirək:

Ancaq onlardan hansının [Oğuz xanın hansı] oğlundandır-bilinmir. [11,67]
Türkmənlərdən, ömürlərini döyüslərdə keçirmiş-məşhur adamlar və keçmiş günlərin baxşiləri bunları söyləyirlər [11,69]; Əgər biz [onları] belə [təfəsilatı ilə] bilmirikə də, əslində ümumi mənzərə aydındır [11,75]; ikincisi [bütün] qəlbimlə mənə ona xoşbəxt tale arzulaşdırıram, ona görə də ona Duman adı verirəm, çünki duman çox durmur, o tezliklə keçir. [11,78];

Göründüyü kimi, buradakı “*bilinmir*”, “*söyləyirlər*”, “*bilmirik*”, “*arzulaşdırıram*” feilləri hərəkətin müəyyən bir hadisə və ya əşyaya insanın əqli və hissi münasibətlərini ifadə edir.

- 1) “Danışq vaxtı ilə tam uyğunluq təşkil edən feil eyni zamanda uzun dövrlərə, həm keçmiş, həm də müəyyən dərəcədə gələcək zamana aid olan ümumi halları ifadə edir” [1, 76]. Bunu aşağıdakı misallarda aydın görmək olar:

Atalar sözün dutmıyan yabana atılır [8, 21]; Əyər altında at ölür, geyrət altında ər ölür [8, 24]; Ağır başlı olanın hörməti ziyadə olur [8, 57]; Tanışməndlər ğulamı bara olur [8, 82]; Haq söz acı gəlür [8, 89]; Dövlətli evin qonluğu-qoyuluşu gəlür [8, 100]; Sazanın başını yeyənin quyruğı ğayət tatlı olur [9, 119]; Eyibsiz yar istəyən yarsız qalür [8, 126]; Qız anası miskin olur, babasına yalvar, əxi! [8, 137]; Mömin bal mumu kibi olur [8, 162].

S.Əlizadənin “Oğuznamə”si ilə yanaşı Ə.Bahadır xanın “Şəcəri-Tərakimə” əsərində də bu məna xüsusiyyətinə aid nümunə işlənmişdir:

O zamandan bu günə qədər bütün türkmənlər bu kitabın qaydalarına *əməl edirlər* [11,10].

- 2) Danışq vaxtı ilə bilavasitə əlaqədar olmayan, eyni zamanda subyektə aid peşə və ya sənətlə, habelə vərdişlə əlaqədar olan ümumi hal və hərəkətləri ifadə edir. Aşağıdakı nümunələrə nəzər yetirək:

Çoban ata bincək kəndüzini tağ sanur [8, 39]; Oq atanın gündə buçuq ziyanı olur [8, 61]; Cəmrinin oğlu on iki olur, ğəninin atı on iki olur [8, 86]; Rəncbərin öküci semüz olur, amma

öküzi semüz olsa, kəndüsi arıq olur [8, 103]; Qoyuna yanşaq çoban çouğun saçırkən hayqurur [8, 140]; Gördün ki, qəssab keçı verir, sən də keçı ver [8, 145].

Müqayisə üçün indi də “Kitabi-Dədə Qorqud” yazılı abidəsində bu mənə xüsusiyyətinə aid işlənmiş nümunələrə nəzər yetirək:

*At ayağı külük, ozan dili çurik olur
“Hi!” demədin başlar kəsən cəlladı olur.
Adam ətin yaxını qılan aşbaz olur [9, 82]
Neçə cahillər səni göydə arar, yerdə istər [9, 98]*

İkinci nümunədəki “arar, istər” feilləri əslində “arayır”, “istəyir” formasındadır. Bildiyimiz kimi, -r formantı tarixən həm indiki, həm də gələcək zaman yerində işlənmişdir.

3) “Subyektin sürəkli xarakterdə olan vaxtaşırı, hal və ya hərəkətləri. Bu mənə xüsusiyyətlərinə malik olan indiki zamanlı feillə ifadə olunmuş xəbəri olan cümlələrdə, bir qayda olaraq, ya “bəzən”, “hərdən” və s. zaman zərfləri, yaxud da “gah... gah” bağlayıcıları işlədilir” [1, 78]. Aşağıdakı nümunəyə nəzər yetirək:

*Gələcək nəsnə gəlür çarü naçar,
Gərək könlüni sən gen dut, gərək tar [8, 147].*

Buradakı “gərək” sözünü asanlıqla “bəzən”, “hərdən” zaman zərfləri ilə əvəz etmək olur.

4) Danışiq vaxtı ilə bilavasitə əlaqədar olmayan bu mənə çaları hal və ya hərəkətin müəyyən zamanla əlaqədar olduğunu göstərən indiki zaman bəzi zaman zərflikləri ilə ifadə olunur. Aşağıdakı nümunələrə nəzər yetirək:

Bəsləmə qarğayı, axır gözün çıxarır [8, 73]; Tilkinin hər bildigi axır dəriliür, başına gəlür [8., 80]; Şimdiki zamanda şərrə uğramayım deyirsən, xeyirdən qaç [8, 113].

Nümunələrdən də göründüyü kimi, ilk iki nümunədə “axır” zaman zərfləri, üçüncü nümunədə isə “şimdiki zaman” zaman zərfləri ilə ifadə olunmuşdur.

5) “İndiki zaman danışılan vaxtdan əvvəl olmuş bir əhvalatın və ya hadisənin hekayətində işlədilir. Belə hadisələr istər bir gün əvvəl, istərsə də min illər əvvəl olmuş olsun, o indiki zamanda, hətta az qala danışiq vaxtında baş vermiş hadisələr kimi nəql olunur” [1, 80]. Aşağıdakı nümunələrə nəzər yetirək:

Eyü görməgin muzdı çoq olur [8, 29]; Atlar dəpişsə, arada eşşək ölür [8, 30]; Ər olan rizqin taşdan çıxarur [8, 59]; Orucun onu qalansa, adamın göni qalır [8, 65]; Dövlətli kişinin övrətü ölür, dövlətsiz kişinin əyrəti ölür, bəlkə kəndü ölür [8, 94]; Quzusun enilməyən də bulur, qatı mələyən də bulur [8, 139]; Kişi əyalın almaq güc olur, amma bəsləmək qolay olur, bədasılı almaq qolay olur, amma bəsləmək güc olur [8, 152]; Keşəkə dəgənəcigümdə dişi olsa, yeyilənədək iki olurdu [8, 155]; Yoxsulun bini yüz qədərdir yanlısın ər olur [8, 178].

Bu mənə xüsusiyyətlərinə aid nümunələr S.Əlizadənin “Oğuznamə”si ilə yanaşı “Kitabi-Dədə Qorqud” yazılı abidəsində də işlənmişdir. Aşağıdakı nümunələrə nəzər yetirək:

*Ol dağlarımızda bağlarımız olur,
Ol bağların qara salqumları, üzümü olur [9, 97].*

Uruz aydır: “Mən babam tutsaq olduğu qalaya gedirəm” [9, 160];

Hər iki nümunədə işlənmiş “olur”, “gedirəm” feillərinin köməyi ilə hadisələr az qala danışiq vaxtında baş vermiş kimi nəql olunur.

Müqayisə üçün indi də F.Rəşidəddinin “Oğuznamə”sində bu mənə xüsusiyyətinə aid işlənmiş nümunələrə nəzər yetirək:

Türk dilində “meydana gələn”, “dikələn”, bir şeyə sabalan deyilir [10, 22]. Türk dilində bu söz “arxadan gələn, qoşulan anlamı” daşıyır [10, 13]; Bur gündoğanda yerləşən bir vilayətdir, adına Yemekən (Yemeki) deyirlər [10, 42].

Ə.Bahadır xanın “Şəcərei-Tərakimə” əsərində də bu məna xüsusiyyətinə aid nümunələr işlənmişdir. Aşağıdakı nümunələrə nəzər yetirək:

Adam ərəb sözüdür, ərəblər dəriyə adam deyirlər [11, 48]; Taciklər Tanutu Tibet adlandırırlar [11, 56]; Hal-hazırda, 1071-ci ildə [b.e.1660-1661-ci illərdə] siçan ilində, bu yurd Kalmıkların yurdu adlanır [11, 58].

Yuxarıda göstərilən nümunələrdə “deyirlər”, “adlandırırlar”, “adlanır” feillərini köməyi ilə hərəkətlər az ala danışq vaxtında baş vermiş hadisələr kimi nəql olunur.

6) İndiki zamanın ifadə etdiyi məna xüsusiyyətlərindən biri də danışq vaxtı ilə əlaqədar olmayan hal və ya hərəkətin təbiət və müəyyən şəraitin təsvir edilməsidir. Bu məna xüsusiyyətləri özünü daha çox şeirdə göstərir. Aşağıdakı nümunələrə nəzər yetirək:

Ötdüğün eşəki atdan keçirmə [8, 31]; Otuz iki dişdən çıxan ordaya yayılır [8, 40]; Evlənən bir kərrə ox deyir, ölüncəyədək ah deyir [8, 42]; Ət nə qədər arıq isə, ətmək üstündə yaraşır [8, 48]; Eyiblü tavar issində yaraşır [8, 128];

*Məlul olma, könül,
Göz, dökməgil yaş.
Eyü-yavuz keçir
Sağ olan baş [8, 161];*

Yalnızlıq bir Allaha yaraşır [8, 182].

Müqayisə üçün indi də, “Kitabi-Dədə Qorqud” yazılı abidəsində bu məna xüsusiyyətinə aid işlənmiş nümunələrə nəzər yetirək:

*Birisi evin dayağıdır,
Birisi necə söylərsən, bayağıdır [9, 22],
Kəsilsün oğlan əmən süd damarım*

yaman sızlar [9, 31];

Baqsa görsə oğlancığı alca qana bulaşmış yatır [9, 31]; Bədəvi atı oğlanın oxlanmış yatır [9, 87]; Dəli Domrul aydır: “Mərə, Əzrayıl Dedüğünüz nə kişidir kim, adamın canın alır? [9, 94];

Nümunələrdən görüldüyü kimi, 1-ci və 2-ci cümlələrdə feili bağlama (*bulaşmış yatır, oxlanmış yatır*) şəkilçisindən istifadə olunmuşdur. –miş⁴ şəkilçisinin köməyi ilə müəyyən şəraitin təsviri daha qabarıq şəkildə nəzərə çatdırılıb.

7) Danışq vaxtı ilə bilavasitə əlaqədar olmayan indiki zamanın məna xüsusiyyətlərindən biri də hökm ifadə etməkdir.

A.Axundov yazır: “İndiki zamanın bu məna xüsusiyyəti iki müxtəlif məna çalarlığını özündə birləşdirir. Bunlardan birincisi daha ümumi indiki zamanı ifadə edir ki, bu da özünü ən çox atalar sözləri və məsəllərdə göstərir. İkincisi, indiki zamanın nisbətən ümumi xarakterdə olur və aforizmdə işlədilir. Belə indiki zaman nə dərəcədə yayılmasından asılı olaraq tam ümumi hökm xarakteri daşımaya da bilər” [1, 82]. Aşağıdakı nümunələrə nəzər yetirək:

Ərlə övrət arasına girənin hörmətsizliyi qalır [8, 22]; Alçaq yerdə yatma, səni alır [8, 30]; Əl əli yuvur, iki əl üzü yuvur [8, 46]; İnak qanda yügürürsə - yügürsün, tək evdə buzalansın [8, 50]; Başa yazılan gəlür [8, 71]; Dögülmək eşəgə yaraşur [8, 83]; Qonşu qızı çapaqlı olur [8, 134]; Qarının-qocanın canı bərk olur [8, 142]; Yağlı qazan yağlı qazana girür [8, 173]; Yorğa yolda qalır, yeləgən mənzil alır [8, 175].

Yuxarıda göstərilən nümunələrin hamısı atalar sözü və məsəllər olduğu üçün A.Axundovun qeyd etdiyi birinci məna çalarına aiddir.

Bu məna xüsusiyyətlərinə aid nümunələr S.Əlizadənin “Oğuznamə”si ilə yanaşı “Kitabi-Dədə Qorqud” yazılı abidəsində də işlənmişdir. Aşağıdakı nümunələrə nəzər yetirək:

Qaravaşa don geyirsən, qadın olmaz [9, 20]; Qafil başın ağrısın beyni bilir [9, 21]; Dəstursüz yağıya girmək bizim eldə eyib olur [9, 95];

Müqayisə üçün indi də Ə.Bahadır xanın “Şəcərəi-Tərakimə” əsərində işlənmiş bu mənə xüsusiyyətinə aid nümunəyə nəzər yetirək:

Belə vaxta ərəblər mülük-ət-təvaif deyirlər ki, bu [deyimin] anlamı belədir: hər elin öz hökmdarı (törə) var [11, 62].

Bu nümunə də məsəl olduğu üçün A.Axundovun qeyd etdiyi birinci mənə çalarına aiddir. Yəni ümumi indiki zaman mənasını daşıyır.

8) Danışiq vaxtı ilə bilavasitə əlaqədar olmayan indiki zaman bəzi hallarda cümlənin ümumi məzmunundan asılı olaraq məzmunca konkretləşir. Bu mənə çaları ən çox feili bağlama tərkibli cümlələrdə (-alı, -əli; -andə, -əndə; -a, -ə; -caq, -cək və s. şəkilçiləri) və bəzi zaman budaq cümləli mürəkkəb cümlələrin baş cümləsində özünü göstərir. Aşağıdakı nümunələrə nəzər yetirək:

Ödünc gülə-gülə gedir, ağlayu-ağlayu gəlür [8, 32]; Kişi qocalıcaq buzağı gütdürürlər [8, 150].

Buradakı “gülə-gülə”, “ağlayu-ağlayu”, “qocalıcaq” feili bağlamaları vasitəsi ilə məzmun daha çox konkretləşir. Müqayisə üçün qeyd edək ki, -a, -ə və -caq, -cək şəkilçiləri XVI əsrə qədər məhsuldar şəkilçi kimi işlənmişdir. “ağlayu-ağlayu” feili bağlamasına nəzər yetirsək görürük ki, -a, -ə feili bağlama şəkilçisinin həmin dövrlərdə “u” fonetik variantı da mövcud olub.

Müqayisə üçün indi də “Kitabi-Dədə Qorqud” yazılı abidəsində bu mənə xüsusiyyətinə aid işlənmiş nümunələrə nəzər yetirək:

Bu dedüği Osman nəslüdür, işdə sürülüb gedə-yüzür [9, 18]; Baybörə bəg, nə ağlayıb bözlarsan? [9, 52]. Böylə digəc, qız-Beyrəgi aşıqlamışdı. Aydır: “Əgər səni hasardan aşağı orğanla salındıracaq olursam, babana-anana sağlıqla varacaq olursan, bəni bunda gəlüb halallığa alurmısan?”- dedi [9, 65]; Sağlıqla varcaq olursam, Oğuz gəlüb, səni halallığa almaz isəm!- dedi. [9, 65] Babasına çağırub söylər, görəlim, xanım, nə söylər [9, 78];

Ağlayuban dörd yanına baqar olur

Ala gözdən acı yaşın dökər olur... [9, 148];

Bənciləyin qarısından ağ əllərin bağladuban donuz damında yaturmu olur? [9, 151].

9) Danışiq vaxtı ilə bilavasitə əlaqədar olmayan indiki zamanın mənə xüsusiyyətlərindən biri də danışiq vaxtı üçün real olmayan, lakin hadisələrin məntiqi nəticəsi olan hal və ya hərəkətləri ifadə etməkdən ibarətdir. Aşağıdakı nümunələrə nəzər yetirək:

Öküz buynuzlu inək südsüz olur,

İnək buynuzlu öküz gücsüz olur [8, 28].

Eşən mənzil alır, səgirdən yolda qalır [8, 48]; Tanrıyı göz ilə görmüş kimsə yoq, əqlə bulurlar [8, 81]; Çürük baqlanın kor alıcısı olur [8, 83]; Toğrudan gedən gec gəlür, tolamaçdan tez gəlür [8, 125].

Göründüyü kimi, buradakı “olur”, “alır”, “qalır”, “bulurlar”, “gəlür” feilləri indiki zamanda verilmələrinə baxmayaraq, çox-çox qədim dövrlərdə olmuş hal və hərəkətləri ifadə edir. Onların ifadə etdiyi indiki zaman məntiqi cəhətdən bizim üçün uzaq keçmişdir.

Müqayisə üçün indi də F.Rəşidəddinin “Oğuznamə”sində işlənmiş bu mənə xüsusiyyətinə aid nümunəyə nəzər yetirək:

Sizə vergi olaraq yay verməyi təyin edirəm və yaydan başqa sizdən bir şey gözləmirəm [10, 30].

Bu mənə xüsusiyyəti F.Rəşidəddinin “Oğuznamə”si ilə yanaşı Ə.Bahadır xanın “Şəcərəi-Tərakimə” əsərində də işlənmişdir. Aşağıdakı nümunəyə nəzər yetirək:

Ona görə ki, yay oxu hara tuşlasa, ox ora uçur. [11, 65].

Yuxarıda göstərilən nümunədə “uçur” feili indiki zaman şəkilçisi ilə işlənsə də, ümumi zaman anlayışı ifadə edir.

Qrammatika hər şeydən əvvəl sözün formasını əsas götürür, ümumi məzmunu isə nəzərə almır və formaya əsaslanaraq min il bundan əvvəl deyilmiş atalar sözlərin, indiki zaman kimi qeyd edir.

Elmi yeniliyi: İlk dəfə olaraq, “Oğuznamə”lərdə feilin indiki zamanının məna xüsusiyyətləri ətraflı şəkildə araşdırılmışdır.

Tətbiqi əhəmiyyəti: Filologiya fakültəsində Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası, ədəbi dil tarixi, Azərbaycan dilinin morfolojiyasının tədrisi zamanı mühazirə və seminar dərslərində əlavə vəsait kimi istifadə oluna bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Axundov A. Feilin zamanları. Bakı: “ADU”mətbəəsi, 1961, 135 s.
2. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin morfolojiyası. II hissə. Bakı: “Nurlan” nəşriyyatı, 2007, 351 s.
3. Müasir Azərbaycan dili. II hissə. Bakı: “Elm” nəşriyyatı, 1980, 590 s.
4. Gülnarə Fəxrəddinqızı. Türk dillərində zaman kateqoriyası. Bakı: “Nurlan” nəşriyyatı, 2010, 262 s.
5. Рагимов М. Формы выражения настоящих и будиших времен в письменных памятниках азербайджанского языка XIV-XVII веках. АКД. Москва: ИВП, 1857, 14 с.
6. Насилов Д. Древне-уйгурский язык. Москва: ИВП, 1863, 121 с.
7. Чарыяров Б. Времена глаголы в тюркских языках юго-западной группы. АДД. Ашхабад, 1870, 85 с.
8. Əlizadə Samət. “Oğuznamə”. Bakı: “Şərq-Qərb” nəşriyyatı, 2006, 213 s.
9. Kitabı Dədə Qorqud. Bakı: “Öndər” nəşriyyatı, 2004, 375 s.
10. Rəşidəddin F. Oğuznamə. Bakı: ADN-Poliqrafiya birliyi, 1882, 71 s.
11. Ə.Bahadır xan. Şəcərei-Tərakimə. Bakı: Poliqrəfiya Birliyi, 2002, 131 s.

РЕЗЮМЕ

СМЫСЛОВЫЕ ОСОБЕННОСТИ ГЛАГОЛОВ НАСТОЯЩЕГО ВРЕМЕНИ В «ОГУЗНАМЕ»

Имамалиева Г.С.

Ключевые слова: «Oгузнаме», категория времени, настоящее время глагола, смысловые особенности

Настоящее время глагола, наряду с выражением грамматического значения, обладает и различными стилистическими и смысловыми особенностями.

В статье приводятся высказывания ряда известных нам языковедов о смысловом значении глаголов настоящего времени. Одновременно высказывается отношение к авторам, исследующим категорию времени в тюркских языках и проводится отбор уже существующих мыслей.

В статье дается сравнительный анализ смысловых особенностей глаголов настоящего времени, используемых в современном азербайджанском литературном языке со смысловыми особенностями тех же глаголов из «Oгузнаме».

SUMMARY
THE MEANING FEATURES OF VERBS IN PRESENT TENSE
IN “OGHUZNAME”

İmamalıyeva G.S.

Key words: *“Oghuzname”, time category, Present Tense of Verb, meaning features of present tense*

The present tense form of the verbs expresses grammatical meaning and also has different stylistic and meaning features.

Our linguists' thoughts about the meaning features of present tense are shown in the article.

At the same time the comments are given to the authors who investigate time category in the Turkish languages and provide selection of pre-existing thoughts.

In the Modern literary language the meaning features of Verbs in Present tense and the meaning features used in Oghuzname have been analysed comparatively.

Daxil olma tarixi: **ilkin variant:** 22.10.2014
son variant: 31.10.2014

UOT 801.56

**MÜASİR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİNDƏ SİNTAKTİK YOLLA YARANAN
HÜQUQ TERMİNLƏRİ**

MUSAYEVA İLAHƏ İLHAM qızı
Sumqayıt Dövlət Universiteti, müəllim
e-mail: afat.rafiyeva@gmail.com

Açar sözlər: *Azərbaycan dili, hüquq terminləri, sintaktik birləşmələr, sintaktik əlaqə, termin-söz birləşmələri*

Hər bir cəmiyyətin keçdiyi müxtəlif inkişaf dövrləri, tarixi şərait, beynəlxalq əlaqələr, ictimai, siyasi və iqtisadi yeniləşmələr dilin lüğət tərkibinə təsirsiz ötüşür. Belə ki, elmin, texnikanın sürətlə inkişaf etdiyi bir zamanda dildə intensiv olaraq yeni anlayışlar, yeni məfhumlar və onların dildə ifadə vasitələri olan terminoloji vahidlər yaranır. Bu vahidlərin bir qismi dilin daxili imkanları hesabına yaranır, bir qismi isə başqa dildən hazır şəkildə alınır. Terminlərin dildə özünə yer tapması və dilimizin qayda-qanunlarına tabe olması prosesi çoxcəhətli və mürəkkəb bir prosesdir. Bu barədə S.Sadiqova yazır:

“Sözsüz ki, elmi kəşflərin meydana gəldiyi coğrafi məkanın dili morfem və leksemlərin yaranmasında əsas rol oynayır. Yeni elm sahələrinə məxsus terminlərin əsas hissəsi yarandığı ölkənin dilindən alınır. Bu zaman alınma terminlər mənsub olduğu dilin elementlərini, morfem və fonetik xüsusiyyətlərini də dilə gətirir. Ahəng qanununun pozulması, ön şəkilçilərin işlənməsi, quruluşca düzəltmə sözlərdə kökün müstəqil işlənmə bilməməsi kimi xüsusiyyətlər başqa dillərdən keçən terminlər vasitəsilə dilimizə daxil olur [1, 10].

Dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində termin yaradıcılığının mühüm rolu vardır. Terminoloji leksikanın zənginləşmə yolları qrammatik və semantik dəyişikliklərlə xarakterizə olunur, lakin burada dilin öz daxili imkanları hesabına sözyaratma və alınmalar əsasında yeni termin yaranması prosesi mühüm rol oynayır. Azərbaycan dilində dilin daxili imkanları hesabına terminlərin yaranma üsulları aşağıdakılardır: 1. Semantik 2. Morfoloji 3. Sintaktik 4. Kalka 5. Sözlərin ixtisarı və qısalması [1, 120].

Sintaktik yolla söz yaradıcılığı bildiyimiz kimi bir neçə sözün müəyyən semantik, sintaktik, qrammatik əlaqə ilə bir-birinə bağlanmasıdır. Terminlərin ifadə olunmasında bu üsuldan istifadə dildə müəyyən mənada ağırlıq yaratsa da, mürəkkəb proseslərin daha aydın ifadə olunması ilə nəticələnir. Bu da terminlərin definitiv (müəyyənləşdirmə), nominativlik (adlandırma) funksiyalarına əsaslanır və fikrin daha dəqiq çatdırılmasına xidmət edir. Məs, bərabər vergi qoyma metodu-vergi qoyma metodunu müəyyənləşdirir, birja qadağaları- birjada qadağa olunan fəaliyyət növləri, cinayət fenomenologiyası-cinayətkarlığın təzahür formaları haqqında təlim. Misallardan görüldüyü kimi terminlərin birləşmə şəklində verilməsi mənənin daha aydın çatdırılmasına kömək edir.

Söz yaradıcılığı prosesinin ikinci qolu olan sintaktik yolla sözyaratma prosesi barədə S.Cəfərov yazır: “Sintaktik yolla sözdüzəltmə morfoloji yolla sözdüzəltməyə nisbətən məhduddur. Bunun səbəblərindən biri ondan ibarətdir ki, dilimizdə çoxhecalı sözlərin işlədilməsi onun ruhuna, təbiətinə uyğun deyil. İkinci səbəb müasir dövrümüzdə morfoloji yolla söz yaradıcılığı prosesinin daha çox inkişaf etməsidir” [2, 190]. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində sintaktik yolla terminlərin yaradılmasının S.Sadiqova 2 üsulunu qeyd edir.

- 1) Leksik-sintaktik üsul
- 2) Morfoloji- sintaktik üsul

Leksik-sintaktik üsul hüquq terminləri içərisində morfoloji sintaktik üsulla yaranan terminlərə nisbətdə azlıq təşkil edir. Bu üsul sözlərin heç bir morfoloji vasitədən istifadə

etmədən birləşərək yeni anlayış ifadə edən termin yaratmasıdır. Ümumişlək söz və ya terminlərdən təşkil olunmuş bu cür elmi anlayışlar quruluşca mürəkkəb olur, yazılışda isə bitişik və defislə yazılır. Məsələn: jiroşöbə, jirobank, yekdil, ər-arvad, qeyri-rəsmi və s.

Morfoloji sintaktik üsul ümumiyyətlə terminyaratmada ən geniş yayılmış üsuldur. Qeyd etmək lazımdır ki, hər hansı elmi anlayışı adlandırmaq üçün dilin lüğət tərkibində işlənən sözləri qrammatik və semantik cəhətdən birləşdirməklə yeni termin yaratmaq daha məqsədəuyğundur. Bu zaman müxtəlif leksik mənalara malik olan sözlər müəyyən əlaqələrlə birləşərək, yeni mənalı termin birləşməsi yaradır. Mürəkkəb terminlərin yaranmasında morfoloji-sintaktik üsulun geniş tətbiqi iltisafi dillərin, o cümlədən Azərbaycan dilinin şəkildələrinin məhsuldarlığı ilə bağlıdır. Xalqımız müstəqillik qazandıqdan sonra dilimizdə bütün elm sahələrində, o cümlədən hüquq sahəsində də yeni terminlərin yaranmasında bu üsuldən geniş istifadə olunmuşdur. Auditor fəaliyyəti, Avropa Şurası, Avropa qrupu və s. terminlər xalqımız müstəqillik qazanandan sonra dilə gələn terminlərdir. Morfoloji sintaktik yolla yaranan terminləri 2 cür qruplaşdırmaq olar.

1) Mürəkkəb söz şəklində olanlar:

Bu tip sözlərin yaranmasında ma^2 , $l1^4$, $l1q^4$, $1c1^4$, şəkilçiləri iştirak edir.

ma^2 -icraetmə, idarəetmə

$l1q^4$ - müstəqillik, çoxarvadlılıq, yekdillik

$1m^4$ -yatırım

$1c1^4$ - qanunverici və s. Bu sözlərdə yalnız bir tərəf şəkilçi qəbul etmişdir. Elə leksik sözlər də vardır ki, mürəkkəb sözün hər iki tərəfi şəkilçi qəbul edir. Məs: seçkiqabağı, siyahıyaalma və s.

2) Söz birləşməsi şəklində olan terminlər.

Ödəmə valyutası, əmək stajı, büdcə qanunu və s. bu kimi terminlər söz birləşməsi şəklində olan terminlərdir. Termin –söz birləşmələri haqqında S.Sadıqova ətraflı məlumat vermiş və bu birləşmələri tərkib hissələrinə ayrılma məqamlarına görə 2 qrupa ayırmışdır [1, 154]

a) Tərkib hissələrinə ayrılan termin-söz birləşmələri

Bu termin birləşmələrinin tərkib hissələrindən hər biri özlüyündə müstəqil məna daşıyır və asanlıqla hissələrə ayrıla bilər. Məsələn, ailə mülkiyyəti [3, 138], büdcə öhdəliyi [3, 207], bank sirri [3, 133], beynəlxalq borclar [3, 147] və s. Tərkib hissələrindən biri termin, digəri konkret terminoloji məna kəsb etməyən adi sözdən ibarət termin birləşmələri də bura daxildir: Məs: Adi səhmlər [3, 123], qısa bəyannamə [3,679], ayrıca konsul, adi veksəl və s. Bir qisim termin birləşmələrinin tərkib hissələrindən hər ikisi termin səciyyəli olan söz modelinə uyğundur. Məsələn: aksept krediti [3, 39], bank krediti [3, 13], diplomatik agent [3, 280], cinayət məəcəlləsi [3, 231] və s.

b) Tərkib hissələrinə ayrılmayan termin-söz birləşmələri.

Bu tip termin söz birləşmələrinin komponentlərindən biri həqiqi, digəri isə məcazi mənada işlənir və tərəflərdən biri termin, digəri ümumişlək sözdən ibarət olur. Məsələn, açıq müqavilə [3, 21], baş saziş, baş agent, baş lisenziya və s. Bu birləşmələrdə birinci tərəf ümumişlək sözlərdir, müxtəlif terminlərlə yanaşı işlənərək yeni məna çaları əmələ gətirmişdir.

Dilimizin lüğət tərkibinin hüquq terminləri ilə zənginliyi bu terminləri yetərinə incələməyə imkan yaradır. Hüquq terminləri lüğətində verilən terminlər daha çox ismi birləşmələr şəklində olur. Bu birləşmələrin komponentləri arasında qrammatik məna bağlılığı baxımından S.Sadıqova 3 növə ayırır [1,158]

1) I növ təyini söz birləşmələri şəklində olan termin söz birləşmələri. Burada terminlər arasında sintaktik əlaqə yaradan morfoloji əlamətlərdən heç biri iştirak etmir. Məs: Azad tərbiyə, baş konsul, əmanət bankı və s.

a) Terminoloji sistemdə birinci tərəfi düzəltmə terminlərdən ibarət birləşmələr. Belə hüquq terminlərinə misal olaraq: Barışdırıcı məhkəmə [3, 131], balanslaşdırılmış büdcə [3, 125], akseptli-aksept qəbul edilmiş deməkdir, ədalətli bölgü [3, 360] və s. kimi birləşmələri misal göstərmək olar. Məsələn “barışdırıcı məhkəmə” birləşməsində I tərəf feildən düzələn sifət, II tərəf isimdir. Sifət ismə yanaşaraq yanaşma əlaqəli termin söz birləşməsi əmələ gətirmişdir.

“Balanslaşdırılmış büdcə” birləşməsində balans- isim, laş-isimdən feil düzəldən şəkilçi, dır-feildən feil düzəldən şəkilçi, ıl-növ şəkilçisi, mış-feli sifət şəkilçisidir. Feli sifət sifətə aid xüsusiyyətinə əsaslanaraq “büdcə” isminə yanaşaraq yanaşma əlaqəli termin birləşməsi əmələ gətirmişdir.

b) Birinci tərəfi mürəkkəb söz şəklində olan hüquq termin modelləri. Məsələn: Büdcədənəknar vəsaitlər [3, 206], fotosentik ekspertiza [3, 416] və s.

Birinci növ termin söz birləşmələrinin tərəflərinin hansı nitq hissələri ilə ifadə olunması baxımından da müxtəlif növləri var:

a) Hər iki tərəfi isimlə ifadə olunanlar-baş lisenziya, bank konsul, baş qərargah və s.

b) Birinci tərəf sifət, ikinci tərəf isimlə ifadə olunanlar. Məsələn: azad tədavül [3, 100], az ağır cinayətlər, açıq hesab [3, 19], adsız çek [3, 25] və s. Üçpartiyalı sistem, ikitərəfli akt, birtərəfli müqavilə kimi birləşmələrin birinci tərəfi saydan düzələn sifətlərdir.

c) Feli sifətin isimlərə birləşməsi ilə əmələ gələn I növ termin söz birləşmələri. Məsələn: akseptləşdirilmiş çek [3, 226], differensiallaşdırılmış əlaqə [3, 274] və s. bu kimi birləşmələrdə feli sifət və feildən əmələ gəlmiş terminlər fələ məxsus xüsusiyyətləri ilə yanaşı sifətə məxsus xüsusiyyəti də özündə daşıyaraq isimdən əvvəl işlənmişdir. Bu birləşmələr arasında yanaşma əlaqəsi mövcuddur.

2) II növ təyini söz birləşmələri şəklində olan termin söz birləşmələri. I növ termin söz birləşmələrinin birinci tərəfi müxtəlif nitq hissələri ilə ifadə olunsa da, II növ termin söz birləşmələrinin birinci tərəfi əsasən isimlərdən ibarət olur. Məsələn: anket sorğusu [3, 60], bank təminatı [3, 134], hüquq mədəniyyəti [3, 477], hüquq varisliyi, müxbir müqaviləsi və s. [3, 771].

3) III növ termin söz birləşmələri. Bu birləşmələr iki və daha artıq terminin mənə və qrammatik cəhətdən birləşməsi yolu ilə əmələ gəlir. Bu növ hüquqi terminlər dilimizdə daha çoxdur. Məsələn: kütləvi informasiya vasitələri məhsulunun yayılması [3, 690], mirasın bölüşdürülməsi [3, 758], hava hərəkətinin idarə edilməsi [3, 45], ekoloji təhlükəsizliyinin təmin edilməsi [3, 328], Azərbaycan Respublikasının qanunu və s.

Misallardan görüldüyü kimi, bütün nitq hissələri terminləşə bilər. Ə.H.Orucov bütün nitq hissələrinin terminləşdiyini bu cür izah edir. Hər bir müstəqil mənalı söz: isim, sifət, fel, zərf termin ola bilər: çünki həm əşya, həm keyfiyyət, həm proses, həm də hal terminləşə bilər.

Hüquq terminləri içərisində tərkibindəki kəmiyyətə çox olan terminlər daha çoxdur. Belə terminlərin tərkibindəki sözlər sayından asılı olmayaraq bir-birilə semantik, müəyyən qrammatik əlaqələr baxımından bağlı olur. Bu baxımdan S.Sadiqova terminləri aşağıdakı kimi qruplaşdırır:

1. Sadə termin birləşmələr

2. Mürəkkəb termin birləşmələr

1. Sadə termin birləşmələr iki sözdən ibarət olan terminlərdir. Əmək qanunvericiliyi, əməli idarəetmə, depozit müqaviləsi, əmək funksiyası, əmanət sertifikatı, əməliyyat sənəti, əmək azadlığı kimi hüquq terminləri sadə termin birləşmələridir.

2. Mürəkkəb termin söz birləşmələri. Bu birləşmələrin komponentləri kəmiyyətə müxtəlif olur.

1. Üç sözdən ibarət mürəkkəb hüquq terminləri modeli- Məs. deputatın geri çağırılması, əməyin mühafizəsi fondu, əməyin ödənilməsi təminatları, hüquqi şəxsin nizamnaməsi.

2. Dörd sözdən ibarət hüquq terminləri- Hakimiyyətin mənimsənilməsinə yol verilməməsi. Bələdiyyə quruculuğu haqqında qanun, əməyin ödənilməsinin əsas prinsipləri, əmək pensiyasının müəyyən edilməsi.

3. Beş sözdən ibarət model- İnsan orqan və toxumalarının transplakfasiyası, hüquqi şəxsin binalarının toxunulmazlığını pozma, daşınmaz əmlak üzərində əşya hüququ.

4. Altı sözdən ibarət olanlar: Haqsız rəqabət haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu, gömrük tarifi haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu, əmtəə nişanlarının və coğrafi göstəricilərin hüquqi mühafizəsi kimi birləşmələr.

5. Yeddi və daha artıq sözdən ibarət olan hüquq terminləri:- Qiymətli kağızlar bazarında investorların hüquqlarının müdafiəsi haqqında”Əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquqi vəziyyəti” haqqında qanun.

Əlbəttə ki, termin birləşmələrini təşkil edən sözlərin miqdarı nə qədər az olsa, onların işlənmə məqamları bir o qədər çox, həm də asan olar. Bu cür nominativ (adlandırma) funksiya daşıyan termin birləşmələrinin tərəflərini təşkil edən sözlərin çoxluğu ondan istifadəni və yadda saxlamağı çətinləşdirir. Həmçinin bu cür çoxkomponentli birləşmələr dildə ağırlıq yaradır. Müxtəlif elm sahələrində işlənən terminlərin bəziləri ümumişləklilik qazanır. Ancaq söhbət hüquq terminlərindən gedirsə, bu birləşmələrin çoxkomponentli olması təbii prosesdir və biz gündəlik danışıqda bunlardan tez-tez istifadə etmirik.

Azərbaycan dilinin termin yaradıcılığında kalka üsulu ilə yaranan hüquq terminləri də kifayət qədərdir. Milli dillərin alınma leksik-terminoloji vahidlərlə zənginləşməsində rus və Avropa dilləri əsas yer tutur. Rus dilinin lüğət tərkibi xüsusilə sonrakı dövrlərdə Azərbaycan dili leksikası zənginləşməsi üçün mühüm mənbələrdən birinə çevrilmişdir.

Sintaktik kalkaların yaranmasında sintaktik üsuldən istifadə olunur. Bu zaman birləşmə daxilində şəkilçilər yox, yalnız yeni sözün semantikasi nəzərə alınır. Məsələn: Высокопродуктивный труд – sərbəstmüddətli əmək, uzunmüddətli əmək (долгосрочный труд), dövlət tədarükü (государственная заготовка), dövlət başçısı (глава государства), qadınlar şurası (совет женщин), partiya üzvü (член партии), partiya təbliğatı (партийная пропаганда), xalq demokratiyası (народная демократия). Siyasət, iqtisadiyyat və s. hüquqi terminlərin bu üsulla yaranması hallarına çox təsadüf olunur. Hüquq terminləri dilimizdə Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra daha çox yaranmağa başladı. Buraya həm xarici təşkilatların, həm də dövlətin öz qanunlarının hesabına yaranan hüquq terminləri daxildir. Belə ki, bildiyimiz kimi Azərbaycan bir sıra nüfuzlu beynəlxalq təşkilatların üzvüdür, hüquqi dövlətdir. Hüquqi dövlət anlayışı diqtə edir ki, bu sahədə terminoloji bazanın yaradılması zəruridir.

Elmi yeniliyi: Sintaktik yolla yaranan hüquq terminləri linqvistik baxımdan ilk dəfə geniş şəkildə tədqiqata cəlb olunur.

Təbii əhəmiyyəti: Leksikologiya fənninin tədrisində istifadə oluna bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Sadıqova S. Azərbaycan dilinin terminologiyası. Bakı: “Elm”, 2011, 375 s.
2. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. Bakı: “Maarif”, 1982, 210 s.
3. Hüquq ensiklopediyası. Bakı: “Qanun”, 2007, 1107 s.
4. Orucov Ə. M. Azərbaycan dilində terminologiya yaradılmasında işlənən terminlərin qaydaya salınması. Azərbaycan SSR EA Xəbərləri, 1951, №1
5. Quliyeva X. Rus dilindən Azərbaycan dilinə kalkaetmə yolları. Bakı: “Elm”, 2007, 208 s.

РЕЗЮМЕ

ЮРИДИЧЕСКИЕ ТЕРМИНЫ В СОВРЕМЕННОМ АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ ОБРАЗОВАННЫЕ СИНТАКСИЧЕСКИМ ПУТЕМ

Мусаева И.И.

Ключевые слова: азербайджанский язык, юридические термины, синтаксическое словообразование, синтаксическая связь, словосочетания – термины

В терминологической лексике азербайджанского языка есть много различных способов образования терминов, как заимствованных из других языков, так и взятых из своего лексического запаса. В статье прослеживается процесс синтаксического образования юридических терминов. На конкретных примерах, исходя из семантического

значения слов, входящих в состав терминологических единиц, показаны способы образования периодических терминов.

SUMMARY
THE SYNTACTICAL FORMATION OF LAW TERMS IN MODERN
LITERARY LANGUAGE
Musayeva I.I.

Key words: *Azerbaijan language, law terminology, word forming, syntactic relations, terms-expressing*

In the terminology lexicon of the Azerbaijani language the ways of the origin of the words are different. This process takes place according to the possibilities of native language and borrowings. The formation of law terms in the syntactic way have been analysed in the article. The origin of term-word combinations according to the semantic meanings have been taken into consideration.

Daxil olma tarixi: **ilkin variant: 27.10.2014**
son variant: 07.11.2014

UOT 82.035

**AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI NÜMUNƏLƏRİNİN İNGİLİS DİLİNƏ
TƏRCÜMƏ TARİXİNDƏN****HƏMZƏYEVA SEVİNC SƏYYAD qızı***Sumqayıt Dövlət Universiteti, dosent**e-mail: vevi77@mail.ru***Açar sözlər:** *ədəbiyyat, tarix, tərcümə, “Leyli və Məcnun”, “Xəmsə”*

Dövlətlər arasında qurulan və inkişaf edən ədəbi-mədəni əlaqələr və onun genişlənməsi siyasi və iqtisadi bağlılığın qurulmasından sonra gələn mərhələdir.

Həm strateji, həm də iqtisadi-coğrafi cəhətdən əlverişli məkanda yerləşən Azərbaycan qədim dövrlərdən həm qonşu, həm də digər dövlətlər arasında istər siyasi-iqtisadi, istərsə də ədəbi-mədəni əlaqələri yaratmaq və inkişaf etdirmək baxımından fərqlənmişdir.

Ayrı-ayrı vaxtlarda Azərbaycana gələn səyahətçilər, tarixçi və coğrafiyaşünaslar bizim tariximizdə özləri barədə müəyyən iz qoymaqla bərabər, Azərbaycan haqqında və ya digər sahələrlə bağlı informasiyanı götürmüşlər. Hələ ən qədim zamanlardan Yunanıstandan Strabon, Homer, Herodot bu torpağın mövcudluğu, ədəbi-mədəni irsi barədə öz əsərlərində dəfələrlə məlumat vermişlər. Belə səyahətçilərin sonradan dönə-dönə gəlişi bizim dövlətimizlə ayrı-ayrı ölkələr arasında müxtəlif istiqamətli əlaqələrin qurulmasına gətirib çıxarır. Uzun müddət fars, ərəb, rus təsirində yaşadığımızdandır ki, adı çəkilən xalqlarla siyasi və mədəni əlaqələr daha sıx bağlanmışdır. Azərbaycanın bir çox şairləri əsərlərini fars və ərəb dillərində yazmış, Şərq ədəbiyyatı, Şərq mədəniyyətindən bəhrələnmişlər. Sonrakı dövrlərdə isə bu Rusiya ilə əvəzlənir.

Öz sərvətləri ilə həmişə əcnəbiləri cəlb edən Şərq istər maddi, istərsə də mənəvi sərvətləri ilə əvəzolunmazlığını daim qoruyub. Şərq ölkələrinin içində Azərbaycanın müstəsna yeri olduğundan, cəsarətlə deyə bilərik ki, Avropanı bizim maddi-mənəvi nemətlərimiz həmişə maraqlandırmış, Azərbaycan ədəbi-mədəni irsi dünya ədəbiyyatı üçün həmişə maraqlı və öyrənilməyə ehtiyacı olan xəzinələrdən biri olmuşdur. Hələ erkən dövrlərdən “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının digər əcnəbi ədəbiyyatlarda rast gəldiyimiz oxşar süjetlərinin elə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanından bəhrələnməsi fikrinin təsdiqlənməsi və hətta sonradan da həmin eposun kamil nüsxəsinin Almaniyanın Drezden kitabxanasında saxlanması faktı bizim ədəbiyyata olan marağın nümunəsi kimi misal çəkilə bilər.

XVIII-XIX əsrlərdən etibarən Şərqə güclənən maraq həm şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrinin, həm də bəzi şair və yazıçılarımızın əsərlərinin bir sıra Avropa dillərinə tərcümə olunması ilə nəticələnir.

1842-ci ildə görkəmli fransız yazıçısı Jorj Sand Pyer Leru ilə birgə əsasını qoyduqları “Müstəqil icmal” jurnalında milli eposumuz “Koroğlu”dan etdiyi tərcümələri çap etdirməklə Avropa oxucusunu bu dastanla tanış edib. Elə həmin ildə o zaman Gilanda (İran) Rusiya konsulu olan polyak yazıçısı və etnoqrafi Aleksandr Xodzko dastanı ilk dəfə olaraq, Londonda ingilis dilində kitab şəklində çap etdirir.

XIX əsrin I yarısında alman şərqşünası Hammer Puriştal Füzulinin “Leyli və Məcnun” poeməsindən Leylinin buludla söhbətindən bir parçanı tərcümə etmişdir. İxtisarla edilmiş bu tərcümə o qədər keyfiyyətli olmasa da Füzuli adının Avropada tanınmasında irəliyə doğru bir addım hesab edilə bilər. Müəllif həmçinin türk poeziya tarixindən bəhs edən əsərində Nəsimi haqqında da məlumat vermiş və hətta onun şeirlərindən bəzi parçalar da tərcümə etmişdir.

İngilis dilinə isə Nəsimini ilk dəfə Gibb (bəzi mənbələrdə Cibb) tərcümə etmişdir. O, tərcümə prosesində Nəsimi şeirlərinin Türkiyə nəşrindən istifadə etmişdir. Gibb həmçinin

Füzulidən 8 qəzəl, 1 müxəmməs, 1 rübai, “Leyli və Məcnun” və “Bəngü-badə” kimi əsərlərdən isə kiçik parçalar tərcümə etmişdir.

1786-cı ildən ingilis şərqsünaslığının atası hesab edilən Uilyam Cons tərəfindən Nizaminin “Sirlər xəzinəsi” poemasından 24 hekayənin tərcümə edilməsi və Kəlküttədə çap edilməsi ilə bir növ Nizamişünaslığın əsası qoyulur. 1836-cı ildə Ceyms Atkinson “Leyli və Məcnun”u tərcümə edir. Sonrakı dövrdə Hindistanda Böyük Britaniyanın ingilis ordusunun mayoru və İranda Böyük Britaniyanın səlahiyyətli səfiri olmuş Q.Ausli öz xidmətləri ilə fərqlənir. 20 il ərzində topladığı materiallardan istifadə edərək, Londonda 1846-cı ildə “Fars şairləri haqqında avtobiografik qeydlər. Tənqid və şərhlər” adı altında kitab çap etdirir. Bu kitab Böyük Britaniyanın “Şərq tərcümə fondu” tərəfindən nəşr olunur. Kitaba İran, Türkiyə, Azərbaycan, Hindistan və s. Şərq ölkələrinin 31 söz ustasının tərcümeyi-halına dair materiallar daxil edilib. Həmin əsərdən sonralar Bertels “Nizami” monoqrafiyasını yazarkən bəhrələnmişdir. Bu kitabda həmçinin, Azərbaycanın digər görkəmli şairi Əfzələddin Xaqani haqqında da məlumat verilmişdir. Q.Ausli adı çəkilən əsəri yazarkən mənbə kimi Dövlətşah Səmərqəndinin “Təzkirətüş – şüəra” və Lütfəlibəy Azərin “Atəşkədə” sindən istifadə etmişdir.

Digər ingilis şərqsünası C.Braun “İrannın ədəbi tarixi” adlı 4 cildlik kitabında Nizami haqqında məlumat vermiş, onu Cami və Firdovsi ilə müqayisə etmişdi. 1881-ci ildə N.V.Klark “İsgəndərnamə”ni ingilis dilinə çevirir.

Nizami irsinin, xüsusən, onun “Yeddi gözəl” əsərinin ingilis dilinə tərcümə edilməsində ingilis şərqsünaslarından Ç.E.Uilson, P.Çelkovski, Elsi və C.Hillin də müəyyən xidmətləri olmuşdur. XX əsrdə V.Ouzli Nizaminin yaradıcılığı haqqında “Nizami əsərlərində yunan adət və ənənələrinin izləri”, “İsgəndərnamə”də çalğı alətləri” və s. adlı məqalələr yazıb, “Asiya almanaxı” məcmuəsində çap etdirmişdir.

Şərq mədəniyyətinə, xüsusən, Azərbaycan ədəbiyyatına getdikcə güclənən maraq digər klassiklərimizin ingilis dilinə tərcümə edilməsi ilə nəticələnib. Hələ 1700-cü ildən Avropa səyahətçilərini maraqlandıraraq, əlyazmaları müxtəlif Qərb kitabxanalarında saxlanılan Mahmud Şəbüstərinin “Gülşəni-raz” (Rose-Garden of Mystery) əsəri 1821-ci ildə Doktor Tolkun diqqətini cəlb etmiş və o özünün “Sufismus” əsərində Şəbüstərinin bir məsnəvisindən bəhrələnmişdir. Əsər 1879-cu ildə E.H.Vinfil tərəfindən tərcümə edilmiş və tərcümə mətni 1880-ci ildə nəşr edilmişdir. 1903-cü ildə isə əsər Qahirədə, 1969 və 1974-cü illərdə yenidən Londonda nəşr olunmuş, ingiliscə nəşrinə İmdad Hüsüyn əl-Qədra 17 səhifəlik giriş yazmışdı. Azərbaycan klassik şairlərindən həmçinin, Qazi Bürhanəddinin, Fəzlullah Nəiminin, Şah İsmayıl Xətəinin, Mirzə Fətəli Axundzadənin ədəbi-mədəni irsinə qarşı da ingilis şərqsünasları biganə qalmamışlar.

İngilis şərqsünası Gibb “Osmanlı ədəbiyyatı tarixi” adlı əsərində məşhur ərəb tarixçisi İbn Həcərin əsərinə əsaslanaraq, Q.Bürhanəddinin həyatı, Misirdə təhsil alması və s. barədə məlumat verir. Ş.İ.Xətəyi irsinə yanaşma və onun yaradıcılığını qiymətləndirmə tərzini daha maraqlıdır. Onun divanı, şeirləri və “Nəsihətnamə” əsərinin qısa xülasələri Britaniya muzeyində saxlanmaqdadır. Xətəyi yaradıcılığının ingilis şərqsünaslığında öyrənilməsində V.B.Minorskinin böyük əməyi var. “Böyük ingilis dramaturqu V.Şekspir həтта bir sıra pyeslərdə Ş.İ.Xətəini Sofi (Sophy) obrazı kimi təqdim etmiş, ingilis materialist filosofu Frensis Bekon isə onu dünyanın yeddi ən böyük filosofundan biri kimi qiymətləndirmişdir” [1, 145].

XIX əsr ədibləri içərisində isə Azərbaycan ədəbiyyatında komediya janrının banisi, görkəmli dramaturq, mütəfəkkir Mirzə Fətəli Axundzadənin “Kimyəgər” pyesinin fars dilindən ingilis dilinə tərcüməsi 1886-cı ildə Böyük Britaniya krallığı Asiya cəmiyyəti jurnalında farsca mətn, müqəddimə və qeydlə birgə nəşr olunmuşdur. 1890-cı ildə isə A.Rozer yazıçının “Müsyö Jordan və Dərviş Məstəli şah”, “Xırs quldurbasan”, “Mürəfiə vəkilləri” komediyalarını Londonda nəşr etdirmişdi.

Aparılan tədqiqatlar sübut etmişdir ki, Böyük Britaniyada Azərbaycan klassiklərinin bir sıra əsərləri saxlanmaqdadır. Milli Elmlər Akademiyasının ezamiyyəti ilə Böyük Britaniyanın ən

iri kitabxanalarında orta əsr ədəbiyyatı və mədəniyyətinə dair mənbələr üzərində işləyən M.Kazımov öyrənmişdir ki, Londondakı İndia-offis və Britaniya, Oksford, Bodlean kitabxanalarının hərəsində on minlərlə Şərq əlyazmaları saxlanılır. İndia-offis kitabxanasında 28 min fars, ərəb, Tibet, sanskrit dillərində əllə yazılmış kitab və bir neçə min pərakəndə əlyazma–fragment qorunur. Burada Nizaminin “Xəmsə”sinə, həmçinin ona yazılan nəzirələrə rast gəlinir.

Kitabxananın kataloq tərtibatçısı Q.Ete göstərir ki, burada olan nəzirə nüsxələrindən biri heç bir kitabxanada yoxdur. Bu Cəmalinin “Xəmsə”si kimi qeyd olunur. İndiyə qədər Nizaminin “Xəmsə”sinə ilk tam həcmli nəzirəni Əşrəf Marağayinin yazdığı məlum idi. Lakin tədqiqat göstərir ki, Ə.Marağayinin ilk poeması “Mənhəc əl–əbrar” 1428-ci ildə, Cəmalî Təbrizinin II, III, IV poemaları isə bu tarixdən daha əvvəl, 1402-1427-ci illərdə qələmə alınmışdır. Buradakı nəzirələr aşağıdakı kimi qruplaşır:

“Sirlər xəzinəsi”nə, “Töhvətül – əbrar”; “Xosrov və Şirin”ə – “Məhr – o Nigar”; “Leyli və Məcnun”a – “Məhzun – o Məhbub”; “Yeddi gözəl”ə – “Həft – o urəng”; “İsgəndərnamə” – yə isə eyni adlı “İsgəndərnamə” uyğun gəlir.

Britaniya kitabxanasında “Həft – o cövhər” adlı poemaya da rast gəlinir ki, bu əsər Nizaminin “Yeddi gözəl”inə nəzirədir. Kitabxananın kataloq tərtibatçısı Q.Meredith–Ouens poemanın müəllifinin naməlum olduğunu göstərir. Lakin M.Kazımov bu əsərin XVIII əsrin farsdilli hind şairi Əbcədiyə məxsus olduğunu qeyd edir. Böyük Britaniya ədəbiyyatında Azərbaycan ədəbi-mədəni dəyərlərinə olan maraqla bərabər, Azərbaycanın ədəbiyyatşünas alim və yazıçıları da Avropanın bu qüdrətli ölkəsinin ədəbi məxəzini öyrənir, bir çox əsərlər dilimizə tərcümə olunmağa başlayır.

Azərbaycan–ingilis ədəbi əlaqələrinin öyrənilməsində xüsusi xidmətləri olan Şahin Xəlillinin fikrincə, Azərbaycan–ingilis ədəbi-mədəni əlaqələrinin inkişafının tarixi mərhələləri haqqında düzgün elmi təsəvvürlərin yaradılmasında ədəbi əlaqələrin aşağıdakı formaları nəzərə alınmalıdır:

Azərbaycan və ingilis şifahi xalq yaradıcılığı nümunələrinin (laylaların, nağılların, əfsanələrin və s.) hər hansı bir xalqın mənəvi dünyasına interpretasiyası bəşəriyyət tarixi qədər qədim əlaqələrin inkişaf forması; Xalq yaradıcılığı nümunələrinin sonralar yazıya köçürülməsi ilə həmin ədəbi nümunələrin müəyyən qisminin iqtibas, yaxud yazılı tərcüməsi; Orta əsrlər dövründə, xüsusən, XIV əsrin əvvəllərində Oksford Universitetində (1325-ci il) ərəb dili üzrə professoranın yaradılması ilə mədəniyyət və ədəbiyyata ciddi marağın yaranması; Klassik Azərbaycan şairlərinin (N.Gəncəvi, M.Şəbüstəri, S.Təbrizi və b.) əsərlərinin ingilis dilinə tərcüməsi ilə ədəbiyyatda klassiklərin həyat və yaradıcılığının öyrənilməsində və tədqiqində yeni nəsillə ingilis şərqşünaslarının fəaliyyəti; XIX əsrin sonlarında məşhur ədib və mütərcimimiz Haşım bəy Vəzirovun böyük ingilis dramaturqu V.Şekspirin “Otello” faciəsinin 1893-cü ildə dilimizə etdiyi tərcümə (bu tərcümə 1901-ci ildə ayrıca kitab şəklində nəşr etdirilib) ilə ingilis ədəbiyyatına ciddi marağın artması; Ötən əsrin 50-60-cı illərindən birbaşa dilimizə edilən tərcümələr və Azərbaycan – ingilis ədəbi əlaqələrinə dair məqalə, rəy, monoqrafiya və namizədlik dissertasiyalarının yazılması ilə əlaqələrimizin öyrənilməsində müəyyən qədər dönüş nöqtəsi olması və intensiv inkişafı [1, 16].

Tamamilə haqlı olaraq, təqdim edilən bu tədqiqat formalarının tətbiqi Britaniya ədəbiyyatının ölkəmizdə dərinədən və geniş öyrənilməsində önəm kəsb edə bilər. Eyni zamanda bu iki müxtəlif ölkənin söz sənətkarlarının yaradıcılığında təzahür olunan süjet oxşarlıqları barədə, həmçinin ədəbi əlaqələr sayəsində bədii ədəbiyyatın əldə elədiyi janr yenilikləri haqqında xüsusi araşdırmaya olan ehtiyac və onun mükəmməl həlli də Azərbaycan–ingilis ədəbi əlaqələrinin öyrənilməsində nəzərə alınmalı əsas tədqiqat formalarındandır.

Elmi yeniliyi: Məqalədə Azərbaycan ədəbiyyatı nümunələrinin ingilis dilinə tərcümə tarixi tədqiq olunur, Nizami, Nəsimi, Füzuli və b. ingilis dilinə tərcümə olunmuş əsərləri barədə danışılır.

Tətbiqi əhəmiyyəti: Məqalədən dünya ədəbiyyatı dərslərində, eləcə də ədəbi əlaqələrə dair tədqiqat istiqamətində istifadə oluna bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Xəlilli Ş. Klassik poeziya və ədəbi əlaqələr. B.: Azərb. Milli Ensiklop-sı, Nəşriyyat Poliq. bir. 2003, 163 s.
2. Xəlilli Ş. Azərbaycan – ingilis ədəbi əlaqələri. Elm və həyat, 1983, № 6
3. Xəlilli Ş. Azərbaycan – ingilis ədəbi əlaqələri. Folklor materialları əsasında. B.: 2002.
4. İsmayılov M. Nizaminin ilk Avropa tədqiqatçısı. “Ulduz” jurnalı, 1978, 7, s. 33 – 35.
5. Kazımov M. Böyük Britaniyadakı əlyazmalarımız. “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, 1988, 16 sentyabr.
6. Kərimov N. M. Şəbüstəri və F.Şirvani ingilis dilində. “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, 1975, 11 yanvar.

РЕЗЮМЕ

ОБ ИСТОРИИ ПЕРЕВОДА ОБРАЗЦОВ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ НА АНГЛИЙСКИЙ ЯЗЫК

Гамзаева С.С.

Ключевые слова: литература, история, перевод, «Лейли и Меджнун», «Хамсе»

Известно, что начиная со средних веков, произведения великих азербайджанских поэтов переводятся на английский язык. В данной статье рассматриваются вопросы истории перевода образцов азербайджанской литературы в частности, произведений Низами, Насими, Физули на английский язык.

SUMMARY

ON THE HISTORY OF TRANSLATION THE AZERBAIJAN LITERATURE SAMPLES INTO ENGLISH

Gamzayeva S.S.

Key words: literature, history, translation, “Leyli and Majnun”, “Khamse”

It is known that great Azerbaijan poets` works have been translated into English since the Middle Ages. The translation history of Azerbaijan literature samples including works written by Nizami, Nasimi, Fuzuli into English have been analysed in the article.

Daxil olma tarixi: **ilkin variant: 03.11.2014**
son variant: 11.11.2014

UOT 894.362

ƏLİAĞA KÜRÇAYLININ POEMALARI

ABDULLAYEVA LEYLA ARİF qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, dissertantı

e-mail: Lm5@box.az*Açar sözlər: Əliağa Kürçaylının poemaları, şair, poema, kompozisiya, struktur*

Əliağa Kürçaylının yaradıcılığında ən aparıcı yerlərdən birini tutan janr poemadır. Bu da təsadüfi deyildir. Onun yaşadığı dövrdə bu janra maraq güclənmiş, istər Azərbaycan, istərsə də keçmiş Sovetlər Birliyinin digər bölgələrində çoxlu sayda müxtəlif tipli poemalar yaranmış, janrın inkişaf və sənətkarlıq problemləri ilə bağlı geniş diskussiyalar, müzakirələr aparılmış, çoxlu məqalələr, monoqrafiyalar yazılıb çap edilmişdir. “Ədəbi forma və janrların müasir mərhələdə yeniləşmə və zənginləşmə prosesi, hər şeydən əvvəl, həyatın konkret tərəflərinə, insanın mənəvi-əxlaqi dünyasına marağın artması, gerçəkliyin inikasında təkdən ümumiyyə doğru bədii ümumiləşdirmələr axarı ilə paraleldə meydana çıxır” [1, 157] qənaəti də ədəbi faktlara istinadən yaranmışdır. “Poemanın öz strukturu, süjet və kompozisiyası, funksional elementləri, bədii forması etibarilə başqa ədəbi janrlardan əsaslı şəkildə seçilən bir janr” [2, 17] olması digər şairlər kimi yaşadığı dövrün ictimai və ədəbi həyatında, ədəbi prosesdə aparıcı simalardan biri hesab edilən Əliağa Kürçaylının da diqqətindən kənar qalmamışdır.

Əliağa Kürçaylının poemaları haqqında mətbuatda ayrı-ayrı məqalələr yazılsa da, Rafiq Yusifoglunun “Azərbaycan poeması: axtarışlar, perspektivlər” [3], “Azərbaycan poemasının sənətkarlıq xüsusiyyətləri” [2] adlı sanballı monoqrafiyalarında digər poemalarla yanaşı Ə.Kürçaylı poemaları da ayrı-ayrı nəzəri problemlər işığında tədqiqata cəlb olunsa da, şairin poemaları ayrılıqda, sistemli şəkildə tədqiqat predmeti seçilməmişdir.

Şairin haqqında yazılan digər bir kitabda oxuyuruq: “Əliağa Kürçaylının şeirləri kimi poemaları da oxucuların diqqət mərkəzində olub. Onun poemalarının mövzusu geniş, canlı həyatdan götürülmüş, süjet xətti isə sadə, hər gün rastlaşdığımız adamlardan ibarət olub. Bu poemalar şairin sağlığında ədəbi hadisə kimi qarşılanardı” [4, 16]. Şairin poemaları haqqında yazılmış bu fikirdə müəyyən həqiqətlər olsa belə, burada bəzi mübahisəli məqamlar da vardır. Əvvəla şairin poemalarının mövzusu geniş yox, rəngarəngdir. İkincisi, “Süjet xəttinin sadə, hər gün rastlaşdığımız adamlardan ibarət olması” fikri də dəqiq deyil. Süjet adamdan ibarət ola bilməz, adamların başına gələn səciyyəvi hadisələr bədii əsərin süjetinə çevrilməklə həmin insanların daxili dünyasını, xarakterini açmaq vasitəsinə çevrilə bilər ki, Ə.Kürçaylı da məhz bu vasitədən istifadə edib. Əsərlərini adi həyat hadisələri üstündə quran, adi insanları əsərinin qəhrəmanına çevirməyə çalışan Ə.Kürçaylı həyat həqiqətlərini bədii həqiqət səviyyəsinə qaldırmağa, müasirlərinin arzu və düşüncələrini, məişət qayğılarını əks etdirməklə öz sənətkarlıq məramının ifadəsinə çalışır.

“Muğan axşamları” Ə.Kürçaylının ədəbi aləmə məlum olan ilk poemalarındandır. “Literaturniy Azerbaydjan” jurnalının redaktoru, mərhum yazıçı İmran Qasimov Ə.Kürçaylının “Muğan axşamları”nı rəy üçün Səməd Vurğuna göndərmiş, o da əsəri oxuyub bəyənmiş, elə poemanın mətninin aşağısındaca rus dilində yazmışdı ki, bu cavanın böyük gələcəyi var. Mən onun əsərlərini oxuyanda öz gənclik illərimi xatırlayıram [5]. Zaman böyük şairin fikirlərini təsdiqlədi. Onun “Muğan” poemasının təsiri ilə yazılan “Muğan axşamları” çap olundu, haqqında məqalə də yazıldı [6]. Lakin zaman keçdikcə müəllifin özü bu əsərinin zəifliyini dərk etdi. Digər poemalarını dönə-dönə ayrı-ayrı kitablarına yenidən daxil etsə də, “Muğan axşamları”nı bir daha oxucuların mühakiməsinə vermək istəmədi.

Ə.Kürçaylının əksər poemalarının mərkəzində mənəvi-əxlaqi problemlərin bədii əksi məsələsi dayanır. Sadə, ancaq qəhərəmanların xarakterini açmağa xidmət edən səciyyəvi bir süjet üzərində qurulan bu poemalarda bədii konflikt həqiqətlə riyakarlıq, xeyirlə şər arasında gedən münaqişə üzərində qurulub. Məsələn, “Sən kimsən” poemasının qəhrəmanı öz peşəsini yaxşı bilən vicdanlı, namuslu bir insandır. Professor Əmirxan Xəlilov çox haqlı olaraq “zəngdən sonra qanun keşiyində ayıq-sayıq dayanan, cəsəreti ilə hamını heyran qoyan Nədimin heç bir tərəddüd keçirmədən dəyişməsini” inandırıcı hesab etmir [4, 23-24]. Doğrudan da, bu «dəyişmənin» psixoloji zəmini əsərdə lazımi səviyyədə əsaslandırılmamışdır [7, 477-478].

Yaxşı cəhətlərdən biri ondan ibarətdir ki, Ə.Kürçaylı sosialist realizmi prinsiplərinə uyğun olaraq öz qəhrəmanını ideallaşdırmır, onu müsbət və mənfi cəhətləri ilə birlikdə təqdim edir.

Şairin folklor motivlərindən istifadəsi də, qəhrəmanların hərəkət və davranışlarına xalqın əsrlərin sınağından çıxmış mənəvi-əxlaqi dəyərlər prizmasından baxması da yaxşı cəhətdir.

Ə.Kürçaylı poemalarının tipologiyası rəngarəngdir. Burada həm hiss və düşüncələrin bədii əksi olan lirik, həm də səciyyəvi süjet, hadisə vasitəsilə qəhrəmanların daxili dünyasını açmağa üstünlük verilən epik poemalara rast gəlirik. “Ana”, “Daş hasar”, “Mənim məhəbbətim”, “Payız günləri”, “Cokandanın təbəssümü”, “Cavabsız məktublar”, “Sınaq” “Zamanın hökmü” “Sən kimsən”, “Durnalar cənuba uçur”, “Xatirə”, “İnsan həsrəti”, “Məhəbbət”, “Təbəssüm”, “Adi adam” “Uşaqlıq” və s. kimi müxtəlif bədii siqlətli, müxtəlif bədii strukturlu əsərlər yaratmışdır.

Ə.Kürçaylı hər şeydən əvvəl, lirik şairdir. Elə buna görə də şeir çərçivəsinə sığmayan problemlərin bədii şərhində də o, lirik şair olaraq qalır. Ə.Kürçaylının bu tipli poemalarında (“Ana”, “Cokandanın təbəssümü”, “Adi adam” və s.) lirik qəhrəmanların hər hansı bir problemlə bağlı duyğu və düşüncələrinin təsviri ön planda dayanır.

1976-cı ildə qələmə alınan “Adi adam” lirik poemadır. Əsər dörd hissədən ibarətdir. Hər hissənin sonluğunun qoşma ilə bitməsi Ə.Kürçaylının poema yaradıcılığında tez-tez təkrarlanan üslubi məqam kimi yadda qalır. Əsər konkret adı olmayan adi adama müraciət formasında düşünüldü. “Bu tipli poemalarda şairlər müraciətdən bədii vasitə kimi istifadə edirlər. Belə əsərlərdə qəhrəmanlara olunan müraciət həm onların, həm də müəllifin daxili dünyasını açmaq vasitəsinə çevrilir” [2, 40]. Özündən əvvəl yaşayıb yaradan şairlərin bu sahədəki ədəbi təcrübəsindən bəhrələnən Ə.Kürçaylı adi adamlardan heç bir cəhəti ilə seçilməyən bir “ismi pünhan”a müraciətlə sosial həyat, insani münasibətlər haqqında düşüncələrini bədii şəkildə əks etdirməyə çalışır [8, 498]. Şair adi adamın vəzifəyə gəlməsini otaqlara dolan təzə havaya bənzədir. Poemadan bu nəticə çıxır ki, adi adamların arasında çox istedadlı, səriştəli olanlar var.

Şairin digər bir lirik poeması – “Cavabsız məktublar” poema-məktubun maraqlı nümunələrindəndir. “Cavabsız məktublar”ın strukturu, daha doğrusu, qafiyə quruluşu bir qədər fərqli formadadır. Poemanın hər bəndi altı misradan ibarətdir. Hər bəndin qafiyə quruluşu isə a, b, a, b, c, c şəklindədir [9, 349]. Əsər əvvəldən axıra kimi bu ritmdə, ahəngdə, bu quruluşda davam edir və sona çatır.

İnsan kimi öz səciyyəvi, fərdi keyfiyyətləri olsa belə, Ə.Kürçaylının qəhrəmanlarının taleyi, ömür yolu bir növ Səməd Vurğunun “Aygün” əsərindəki ər-arvadı – Aygünlə Əmirxanın taleyini yada salır.

Şairin “Cokandanın təbəssümü” poeması da poema-məktubun maraqlı nümunəsidir. Professor Əmirxan Xəlilov həmin əsəri lirik poema adlandırır, eyni zamanada, əsərin süjetinin sadə olmasından söhbət açır. Fikrini əsaslandırmağa çalışan ədəbiyyatşünas “Cokandanın təbəssümü”nün poemadan çox balladaya oxşadığını, əsərin süjetinin bəsit olmasını, məktub xarakterli bu poemada yadda qalan epizod olmadığını söyləyir [4, 21]. Biz hörmətli alimimizin bu fikirləri ilə razılaşmırıq. Əslində «Cokandanın təbəssümü» poema-məktubun maraqlı nümunəsidir. Belə ki, Cokanda ilə (kənddən şəhərə ali təhsil almağa gedən qızla –L.A) anasının məktubları əsərin əsas məzmununu təşkil edir. Oxucu məhz bu məktublar vasitəsi ilə həm qızın,

həm də onun anasının daxili dünyasını, onların həyat hadisələrinə münasibətini öyrənir. Poema mükəmməl bir struktura malikdir və fikrimizcə, orada hər şey yerli-yerindədir.

«Uşaqlıq» poeması isə xatirə üslubunda (poema-xatirə) yazılıb. Əsərdəki hadisələr xatirə kimi danışılrsa da, təsvirlərdə lirizm epizmi, hadisəçiliyi üstələyir.

«İnsan həsrəti» öz tipologiyasına görə poema-əfsanə adlandırıla bilər. Ona görə ki, müəllif poemanın mərkəzindəki əsas hadisəni xalqdan götürdüyünü, bu rəvayəti ona qocaların danışdığını etiraf edir. Orijinal bədii struktura malik bu əsəri oxuyanda aydın olur ki, müəllif əslində xalq əfsanəsindən cəmiyyət, təbiət haqqında fikirlərini, düşüncələrini əks etdirmək məqsədilə istifadə etmişdir.

Ə.Kürçaylının poemaları arasında epik ünsürlü əsərlər daha sanballı təsir bağışlayır. Bu əsərlərdə həyatın daha geniş lövhələrinin təsviri, qəhrəmanların xarakterində səciyyəvi cəhətlər, hadisələr, konfliktlər zəminində açılması şairin bir sənətkar kimi püxtələşməsindən xəbər verirdi.

Onun «Sınaq», «Durnalar cənuba uçar», «Zamanın hökmü» və s. bu tipli poemaları öz əhatəliliyi, konfliktin mükəmməlliyi, xarakterlərin zənginliyi ilə seçilirdi. «Zamanın hökmü» poeması Ə.Kürçaylının 1961-ci ildə «Uşaqgəncnəşr»də nəşr olunan kitabında «Nargindən əsən külək» adı ilə verilsə də, şair həmin poemanı «Seçilmiş əsərləri»nə [9] yenidən «Zamanın hökmü» adı ilə daxil etmişdir. Poemanın məzmununu da göstərir ki, bu ad daha dəqiq, daha uyğundur. Ə.Xəlilov nədənsə müxtəlif adlarla çap olunan eyni əsəri («Zamanın hökmü», «Nargindən əsən külək») ayrı-ayrı poemalar kimi təqdim edir. O yazır: «Nargindən əsən külək» poeması isə 1937-ci ilin məlum hadisələrindən, həmin dövrün sınaqlarından, insan ləyaqətini uca tutmağın zəruriliyindən bəhs olunur» [4, 18].

«Payız günləri» poemasının mövzu və problematikası «Zamanın hökmü» poemasındakı hadisələri xatırladır. Mühəribənin insan taleyin vurduğu sarsıdıcı zərbələrin təsiri burada da açıq-aydın sezilməkdədir [10, 219]. «Məhəbbət» poemasında isə «Sən məndən sükanı alsan da, insan hüququmu ala bilməzsən» qənaəti süjet boyu əsaslandırılır.

Ə.Kürçaylı dövrün tələbi ilə mühəribə və əmək qəhrəmanlarına əsərlər həsr etsə də, mənəvi-əxlaqi problemlərin bədii əksinə daha çox diqqət yetirirdi. Ənənəvi mövzuda yazılan poemalarda belə qəhrəmanların fərdi dünyalarının təsvirinə daha çox üstünlük verilməsi Ə.Kürçaylının ədəbi məramına daha çox uyğun idi.

Elmi yeniliyi: İlk dəfədir ki, Əliğa Kürçaylının poemaları sistemli şəkildə tədqiqat obyektinə çevrilir.

Təbii əhəmiyyəti: Məqalədən tədqiqat işlərində mənbə kimi istifadə oluna bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Alışanlı Ş. Ədəbi-bədii düşüncənin sərhədləri. Bakı: "Sabah", 2010, 360 s.
2. Yusifoğlu R. Azərbaycan poemasının sənətkarlıq xüsusiyyətləri. Bakı, 2010, 486 s.
3. Yusifoğlu R. Azərbaycan poeması: axtarışlar, perspektivlər. Bakı: "Elm", 1998, 300 s.
4. Xəlilov Ə. Kürçaylı. Bakı: "Nurlan", 2003, 128 s.
5. Nəbiyev B. Səfərdən qalmayan ömür. «Ədəbiyyat qəzeti», 4 oktyabr 2013
6. Ağayev Ə. Muğan axşamları. «Ədəbiyyat və incəsənət» qəz., Bakı, 1955, 2 iyul
7. Kürçaylı Ə. Seçilmiş əsərləri. Bakı: "Şərq-Qərb", 2004, 400 s.
8. Kürçaylı Ə. Bütövlük. Bakı: "Yazıçı", 1978, 598 s.
9. Kürçaylı Ə. Seçilmiş əsərləri. Bakı: "Azərnəşr", 1969, 488 s.
10. Kürçaylı Ə. Ülkər. Bakı: "Yazıçı", 1980, 236 s.
11. Kürçaylı Ə. Durnalar cənuba uçar, Bakı: "Gənclik", 1967, 356 s.

РЕЗЮМЕ
ПОЭМЫ АЛИАГА КЮРЧАЙЛЫ
Абдуллаева Л.А.

Ключевые слова: *Алиага Кюрчайлы, поэт, поэма, композиция, структура*

В статье отмечается, что ведущим жанром в творчестве Алиаги Кюрчайлы является поэма. Приведены интересные примеры, где анализируются композиция, сюжетная линия, фольклорные и лирические мотивы произведений данного автора.

SUMMARY
ALIAGHA KURCHAYLY'S POEMS
Abdullayeva L.A.

Key words: *Aliagha Kurchayly, a poet, a poem, a composition, a structure*

This article deals with Aliagha Kurchayly's creative works. Author's various poems have been analyzed on the base of different examples.

Daxil olma tarixi: **ilkin variant:** 12.11.2014
 son variant: 18.11.2014

UOT 398.22

**“KİTABI-DƏDƏ QORQUD” DASTANINDA ATALAR SÖZLƏRİ,
ALQIŞ VƏ QARĞIŞLAR****HƏMZƏYEVA LALƏ ƏLƏDDİN qızı***Sumqayıt Dövlət Universiteti, k.e.i.**e-mail: chinare.hesenova@mail.ru***Açar sözlər:** *dastan, atalar sözləri, alqış, qarğış*

Hər hansı bir xalqın ruhuna, psixologiyasına, düşüncə və yaşayış tərzinə eləcə də, dilinə bələd olmaq üçün bütün sadaladıqlarımızın inikas olunduğu, elementlərinə rast gəldiyimiz folklor nümunələri ilə tanışlıq qaçılmazdır. Çünki folklor nümunələri bu baxımdan o qədər əhəmiyyət kəsb edir ki, hətta yazılı ədəbiyyat nümayəndələri və incəsənət adamları da folklordan bu və ya digər dərəcədə bəhrələnmiş olurlar.

Çox qədim tarixə malik və bu qədimliyin şərtləndirdiyi inkişafı, zənginliklə səciyyələnən Azərbaycan dilində olan hikmətli sözlər, idiomlar bu dili öyrənən hər bir tədqiqatçının maraqlı dairəsindən kənar qalmamışdır. Bu birləşmələrin məzmun və forma etibarilə müxtəlifliyi, onların istifadə dairəsinin genişliyi dilçilərin daim diqqətini cəlb etmişdir.

Əsasən şifahi xalq ədəbiyyatına mənsub olan atalar sözləri öz semantik-didaktik səciyyəsinə görə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Hər hansı ibrətamiz fikri, məsləhəti yığcam, lakonik şəkildə çatdıran atalar sözləri ədəbiyyatımızın qədim və məşhur janrlarından biridir. Yaranışı islamdan əvvəl təsadüf edən, bir neçə əsrlik xalq yaradıcılığının məhsulu olan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında da orijinal atalar sözlərinə rast gəlirik: Dərinlik batırar, çoxluq qorxudar. At işləyər, ər öyünər. Atsız kişinin ümidi olmaz [1, 155]. Türkün üç müqəddəs arzusundan (ət yemək, at minmək, evlənmək) irəli gəlir ki, atla bağlı maraqlı atalar sözləri qarşımıza çıxır. Yuxarıda qeyd etdiyimiz atalar sözünü “Qazan bəyin oğlu Uruz bəyin dustaq olduğu boy”da bir qədər fərqli formada görürük: “Piyada yolçunun ümidi olmaz” [2, 72]. At belində döyüşməyə adət etmiş qədim türkün təsəvvürünə əsasən piyadanın həyatda qalma şansı yox dərəcəsindədir.

Ü.Nəbiyeva qeyd edir ki, tədqiqatçılar dastanda təqribən 82 atalar sözü və zərb – məsəlin verildiyini göstərir. Həmin nümunələrin 50-yə qədəri müqəddimədə, qalanları isə ayrı-ayrı boylarda verilmişdir [3, 112].

Dastanda prinsip səciyyəli atalar sözlərinə rast gəlmək mümkündür: Ana haqqı-Tanrı haqqı. “Duxa qoca oğlu Dəli Domrul boyu”nda bu prinsipə əməl olunmadığının şahidi oluruq. Belə ki, cənnət ayaqlarının altında olan ana heç düşünmədən özünü övladının yolunda fəda edəcək bir varlıqdır. Bu boyda isə bir növ analığa xəyanət olunduğunun və buna görə də Tanrının ananı canını almaqla cəzalandırdığının şahidi oluruq.

“Kitabi – Dədə Qorqud” dastanında hazırda ekvivalentinə rast gəldiyimiz atalar sözləri də mövcuddur: “Təpəyənin köpünü süsəyən yatırar”, “Baba malından nə fayda, başda ağıl olmasa” [1, 211]. Bu qədim oğuz atalar sözlərinin ekvivalenti kimi müasir dövrdə müvafiq olaraq “Dinsizin öhdəsindən imansız gələr” və “Yaxşı oğul neylər ata malını” zərb – məsəlləri məlumdur. Dastanda mövcud olan maraqlı ifadələrdən biri də “Uşun qoca oğlu Səyrək boyunda rast gəldiyimiz “Ayağına ət tuşağı vurun” ifadəsidir [1, 210]. Başqa cür ifadə etsək, “Ayağına ətdən buxov vurun” mənasını verən bu oğuz məsəli evləndirməyə işarədir.

Qeyd etməliyik ki, şifahi xalq ədəbiyyatının geniş yayılmış nümunələrindən olan atalar sözləri tarixən sınaqdan çıxmış janrlardandır. Əsrlər bu nümunələrin yalnız ifadə formasının müxtəlifliyinə səbəb olmuş, ümumi məzmun və quruluşuna təsir göstərə bilməmişdir.

Zərdüştlükdən qaynaqlanan, “Avesta”dan insanların təsəvvürlərinə daxil olan xeyir və şər anlayışları onların həyatında müəyyən rol oynamağa başlamışdır. Xeyirə inam insanların həyat şəraitinin, yaşayış tərzinin yaxşılaşmasına, pozitiv münasibətlərin formalaşmasına stimül olmuşdur. Şərin mövcudluğu isə, əksinə, neqativ münasibət və şərait yaranacağı fikrini şərtləndirmişdir. Bu fikirlər həm xeyirlə, həm də şərlə bağlı deyimlərin formalaşmasına: xeyiri alqışlamaq, şəri isə qarğışlamağa səbəb olmuşdur. Həmin alqış və qarğışlar isə şifahi xalq yaradıcılığının sayəsində dövrümüzdə gəlib çatmışdır. Bu alqış və qarğışların maraqlı nümunələri ilə də “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı vasitəsi ilə tanış olmaq mümkündür: Üzünüz ağ olsun! Əcəl gəldikdə təmiz imandan ayırmasın, Allah səni namərdə möhtac etməsin! [1,191] Ağzın qurusun, dilin çürüsün! Allah sənin alınına bəla yazsın! [1, 144]

Alqış və qarğışlar ta qədim zamanlardan oğuzların sehrə, ovsuna, mifik hadisələrə inamını əks etdirmişlər. Hətta dastanda “Ol zamanda bəylərin alqışı alqış, qarğışı qarğış idi” ifadəsi böyük maraq doğurur və bunun ən bariz nümunəsinə “Baybörənin oğlu Bamsı Beyrək boyu”nda rast gəlirik. Belə ki, məhz oğuz bəylərinin aıqışı ilə Baybörənin oğlu dünyaya gəlir: “Qalın oğuz bəyləri göyə üz tutdular. Əl qaldırıb dua elədilər. “Allah – taala sənə bir oğul versin!”-dedilər...

Bunun üstündən bir müddət keçdi. Allah Baybörə bəyə bir oğul verdi” [1, 150].

Həmin boyda Dədə Qorqud ad qoyma mərasimində Bamsı Beyrəyə bu cür alqış edir: “Qarşı yatan uca qarlı dağlardan aşarsa, Allah sənin oğluna keçid versin! Coşğun sülardan keçərsə, keçid versin! Kafir qoşununa baş vuranda Allah –taala sənin oğluna fürsət versin”!

Mifik, qeyri-adi hadisələrə daha bir sarsılmaz inamın inikası “Basatın Təpəgözü öldürdüyü boy” da qarşımıza çıxır. Hətta Təpəgöz kimi öz qardaşını belə yeyəcək qədər mənəvi dəyərlərə əhəmiyyət verməyən bir zülmkar öldüyü zaman qarğışa tuş gəldiyini bildirir.

Ağ saqqallı qocaları çox ağılatmışam,

Ağ saqqalın qarğışımı tutdu ola, gözüm, səni?

Ağ birçəkli qarıları çox ağılatmışam,

Anaların göz yaşımı tutdu ola, gözüm səni? [1, 201].

Başqa bir misalla belə bir inamın mövcudluğunun, dönməzliyinin şahidi oluruq. Banıçəyəyə elçi gedən el ağsaqqalı Dədə Qorqud ona qılınc qaldırmaq istəyən Dəli Qarcarı lənətləyir: “Vursan, əlin qurusun!” [2, 50]. Həmin an Dəli Qarcarın əli yuxarıdan asılı qalır. Yenə də Dədə Qorqudun duasıyla onun əli sapsağlam olur.

Qeyd etmək lazımdır ki, əvvəldə bildirdiyimiz kimi, yalnız oğuz bəylərinin deyil, oğuz qadınlarının da qarğışı mənə və əhəmiyyət kəsb edir, məs: “Qazan bəyin oğlu Uzun bəyin dustaq olduğu boy”da Qazan xan həyat yoldaşının qarğışından ehtiyat edərək deyir: “Mən Qazana yeddi gün möhlət ver! Yerdə isə oğlunu yerdən çıxarım, göydə isə göydən endirim”.

Çünki məlumdur ki, qadının, ananın qarğışı yalnız övladını tutmaz, buna ananın halal südü əngəl olar.

Görkəmli folklorşünas B.Abdullayev yazır: “Oğuznamədə alqış və qarğış bəzən sözlə yox, rəməzlə, xüsusi hərəkət, işarə ilə bildirilir, qabaqcadan bunun üçün hazırlıq görülür. Misal üçün xanlar xanı Qamğan oğlu xan Bayandır Oğuz bəylərini qonaq çağırarkən...oğlu olanı ağ otağa, qızı olanı qızıl otağa qondurun. Kimin ki, oğul-qızı yox, qara otağa qondurun, qara keçə altına döşəyin, qara qoyun yəxnisindən önünə gətirin, yeyirsə, yesin, yeməzsə, dursun getsin” – demişdi.

“Oğul-qızı olmayanı Allah-taala qarğayıbdır. Biz dəxi qarğarıq, bəlli bilsin”- demişdi [4, 60].

“Kitabi-Dədə Qorqud”dakı, xalq yaradıcılığının arxaik janrlarından sayılan alqış və qarğışlar, eləcə də, atalar sözləri öz orijinallığı ilə seçilməklə bərabər, öz-özlüyündə həm də maraqlı dil faktlarıdır. Azərbaycan dili tarixinin, eləcə də, oğuzların dil xüsusiyyətlərinin öyrənilməsində bu qədim nümunələr gərəkli material rolunu oynaya bilər. Şifahi yaradıcılığın əvəzsiz nümunələrindən olan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı bizim bildiyimiz yazılı ədəbiyyata

– XIII əsrə qədər Azərbaycanda kifayət qədər mükəmməl Azərbaycan ədəbi dilinin mövcudluğunu təsdiqləyir. “Kitabi – Dədə Qorqud” dastanı öz dilinin qədimliyi, saflığı, bədiiliyi ilə tədqiqatçıların dönə-dönə bu abidəyə müraciətini şərtləndirir, qədim adətlərimizi, maddi və mənəvi mədəniyyətimizi öyrənmək üçün zəruri və vacib qaynaq kimi tanıdır.

Elmi yeniliyi: Məqalədə dastandakı atalar sözləri, alqış və qarğışlar maraqlı dil faktları kimi səciyyələndirilir.

Tətbiqi əhəmiyyəti: Ali məktəblərdə məşğələ dərslərində, folklorla bağlı tədqiqat işlərində, elmi müzakirələrdə tətbiq oluna bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Kitabi-Dədə Qorqud (Tərtib edənlər: Samət Əlizadə, Fərhad Zeynalov). Bakı: “Yazıçı”, 1988, 260 s.
2. Kitabi-Dədə Qorqud (Sadələşdirilmiş mətnin müəllifləri: Fərhad Zeynalov, Samət Əlizadə). Bakı: “Çaşıoğlu”, 2004, 144 s.
3. Nəbiyeva Ü. Dil və ədəbiyyat. Nəzəri, elmi, metodik jurnal, Bakı, 1997, №1, 194 s.
4. Abdullayev B. “Kitabi-Dədə Qorqud” boylarında alqış və qarğışlar. Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının xəbərləri. Bakı: “Elm”, 1979, 112 s.
5. Oğuznamə (Tərtib edən: Samət Əlizadə). Bakı: “Şərq-Qərb”, 2006, 216 s.

РЕЗЮМЕ

ПОСЛОВИЦЫ, БЛАГОСЛОВЕНИЯ И ПРОКЛИНАНИЯ В “КНИГЕ МОЕГО ДЕДА КОРКУТА”

Гамзеева Л.А.

Ключевые слова: эпос, пословицы, благословение, проклинание

В статье комментируются встречающиеся в эпосе “Книга Моего Деда Коркута” пословицы, благословения и проклинания и рассматриваются как интересные языковые факты.

SUMMARY

THE PROVERBS, APPLAUSES AND DAMNATIONS IN “DEDE KORKUT” EPOS

Hamzaeva L.A.

Key words: epos, proverb, applause, damnation

Proverbs, applauses and damnations used in Dede Korkut was interpreted in article and they are concluded as an interesting language facts.

Daxil olma tarixi: **ilkin variant:** 14.11.2014
 son variant: 19.11.2014

UOT 894.341

**ÇİNGİZ AYTMATOVUN “KASSANDRANIN DAMĞASI” ROMANINDA
MANQURTLAŞMA VƏ ONA QARŞI ÇIXAN FİLOFEY**

ALIYEVA AFIQƏ ALI qızı
Sumqayıt Dövlət Universiteti, müəllim
e-mail: afat.rafiyeva@gmail.com

Açar sözlər: soykökü, iksnəsil, faciə, mənəviyyat, embrion

XX əsrin 50-ci illərində yaradıcılığa başlayan qırğız yazıçısı Çingiz Aytmatov bir-birindən maraqlı əsərlər yazmaqla türk xalqlarının ədəbiyyatını dünyada tanıdan simaya çevrildi. Onunla bir dövrdə yaradıcılığa başlayan həm qızgız, həm də digər xalqların nasirlərindən seçildi və dünya yazıçısı səviyyəsinə qalxdı. Ç.Aytmatov nadir yazıçılardan ki, onun əsərləri dünyada yaşayan bütün xalqların dilinə tərcümə edilib və çap olunub. Jurnalistlə müsahiblərinin birində ədib belə demişdir: “Mən dünyada ən çox oxunan on yazıçıdan biriyəm. Hətta azsaylı xalqların da dilində mənim kitablarımın çap olunduğunu görəndə, doğrusu, həm təəccüblənir, həm də sevinirəm” [1].

İnsanın manqurta çevrilməsi, manqurtlaşma probleminə Ç.Aytmatovun bir neçə əsərində rast gəlinir. 2007-ci ildə çap olunan “Kassandranın damğası” romanında manqurtluq daha geniş dairədə götürülmüş, əxlaqi və mənəvi tənəzzül bədii əksini tapmışdır.

Filofeyin (kosmosa gedənə qədər o, Andrey Kırilov idi) kəşf etdiyi iksnəsil də manqurtlar nəslidir. Çünki bu uşaqlar dünyaya gəldikdən sonra anadan ayrılır və dövlətin himayəsinə verilir. Dövlət də onlardan istədiyi şəkildə istifadə edir və öz məqsədlərinə nail olmaq yolunda bu, ən əlverişli üsul idi. Onu da qeyd edək ki, iksnəslər dünyaya gətirən qadınlar həbs edilmişlər idi. Bu iksnəsil haqqında MK-nın işçisi Konyuxanov deyir: “Bizim üçün iksnəsil yeni tip insandır. Bizdən fərqli olaraq, onlar qorxusuz və təəddüdsüz bütün dünyada kommünizm qələbəsinə çalışacaqlar. Gələcəkdə onlar nəinki köhnəliyi ləğv edənlər, həm də yeni dünyanın qurucuları olacaqlar” [2, 186].

İksnəsillər soyköksüz, soyuqqanlı, öz hərəkətlərində rəhmsiz, qəddar, yalnız tələb olunana nail olmaq üçün yaşayanlar idilər. Partiyaya da məhz belə insanlar lazım idi.

Əsərdə bütün bu insanlığa sığmayan hərəkətlərə qarşı Runa öz etirazını bildirir və iksnəslər kəşf edən Filofeyin vicdanını oyadır. Runa Sovet imperiyasının qurbanlarından biri idi. Filofeylə dialoqundan aydın olur ki, o nə üçün üzərində eksperimentin aparılmasına razılaşıb.

“Problem bundadır ki, görək insanların sayı Allah və təbiət tərəfindən, yoxsa iblisin təhriki ilə artacaq... Mə nə etdiyimi bilirdim. Bunu öz borcum hesab edirdim... Bəlkə də bu söhbət sizdə hansısa hissləri oyatdı, fikirləşməyə məcbur etdi...” [1, 157].

Əlbəttə ki, bu sözləri ancaq Runa deyə bilərdi. Çünki o, imperiyanın haqsızlığına, insanları manqurta çevrilməsinə dözmür, cəzalandırılsa da, öz haqq səsini qaldırır. İksnəslər kəşf edən professor Filofeylə o başqa cür görüşüb, ürəyində onları deyə bilməzdi. Odur ki, özünün dediyi kimi bu işə könüllü qoşulmuşdu. Onun məqsədi iksnəslər dünyaya gətirmək yox, manqurt nəslini yetişdirənin vicdanını silkələmək idi. Öz istəyinə nail olduqdan sonra isə qaçmaq istərkən mühafizəçilər tərəfindən öldürülür.

Filofey hərəkətlərindəki qəddarlığın, soyuqqanlılığın səbəbini valideynlərini tanımamasında, valideyn nəvəsi görməməsində görür. O, təzə dünyaya gələndə anası onu bir körpələr evinin qapısına qoyub gedir. Özünün dediyi kimi, çox güman ki, atası hamilə qadını atıb gedib. Ana da çıxış yolunu körpəni dövlətin himayəsinə verməkdə görüb.

“Kassandranın damğası” əsərində atası alman olan qızın faciəsi isə daha dəhşətlidir. Qızın günahı nə idi? Məgər valideyni biz özümüz seçirik? Bəs qadının günahı nədir ki, müharibə

zamanı alman əsgəri Rusiyaya gəlib çıxmış, onun mənliliyini alçaltmış, gəndəndən sonra cəmiyyətin qəbul etmədiyi “alman uşağı” ilə onu bəlalara düçar etmişdir. Cəmiyyət tərəfindən birmənalı qarşılammaları, daim təhqir və təzyiqlərə məruz qalmaları hər ikisinin də intihar etməsi ilə nəticələnir.

Filofey xatirələrində yazır ki, mən də hərdən fikirləşirəm ki, bəlkə mənim də atam alman olub. Anam da mənimlə yaşaya bilməyəcəyini görüb məni atıb. Bəs mənim günahım nədir ki, o, bütün Avropanı dolanaraq gəlib atam olub, sonra isə atıb gedib.

Bütün bunlar çox mürəkkəb və hamını düşündürən məsələlərdir.

Sovet imperiyası “gözəl gələcək” ümidi ilə “yeni insan” nəslini ideyasını gerçəkləşdirməyə cəhd edir və bu yolda mövcud olan və olmayan imkanlardan istifadə edirdi. Düşünmək qabiliyyəti olmayan robotlar, iksnəsillər də elə manqurtlardır.

Biz artıq “Əsrdən uzun gün” romanında iksnəslə bənzər obrazlarla rastlaşmışdıq. Bunu fantastik yox, real insanların simasında görmüşdük. Bu, robotlaşdırılmış dövlət işçisi, yuxarıların əmrini sözsüz yerinə yetirən manqurt Sabitcandır. Hələ Filofeyin kəşfindən əvvəl sovet ideologiyası sabitcanları yetişdirmişdir.

Ç.Aytmatov “Əsrdən uzun gün” romanından əvvəl yazdığı “Ağ gəmi” povestində də manqurt obrazını təsvir etmişdir. Bu gənc əsgər – sürücü obrazıdır ki, yeddi arxa dönənini tanımır:

-Məgər sənə yeddi arxa dönəninin adlarını yadda saxlamağı öyrətməyiblər ?

-Öyrətməyiblər. Bu nəyə lazımdır ki ? Bax, mən bilmirəm, heç nə də olmur. Normal yaşayıram.

- Babam deyir ki, əgər adamlar atalarını unutmuş olsalar, korlana bilərlər.

... Baba deyir onda heç kəs öz pis əməli üçün xəcalət çəkməz, ona görə ki, övladları, onların uşaqları bu pis əməllərdən xəbərdar olmayacaqlar. Hələ, xeyirxah işlər görəndə olmayacaq, çünki onsuz da övladları bu barədə heç nə bilməyəcəklər [3, 462].

Öz soykökünü, yeddi arxa dönənini tanımayan əsgər Mömin babanı hətta avam, mədəniyyətsiz adlandırır. Onu siyasi məşğələyə aparıb göz qırpımında maarifləndirmək istəyir. Məgər bu sovet təbliğat maşınının manqurta çevirdiyi insan deyilmi ? Siyasi məşğələlərdə bilavasitə bu işlə məşğul olur, hamını yalnız “böyük qardaşlarımız” ın tarixini, mədəniyyətini öyrənib təbliğ etməyə, öz dünənimizin üstündən bir qara xətt çəkib, yalnız bu günlə yaşamaq ruhunda tərbiyə edirdilər. Yaxşı ki, həmin dövrdə xalqın tarixini, mədəniyyətini özündə yaşadan və ətrafdakı manqurtlara da təbliğ edən Qazanqap , Yedigey, Abultalıb, Mömin baba var idi. Mömin baba bu əqidəni kiçik nəvəsinə də aşılayır və özündə təsəlli tapır. “Təsəllim budur ki, insanda uşaq vicdanı-toxumun rüşeymi kimidir, rüşeymsiz dən cücərməz” [3, 501].

Aytmatovun digər qəhrəmanları ilə tanışlıq göstərir ki, dünyada yalnız sabitcanlar yaşamır. Böyük qəlbli, hər şeyi düşünən, yalnız öz içinə qapılıb ətrafdakılara diqqətli olan, başqasının dərdinə şərik olmağı bacaran Yedigey (“Əsrdən uzun gün”), nəvəsinin yaşaması üçün öz su payını ona verən və nəhayət, onun xilas olması naminə öz həyatını qurban verən Orqon kimi (“Dəniz kənarıyla qaçan Alabaş”) insanlar da var.

Çingiz Aytamatovun əsərləri iyirminci yüzilliyin ikinci yarısında dünyada gedən bütün prosesləri insan taleləri, ayrı-ayrı adamların keçdiyi yollar, müxtəlif xalqların üzləşdiyi problemlər və faciələr fonunda son dərəcə yüksək sənətkarlıqla göstərən qeyri-adi incilərdir. “Ağ gəmi” əsərində qırğız ailəsinin və uşağının taleyi bəlkə də bir xalqın taleyidir. “Dəniz kənarıyla qaçan Alabaş” əslində bizim hamımızı öz içinə alan və 70 il dünyaya meydan oxuyan o zülmətə qarşı bir üsyandır. Əsər təkəcə okeanda azıb qalan adamların faciəsi deyil. Eyni zamanda bizim hamımızın faciəsidir.

XX əsrdə mədəniyyət, təbiətin bir sıra ali qanunları o qədər pozulmuşdur ki, artıq cəmiyyət fəlakət qarşısında idi. Bu fəlakəti görəndə Filofey kosmosdan xəbər göndərir, heç kim bunu dərk etmir və buna cəhd etmir. Yerdə onun müdafiəçisi, belə demək mümkünsə, elçisi Robert Borkdur ki, o da bu yolda həyatını qurban verir.

“Kassandra embrionu” şərti seçilmiş ifadədir. Əgər gələcək uşaq dünyaya gəlmək istəmirsə, ananın alnında piqment ləkələr əmələ gəlir ki, bu da “kassandra embrionu” adlanır.

İnsanın dünyaya gəlmək istəməməsinin səbəbini sübut etmək üçün Filofey bir sıra dəlillər gətirir və dərindən düşündükdə bunların gerçəkliyini inkar etmək mümkün olmur. Gələcək ana bu şeyləri düşünməyə bilməz: aclıq, xəstəlik-onların arasında QİÇS, müharibə, iqtisadi çətinlik, pozğun həyat, narkomaniya, narkomafiya və s. [1, 34].

Dünyaya gələn hər bir insanın yaşaması üçün adi həyat şəraiti, zəruri tələbatların minimum ödənməsi vacibdir. Bu şərait yoxdursa, nəsil artımından, xoş gələcəkdən söhbət gedə bilməz.

Televiziyaya verdiyi müsahibələrinin birində jurnalistin embrionun dünyaya gəlməməsini - Siz dünyada zülm və şərin hökm sürməsi ilə əlaqələndirirsiniz, elədimi, - sualına müəllif belə cavab verir: “Biz hey deyirik ki, dünyada zülm yoxdur, insan ömür boyu ən çətin situasiyalardan keçərək həqiqətə yol axtarır. Daha böyük və daha uca həqiqətlərə çatmaq üçün. Biz bu barədə danışırıq və bunu bilirik. Mən diqqəti ona yönəldirəm ki, bəlkə də bu proseslər insan cinsinə artıq genetik cəhətdən siraət edib. Harada ki, dünya başdan-başa katastrafik hərəkətlərlə doludur, dünyanın humanist dəyərləri nəhəng xəsarətlərə məruz qalır, o yerdə bu bələlər bizim törəmələrimizə keçə bilər. Birbaşa mənada bu insanların tərbiyəsində çox güclü şəkildə özünü büruzə verir. Ona görə də mən bu istəməyi unikal, qismən də fəlsəfi formada çatdırmağa çalışmışam.”

Kassandra həm də birbaşa insanların məhvində yönəldilmiş müharibələrin də əleyhinə çıxır. Gündən-günə silah istehsalının artması nə üçündür, kimə lazımdır? Filofey həyat həqiqətlərini, dünyada baş verən çirkin işlərin üstünü açdığına görə onu xain, düşmən adlandıranlar və mitinqə çıxanlar içərisində Silah Sənayesi Kompleksinin (SSK) işçiləri də var idi. Yalnız bir qızın əlində onların əksinə olaraq üstündə “Əgər Kreml yenidən qızğın silahlanmaya başlasa, mən özümü yandıracağam!” sözləri yazılmış plakat aparırdı. Bəs nəticə necə oldu? Qız həqiqətin özünü yandırdı. Yerdəkilər hələ Filofeyi dərk etmir və onu dəli adlandırdılar.

Filofey qeyd edir ki, bəlkə də mənim bu açıqlamam tez idi. Bu göndərişdən əvvəl insanların şüurunda müəyyən dəyişiklik etmək lazım idi. Amma gec idi. Gözləmək də mümkün deyildi. Çünki cəmiyyət ucurum qarşısındadır. Əgər yerdə sülh bərpa olunmasa, insanlar bir-biri ilə səmimi münasibətdə olmasa, hər şey məhv olacaq. Amma insanlar iyrənc sirlərin üstünün açılmasını istəmirlər.

Filofey iksnəsli kəşf etdiyinə görə özünə nifrət edir. Düzdür, yenidənqurma iksnəslin artımını dayandırsa da, yerdə belə uşaqların sayı çoxdur. Filofey onların gələcəyi üçün narahatdır. Bu uşaqlar kim olduqlarını bilsələr, dünyanı məhv etməzlərmi? O zaman günahkarları harada axtarmaq lazımdır?

Filofey həm də Robert Borkun ölümünə səbəbkardır. Bütün etdiklərinin xəcalətini çəkərək o da açıq kosmosa çıxaraq özünü məhv edir.

Borkun ölməsi heç də Yerdə Filofeyə inanan və onun göndərişinin həyəcan təbili olduğunu başa düşənlərin məhvi deyildi. Ondan sonra Antoni Yunqer qaldı ki, o da bilavasitə Borkun edə bilməyəcəklərini edəcək. Filofey açıq kosmosa çıxmazdan əvvəl Yunqeri öz mənəvi oğlu adlandırır və gündəliyini də ona həvalə edir.

Çingiz Aytmatov əsərdə müharibədən danışanda Qarabağ müharibəsinin də adını çəkir və Antoni Yunqerin dili ilə deyir: “Nəçə ildir ki, Qarabağda azərbaycanlılarla ermənilər arasında müharibə gedir. Səhra komandirləri ölənlərin cəsədi ilə alver edirlər. Ölənlərin yaxınları və doğmaları onu almalıdır ki, torpağa tapşırınsınlar. Bu biznesə çevrilib! Belə hallar da olur: öz əsgərini arxadan vurur ki, onun meyitini satsın... [1, 125].

İnsanın taleyi nə üçün belədir? Yaratdığı bəndənin canını almaq Allah-tala nın özünə aiddir. Ondan başqa kimsənin bunu etməyə ixtiyarı yoxdur. Bəs niyə insanlar bir-birinə qənim kəsilib? Biri digərinə işgəncə verməkdən həzz alır, başqa biri insan alqı-satqısı ilə məşğuldur, digəri başqasının bədbəxtliyi hesabına öz xoşbəxtliyini təmin edir və s.

Nədənsə Aytmatov həm “Əsrdən uzun gün”, həm də “Kassandranın damğası” romanında yerdə baş verən çəkişmələri, haqsızlıqları kosmosdan seyr edənlərin dili ilə verir. Kosmosdan xəbərdarlıq gəlməzdən əvvəl yerin sakinləri öz problemlərini sülh yolu ilə həll edə bilməzlərmi? Nə üçün Meşəlidoş planetindən gələnlər zorakarlığı, qəddarlığı bizdən öyrənsinlər.

Hər iki romanda yazıçı qlobal problemlər qaldırır və həlli yollarını göstərir. İnsanlar düz yolla getsələr, çəkişmələrə son qoysalar, dünyamız məhv olmaq təhlükəsindən uzaqlaşar.

Kosmosu kəşf edən insan yerdəki problemləri həll etməkdə niyə acizdir? Bəlkə də bu problemlərin həlli bir qrup insanlara sərf etmir. Bir- birinə zidd olan dünyagörüşlərə malik kosmonavtlar kosmosa eyni məqsəd üçün gedirlər. Olmazmı ki, Yerdə də hamı eyni məqsəd naminə çalışsın? Əlbəttə olar. Amma insanlar bunu etmirlər.

Lui Arqon Ç.Aytmatov haqqında deyirdi: “Cəmilə” povestini yazandan Çingizin şöhrət qatari Şərqdən Qərbə, Qərbdən Şərqə gedir” [4].

Elmi yeniliyi: “Kassandranın damğası” romanı haqqında ilk elmi məqalə yazılaraq sovet imperiyasının manqurtlaşdırma siyasəti və bunun acı nəticələri təhlil predmeti kimi götürülmüşdür.

Tətbiqi əhəmiyyəti: Məqalədə Ç.Aytmatovun romanda qaldırdığı problem və həlli yolları təhlil olunur. Bu, tədqiqatçılar və tələbələr üçün önəmli mənbə hesab edilə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Айтматов Ч.Тавро Кассандры. Санкт –Петербург: “Азбука – классика”, 2007, 525 с.
2. Галия Алиева. Книга – храм раскаяния и человеческих надежд. «Неделя», 11 апрель 2008 г.
3. Айтматов Ч. Seçilmiş əsərləri. Bakı: “Öndər Nəşriyyatı”, 2004, 501 s.
4. Əkbərzadə Ş. Mən “Manasın” oğluyam. “Azərbaycan gəncləri” qəzeti, 1982, 19 oktyabr

РЕЗЮМЕ

ПРЕВРАЩЕНИЕ МОЛОДОГО ПОКОЛЕНИЯ В МАНКУРТОВ И ОБРАЗ ФИЛОФЕЯ ВЫСТУПАЮЩЕГО ПРОТИВ ЭТОГО В ПРОИЗВЕДЕНИИ ЧИНГИЗА АЙТМАТОВА "ТАВРО КАССАНДРЫ"

Алыева А.А.

Ключевые слово: род, искрод, тргедия, нравственность, эмбрион

В статье исследуются проблемы поднятые Ч.Айтматовым в романе «Тавро Кассандры». Особое внимание уделяется проблеме манкуртизации молодого поколения. Поколения манкуртов должны были служить советской идеологической машине. Противником этого процесса выступает Филофей.

SUMMARY

THE MANKURT PROBLEM IN CHINGIZ AYTMATOV'S NOVEL "KASSANDRAS BRAND" AND PHILOPEY WHO PROTESTED IT

Alyeva A.A.

Key words: genetic root, double generation, tragedy, morality, embryo

Being mankurt problem in Chingiz Aytmatov's novel “Kassandras brand” is analysed in the article. The propaganda machine of Soviet ideology brought up mankurt generation capable of working. Philofoey-one of the creators of this generation understood his mistake and fought against it. It was already late. Most people called him silly and didn't accept sayings. The raised problem in the article has been scientifically researched.

Daxil olma tarixi:

ilkin variant: 06.11.2014

son variant: 13.11.2014

UOT 82-1

**POEMA-DASTAN YARADICILIĞININ SƏNƏTKARLIQ XÜSUSİYYƏTLƏRİ
(ZƏLİMXAN YAQUBUN YARADICILIĞI ƏSASINDA)****QASIMOV RAHİB MUXTAR oğlu***Azərbaycan Universiteti, doktorant**e-mail: afat.rafiyeva@gmail.com**Açar sözlər: Zəlimxan Yaqub, poeziya, poema, ideya, folklor*

Zəlimxan Yaqubun poeziyası ideya-məzmun cəhətdən zəngin, orijinal olduğu kimi, bədii sənətkarlıq baxımından da mükəmməldir. Bu cəhətdən onun yaradıcılığını XX əsrin poetik istedadları S.Vurğunla, M.Müşfiqlə, M.Arazla, B.Vahabzadə ilə müqayisə etmək olar. Həmin zənginlik və gözəllik onun türk şeirinin poetik zənginliklərini dərinlən öyrənməsi, bədii yaradıcılığında bundan lazımınca faydalanması ilə əlaqədardır. Həm yazılı, həm də şifahi xalq ədəbiyyatımızın forma zənginliyindən kifayət qədər istifadə edən söz ustası lirik şeirlərində və poema-dastanlarında bədii təsvir və ifadə vasitələrindən yeri düşəndə istifadə edir, öz fikir və ifadələrini sadə, lakonik şəkildə xalqa çatdırmağı bacarır.

Ədəbiyyatımıza Zəlimxan Yaqub türk mifik təfəkküründən, folklor və şifahi xalq yaradıcılığı, yazılı ədəbiyyat ənənələrindən, aşıq şeirlərindən gəlir. Ənənəvi poetik ifadə tərzinə uyğun olaraq şairin söz və ifadələri, beytləri və bəndləri sadə, saf ana dilindədir. O, xalqımızın tarixini, etnoqrafiyasını yaxşı bilir. Milli poetik ənənələri mükəmməl mənimsəyib. Odur ki, lirik şeirlərində və poemalarında poeziya günəşini yerə endirir, xalqımızın gündəlik qayğılarına, məişətinə işıq salmağa çalışır: “Ümumən Zəlimxanın şeiri xalq yaradıcılığına, sazın tellərindən süzülüb gələn aşıq poeziyasına söykəndiyi üçün onun dili kələ-kötürlükdən xali, axıcı və şəffafdır. Bu şeirdə dirəniş və gücənmə olmadığından tər qoxusu deyil, yarpaq ətri gəlir. Qafiyələr sərrast, obrazlar aydın və durudur. Onun şeir köhləni ilham və qanadlarıyla uçduğuna görə oxucunu öz arxasınca son mənzilə rahat çatdırır. Elə buna görə də sətirlərdə yürüdülmə fikri və duyğular bulanıq arx suyuna deyil, büllur dağ çeşməsinə bənzəyir” [1].

Saf və təmiz ana dilinin bütün imkanlarından məharətlə istifadə etdiyinə görə şairin poema-dastanlarının dili sadə, axıcı və oxunaqlıdır. Şair hər hansı poemasında sözü zərgər dəqiqliyi ilə seçir, cılalayır, saf qızılı yad maddələrdən, elementlərdən təmizləyir. Mahir bəna hördüyü daşları bir birinə necə uyğunlaşdırırsa, şair də poema-dastanlarında sözləri bir-birinə eyni cür calayır, adi sözlərdən böyük sənət abidəsi yaradır. “Saz” poemasında oxuyuruq:

*Dağ yeriir, qaya uçu, daş düşür,**Əsli yanır, gözdən qəlbə yaş düşür,**Ərzurumun qədiyinə qış düşür,**Lələ köçür, talana bax, talana! [2, 219]*

Bir qədər diqqət yetirsək görürük ki, Zəlimxan Yaqubun poema-dastanlarında istifadə etdiyi sözlərin əksəriyyəti azəri türklərinin öz sözləridir. Alınma sözlərdən əsərlərində həmişə az istifadə etməyə çalışır. Bu da poema-dastanlarının həm məzmun, həm də formasının vəhdətinə səbəb olur. Yuxarıda sitat kimi gətirdiyimiz bənddə fikri versək, şairin yüksək sənətkarlığını bir daha təsdiqləyirik. Kərəmin Ərzurumun qədiyində çəkdiyi əzabları, əziyyətləri, məşəqqətləri göstərmək üçün şair yalnız bir misrada möhtəşəm bədii tablo yaradır və “dağ yeriib, yaya uçu, daş düşür” – deyəndə oxucunu ofsunlayır, hissənə, duyğusuna təsir edir. Eyni zamanda bu misranı oxuyanda lirik qəhrəmanın əhvali-ruhiyyəsi ilə təbiətin mövcud durumu arasında uyğunluq, eyniyyət yaranır. Kərəm Ərzuruma çatmamış içində necə bir təlatüm yaranırsa, eyni vəziyyət təbiətdə də təkrar olunur ki, bu Zəlimxan Yaqubun yüksək sənətkarlıq məharətindən xəbər verir.

Zəlimxan Yaqub müxtəlif poema-dastanlarında fikrin obrazlı ifadəsinə xüsusi diqqət yetirir. Müəyyən şəraitə, poetik məqama uyğun olaraq bənzətmələrdən, mübaligələrdən, səs alletrasiyasından bacarıqla istifadə edir, qafiyə, rədif və cinasların düzülüşünə poemada yerləşdirilməsinə xüsusi əhəmiyyət verir. O müəyyən məqama uyğun olaraq qulaq və səs qafiyələri işlədir, vəznin oynaqlığına nail olur. İstənilən poemasına fikir versək, xalq bayatılarına uyğun misra və bəndlərə təsadüf edirik.

Hətta bir çox hallarda xalq bayatılarının olduğu kimi poema-dastanlarına yerləşdirir. Ancaq bu halda əsərin məzmununa, müəllif ideyasına xələl gəlmir, həmin bənd özündən əvvəlki və sonrakı misraların ümumi ahənginə uyğunlaşdırılır. “Saz” poemasında şair aşiq havası olan “Baş “Divanı” haqqında danışır. Hiss olunur ki, aşiq havasına mükəmməl bələdçiliyi var “Divanı”nın xüsusiyyətlərini, məzmununu tərənnüm etdikdən sonra, onun daha incə özəlliklərini əhatə etmək üçün poemada belə bir bayatı yerləşdirir:

*“Əzizim nərdivanda,
Ayaq at nərdivanda.
Tülkü şahlıq eyləyir,
Can verir nərdivanda”.* [2, 225]

Xalq yaradıcılığından götürülən bu bənd “Divanı”nin sənətkarlıq xüsusiyyətləri ilə eynidir. İnsanları adətən nərdivanın pillələrinə bir-bir ayaq qoyurlar. Aşiq da “Divanı”nı sazda dilləndirəndə pərdələrə bir-bir “ayaq qoyur”. Beləliklə “Divanı” ilə xalq bayatısı məzmununa xidmətdə eyni mövqedə dayanır.

Fikrini ifadə etmək üçün şairə bu da kifayət etmir, məzmunun, ideyanın tamlığını bərpa etmək üçün başqa vasitələr axtarır, təkcə öz poetik tərənnümləri və təsvirləri ilə kifayətlənməyərək aşiq Qurbanıya müraciət edir. Onun iki bəndini olduğu kimi “Saz” poemasının Baş “Divanı” hissəsində verir:

*“Fələk sənən əyləşməyə bir belə meydan ola,
Açıla haqqın qapısın ədalət, divan ola.
Mən gəlmişdim mürşidimin dərdinə dəva qılam,
Nə bilim ki, mən gəlincə xak ilə yeksan ola!*

*Bir gülü ki, dərəmmirsən, dərib xəndan eyləmə,
Bir könlü ki, tikəmmirsən, yıxıb viran eyləmə.
Haqq taladan səda gəldi: – Qurbani, qəm eyləmə,
Yazı yazan belə yazıb, çoxlara nişan ola”!* [2, 225]

Baş “Divanı” aşiq havasında da “haqqın qapısı”nda “ədalətin divanı” axtarılır, Qurbaninin bu misralarında da. Bu cəhətdən saz havası və Qurbaninin misraları eyni nöqtədə birləşir, eyni ideala - ədalət idealına xidmət edir. Beləliklə, Aşiq Qurbaninin və Zəlimxan Yaqubun məlum aşiq havası ilə bağlı fikirləri, tərənnümləri üst-üstə düşür və müəllif ideyasının açılmasına səbəb olur. Bu, Zəlimxan Yaqub yaradıcılığının sənətkarlıq baxımından mühüm nailiyyətlərindən biridir.

Yeri düşəndə, şair təzkirlərdən istifadə edir, fikrin daha aydın olmasını, daha lakonik çatdırılmasına, ifadə olunan fikrə diqqət yönəldir. Bəzən eyni sözün təkrarının arasına müəyyən sözlər keçməsinə də rast gəlinir. Bu da təsadüfi deyil. “Sizi qınamıram” poemasının əvvəlində belə bir bənd var:

*Sizi qınamıram, ay xocalılar,
Sizin başınızda şimşik oynadı.
Sizin başınızda dumanlar oldu.
Millətin dağ boyda fələkətinə
Gözünün ucuyla dönüb baxmayan,
Nazlanıb gözünü yumanlar oldu.* [2, 226]

Poemanın başlanğıcında Zəlimxan Yaqub bədii füqurlardan, poetik təsvir və ifadə vasitələrindən istifadə edir. İkinci, üçüncü misralarda “sizin başınıza” təkrirdir, ancaq birinci misradakı “sizi qınamıram” da həmin təkririn tərkib hissəsidir. Baxmayaraq ki, bu “sizi qınamıram”la başlayır. Əslində “sizə”, “sizin”, “sizin” sözlərinin dalbadal işlənməsi oxucuya fikri eyni obyektə yönəltməkdə yardımçı olur, ifadənin bədii təsir gücünü artırır.

Şair belə təsəvvür edir ki, işğal altında olan torpaqlarımız azad olmasa, qeyrətdən, vətənpərvərlikdən danışmaq mümkün deyil. Biz o vaxt başıyuxarı gəzərik ki, Şuşa, Laçın, Kəlbəcər, Ağdam və s. azad olsun. “Sizi qınamıram” poemasında məlum həqiqət bu cür ifadə olunur:

Laçın qayıtmasa Laçınlığına
Şuşa qayıtmasa Şuşalığına,
Min dəfə şübhəm var, tərəddüdüm var
Bugünkü bəylərin bəy olmağına!
Bu gün paşaların paşalığına!” [2, 226]

Zəlimxan Yaqub poema-dastanlarında atalar sözləri və məsəllərdən, xalq ifadə və deyimlərindən də istifadə edir. Bu da onun əsərlərinin təsir gücünü artırır, fikrin obrazlı ifadəsinə imkan yaradır:

Allah insaf versin İbrahim xana,
Bu gün ermənilər alan Şuşanı
Kaş elə o zaman Qacar olaydı! [3, 263]

Bu misralarda ciddi bir problemə toxunulur. Hesab edilir ki, əgər İbrahim xan o vaxt ruslarla əlaqəyə girib, Şuşanın işğalına imkan verməşəydi, bu gün səhər ermənilərin əsarətinə keçməzdi. Şübhəsiz ki, burada qınaq obyektini İbrahim xandır. Onun səhvi həm böyük, həm də faciəvidir. Buna görə də şair tərəfindən ittihama məruz qalır. Zəngin söz xəzinəsinə malik olan müəllif bir çox ifadələri poemaya gətirə bilərdi. Ancaq bilərəkdən “Allah insaf versin” – xalq deyimi seçilir. Bəlkə də bu ifadə çoxlarına bir qədər yumşaq görünə bilər. Lakin şair həmin sözü ən ağır ittiham kimi işlədir. Xalq arasında çox işlənən “Allah insaf versin” – burada işlənmə məqamına uyğun olaraq sərt tənqid ruhunda deyilir.

Poemalarının demək olar ki, hamısında Zəlimxan Yaqub xalqın həyat və məişətinə enir, onun müxtəlif mənalarda işlətdiyi idiomatik ifadələrindən, xalq deyimlərindən bəhrələnir. “Göyçə dərdi” poemasının bir yerində deyilir:

Nə zaman ki, başa keçib
Haqq yerini nahaq tutur,
Nə zaman ki, əyri düzlə
Yaxşı pislə calaq tutur
Bax, o zaman Lələ köçür,
Kərəmi ağlamaq tutur. [2, 226]

Bəşər övladı yaranandan işıq ilə zülmət, xeyirlə şər, yaxşı ilə pis arasında mübarizə gedir. Mifik inamlarda, xalq yaradıcılığında da bir qayda olaraq işıq zülmətə, xeyir şərə, yaxşı pislə qalib gəlir. Lakin bu qalibiyyət asan başa gəlmir. Bunun üçün mübarizə aparmaq, qələbəyə inanmaq gərəkdir. Konkret şəraitdə isə ermənilər torpaqlarımızı işğal edib, yurddaşlarımız dədə-baba torpağından didərgin salıb. Deməli, müvəqqəti də olsa şər xeyrin yerinə keçib, onu sıxışdırıb. Bu, əlbəttə, çox çətin, əzablı bir həyatdır. Vəziyyətin reallıqlarını, çətinliyin dərəcəsinə, şiddətinə ifadə etmək üçün müəllif xalq arasında çox yayılan “Lələ köçüb, yurdu qalıb”, “Kərəmi ağlamaq tutdu” deyimləri azca fərqlə poemaya gətirib. Təkcə bir beytdə iki xalq deyimini məharətlə yerləşdirib. Bir beytdə iki xalq deyimini yerləşdirmək vəzn, poetik əlaqə baxımından çətin olduğuna görə “Lələ köçüb, yurdu qalıb” xalq deyimini poetik gerçəkliyə uyğun olaraq “Lələ köçür” şəklində işlədib. Ancaq bu məlum xalq deyiminin təhrifinə səbəb olmur, bütöv təsiri bağışlayır ki, bu da sənətkarlığın üzdə görünən tərəfləridir.

Azərbaycan aşıq yaradıcılığında və ifasında xüsusən Borçalı aşıqlarının repertuarında ağı, bayatı söyləmək ənənəsi var. Xüsusən Aşıq Hüseyn Saraçlı bu cəhətdən fərqlənirdi. O, havanın, havacatın şirin yerində arada bir bayatı çəkirdi. Ancaq bu bayatı havacatın ab-havası, üslubu ilə üst-üstə düşür, ifanın daha məzmunlu çıxmasına səbəb olurdu. Xalq yaradıcılığından, aşıq sənətindən gələn bu ənənəni Zəlimxan Yaqub poemalarında məharətlə davam etdiririk. “Göyçə dərdi” poemasının “Qanlı tarix” hissəsində deyilir.

*Ay amandı,
Xalların nə yamandı.
Namərd mərdə güc gəlir,
Qoymayın, ay amandı!* [2, 171]

Bu cür xalq deyimlərini Zəlimxan Yaqub zərrə-zərrə xalqdan, daha çox Borçalı aşıqlarından toplayıb və şeirlərində, poema-dastanlarında bütün bunlardan məharətlə istifadə edib: “Bizə görə Zəlimxan Yaqubun 30 ildən artıq bir dövrü əhatə edən çoxcəhətli yaradıcılığının əsasən aşıq sənəti ənənələri üstündə köklənməsinin, şairin xalq sənətinin bu qoluna dəyişməz sədaqətinin səbəbi və başlıca ilham mənbəyi zəngin Borçalı mühitidir. Zəlimxan Yaqub 1967-ci ildən, Bakı Dövlət Universitetinə daxil olduğu vaxtdan etibarən Bakıda yaşasa da, onun ruhunda və mənəviyyatında, sözündə və sənətində, hətta ləhcəsində və deyimində belə Borçalı izi yaşamaqda, davam etməkdədir. Bunu şairin konkret bir regionun təsirindən çıxma bilməməsi kimi başa düşmək heç cür düzgün olmazdı. Əksinə, Zəlimxan Yaqub Azərbaycan mühiti və şeiri üçün gərəkli olduğu bəlli olan Borçalı mühiti ənənələrini Kürün o tayından, bir regiondan – bölgənin ümumvətən mühiti səviyyəsinə çıxmağı və yaşatmağı bacarmalıdır” [4, 195-196].

Zəlimxan Yaqub sözün həqiqi mənasında istedadlı, orijinal bir şairdir. O yeri düşəndə müxtəlif bədii texnologiyalardan, obrazlı təfəkkür nümunələrindən yararlanır, zaman-zaman bir-birindən dəyərli lirik şeirlər və poemalar yaradır.

Onu da qeyd etmək ki, Zəlimxan Yaqubun istifadə etdiyi qafiyə sistemi də hələ indiyə kimi kifayət qədər öyrənilməyib. Belə ki, o öz poema-dastanlarında orijinal, yeni, gözlənilməz qafiyələrdən istifadə edir. Təkcə misraların sonunda deyil, ortalarında da bol-bol işlənən qafiyələr əsərin poetik gücünün, təsirini artırır. “Borçalıdan qalan işlər” poemasında bir bənddə deyilir:

*Qızılı əlimizdən külçə-külçə aldılar,
Torpağı əlimizdən ölçə-ölçə aldılar.
Kəhrizimiz soğuldu, bulağımız qurudu,
Qurtum-qurtum içdilər, dolça-dolça aldılar.* [3, 256]

Burada qafiyə yaradan sözlər iki sözdən təşkil edilir və hər biri defislə yazılır. “Külçə-külçə aldılar”, “ölçə-ölçə aldılar”, “dolça-dolça aldılar” həm qafiyə, həm də obrazlı ifadə baxımından zəngin və mənalıdır. Şair ermənilərin torpaqlarımızı hissə aldılar demir, ölçə-ölçə, dolça-dolça aldılar deyir. Fikrin bu cür obrazlı ifadəsi misra və bəndlərin təsir gücünü əhəmiyyətli dərəcədə artırır, şairin sənətkarlıq qabiliyyətindən xəbər verir.

Elmi yeniliyi: Məqalədə poema-dastan yaradıcılığının sənətkarlıq xüsusiyyətləri Zəlimxan Yaqubun yaradıcılığı əsasında araşdırılır.

Tətbiqi əhəmiyyəti: Məqalədə həllini tapmış problemlər Azərbaycan ədəbiyyatı tarixindən mühazirə materialı kimi istifadə edilə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Vahabzadə B. Hardan gəlir Zəlimxan? “Şərq” qəzeti, 30 may, 2000.
2. Yaqub Z. Özün basdırdığın ağaca söykən. II cildə, I cild, Bakı, “Şərq-Qərb” nəşriyyatı, 2010, 342 s.
3. Yaqub Z. Özün basdırdığın ağaca söykən. II cildə, II cild, Bakı, “Şərq-Qərb” nəşriyyatı, 2010, 356 s.

4. Zəlimxan Yaqub ədəbi düşüncədə. I cild. Bakı: “Vətən” nəşriyyatı, 2009, 293 s.
5. Zəlimxan Yaqub ədəbi düşüncədə. II cild, Bakı: “Vətən” nəşriyyatı, 2009, 324 s.

РЕЗЮМЕ
ОСОБЕННОСТИ ПОЭТИЧЕСКОГО МАСТЕРСТВА В ЖАНРЕ ПОЭМЫ И
ДАСТАНА (НА ОСНОВЕ ТВОРЧЕСТВА ЗЕЛИМХАНА ЯГУБА)
Гасымов Р.М.

Ключевые слова: *Зелимхан Ягуб, поэзия, поэма, идея, фольклор.*

В статье говорится об особенностях мастерства в отдельных поэмах Зелимхана Ягуба, совершенной поэтической системе этих произведений, которая исходит из народного творчества. В центре внимания автора также находится национальный колорит, национальные и общечеловеческие ценности в творчестве поэта. С другой стороны, рассматриваются такие особенности как рифма, размер стиха и стиль.

SUMMARY
CRAFTSMANSHIP CHARACTERISTICS OF POEM-EPOS ACTIVITY
(ON THE BASIS OF ZALIMKHAN YAGUB'S ACTIVITY)
Gasimov R.M.

Key words: *Zalimkhan Yagub, poetry, poem, idea, folklore*

Craftsmanship characteristics of Zalimkhan Yagub`s poems which comes from folk art investigated in this article. National colorit and universal values in poet`s activity are in the focus of attention. On the other hand these features are considered as the rhyme, measure and style of the poem.

Daxil olma tarixi: **ilkin variant:** 12.11.2014
 son variant: 19.11.2014

UOT 93/99

**RUSİYANIN AZƏRBAYCAN SİYASƏTİNDƏ NEFT AMİLİ
(1920-1922-Cİ İLLƏR)**

SƏLİMOV ŞİRXAN DADAŞ oğlu
Sumqayıt Dövlət Universiteti, professor
VƏLİYƏVA DÜRDANƏ MÜBARİZ qızı
Sumqayıt Dövlət Universiteti, laborant
e-mail: afat.rafiyeva@gmail.com

Açar sözlər: *Azərbaycan, Rusiya, neft, müstəmləkəçilik, Bakı, bolşevik*

1920-ci ilin aprelində Azərbaycan bolşevik Rusiyası tərəfindən işğal edilərək sovetləşdirilməyə başlandı. Bu, mahiyyətinə görə həm də Azərbaycan neft uğrunda mübarizənin yeni mərhələsinin başlanması demək idi. Bir çox tədqiqatçılar da Rusiyanın Cənubi Qafqaza yenidən qayıtmasında neft amilinin rolunu xüsusi qeyd edirlər. Məsələn, rus tədqiqatçısı A.Sivkov bolşeviklərin Cənubi Qafqaza yiyələnməsindən sonra neft uğrunda mübarizədə yeni mərhələnin başladığını yazır [1, 100]. N.Ağamalyeva isə yazır ki, Sovet Rusiyası hər vasitə ilə hərbi-strateji cəhətdən çox mühüm olan regionu, ilk növbədə Bakı neft-sənaye rayonunu ələ keçirməyə, Yaxın və Orta Şərqi qapısında möhkəmlənməyə çalışırdı [2, 292].

XX əsrin 20-ci illərinin əvvəllərində neft uğrunda mübarizənin təməlinə üç əsas səbəb dayanmışdı: dünya miqyasında neftə olan tələbatın güclənməsi; ABŞ-da neft ehtiyatlarının azalması; neft krallarının daha çox varlanmaq məqsədilə yeni-yeni sahələrə sahib olmaq iddiaları. Bu üç səbəb bir-biri ilə sıx bağlı olaraq neft məsələsinə təkə iqtisadi deyil, həm də siyasi mənə verirdi.

Sovet Rusiyası Azərbaycana işğal etdikdən sonra bolşevik hökumətinin 1920-ci il mayın 28-də verdiyi dekretlə Bakı neft sənayesi milliləşdirildi. May ayı üçün olan məlumata görə Bakıda 1.465 quyudan istifadə edilirdi [3, 156]. Milliləşdirmənin ağır nəticələri qısa müddətdə özünü göstərdi. Neft hasilatı aşağı düşdü.

Azərbaycan SSR-in fəvqəladə səlahiyyətli nümayəndəsi B.Şaxtaxtinski Moskvadakı 1920-ci il sentyabrın 20-də Leninə yazırdı ki, indi Şərqdə ümumiyyətlə, vəziyyət böhranlıdır. O bildirirdi ki, neft sənayesinin milliləşdirilməsi mümkünlüyü xalqı və ziyalıları qorxutmur. İri sənayedə, hər şeydən əvvəl, xarici kapitalistlər və kiçik müsəlman qrupları maraqlıdır [4].

Azərbaycan KP-nin 1921-ci il fevralın 11-18-də keçirilmiş III qurultayında Serebrovski deyirdi ki, bizim Azərbaycan nefti sənayesi Qərbi Avropa və Rusiya ilə bağlıdır. Gənc kommunist respublikası öz sənayesini bərpa etmək gücündə deyildir [5].

Azneft məhsulunun heç cüzi bir hissəsini də xaricdə özü sata və lazım olan məhsulları ala bilmirdi. Onun İrana, İstanbul vasitəsi ilə Avropaya məhsullarını göndərməyə hüququ yox idi. Hər şey xalq xarici ticarət komissarlığının ixtiyarına keçmişdi. Belə şəraitdə neft sənayesini inkişaf etdirmək xeyli çətin idi. 1920-ci il aprelin 28-dən 1921-ci il aprelin 1-dək Azneftin gəlirləri 475.592.010.437 rubl təşkil etmişdi [6, 10]. Bunun yalnız 63 milyard rubla yaxını mərkəz tərəfindən verilirdi. Bu isə bütün pul gəlirlərinin 13,23%-ni təşkil edirdi.

Araşdırma göstərir ki, neft çıxarılması barədə rəqəmlər çox vaxt müxtəlif mənbələrdə fərqli göstərilir. Qeyd olunduğu kimi, 1920-ci ildə Rusiyada, o cümlədən Bakıda neft sənayesində istehsal xeyli aşağı düşmüşdü.

Bakı neft rayonu Rusiya neft sənayesinin beşiyi idi. Bakı nefti əsasən böyük su magistralı olan Xəzər dənizi – Volqa-Petroqrada yolu ilə daşınırdı. Bu yol bolşevik hökuməti üçün müstəsna rol oynayırdı. Bakı Cənubi Qafqazla – Tiflis və Batum, Türkiyə və İrana sərhəddə yerləşən Bakı-Culfa dəmiryolu ilə əlaqə saxlayırdı. Şimal istiqamətində Şimali Qafqaz dəmiryolu

Petrovskdan Rostov-Donla, Novorossiysk, Tuapse ilə Qara dənizə çıxırdı. Şimal yolu ilə neft az daşınırdı. Batumun əhəmiyyəti isə getdikcə artırdı. Azərbaycan KP-nin III qurultayında Serebrovski 1920-ci ildə Rusiyaya 161.000.000 pud neftin daşındığını deyirdi [7].

1914-cü ildən 1921-ci ilədək Batum və Novorossiysk limanları vasitəsilə ixrac demək olar ki, dayanmışdı. 1919-1920-ci illərdə ingilislər Cənubi Qafqaza gəldikdən və aqvardiyaçılar Şimali Qafqaza sahib olduqdan sonra bu limanlar yalnız qısa müddətdə işlədilər.

Cənubi Qafqazın bolşeviklər tərəfindən işğal edilməsi bu limanlar vasitəsilə ixrac məsələsini də ön plana çıxardı [8, 137]. 1921-ci ildə iri Avropa dövlətləri sovet, o cümlədən Bakı neftini almağı boykot etdikdən sonra Batum vasitəsilə Türkiyəyə neft məhsulları satılmağa başlandı. Lakin boykot siyasəti böyük dövlətlərə sərfəli deyildi. Ona görə də Royal-Detç-Şell kimi nəhəng neft trestləri az sonra blokadanı ləğv edərək Bakı kerosinini almağa başladılar.

Bolşevik Rusiyası hökuməti Serebrovskini neftə görə məhz Bakıya göndərmişdi. Aprelin 14-də Serebrovskiyə 5355a №-li mandat verildi. 1921-ci il aprelin 17-də Lenin Serebrovskinin Bakıya Azneftə göndərilməsi barədə dekret imzaladı. O, XI ordu ilə bərabər Bakıya gəldi. Bundan sonra neft daha çox daşınmağa başladı. Serebrovski etiraf edirdi ki, neftin Həştərxana daşınması kampaniyası uğurla həyata keçirildi [9]. Mandatda deyilirdi ki, o, neft və neft məhsullarının daşınmasına rəhbərlik etməli idi [10]. Rusiyaya ən çətin gündə mazut, neft, kerosin, yağ daşındı, bolşeviklər kerosin və neft aclığına düşmüşdülər. Stalin Bakıda neftin vəziyyətinə dair Serebrovskinin «1920-ci ilin sonunda Bakı rayonunda neft sənayesində vəziyyət» adlı 1921-ci il 25 fevral tarixli qeydlərini V.İ.Leninə təqdim etdi [11]. Bolşevik istismarı neft sənayesinin bərhad hala düşməsinə dərinləşdirirdi.

Sovetləşmə neft sənayesində işçi qüvvəsinə də mənfi təsir göstərdi. Azərbaycanlı sahibkarların və fəhlələrin çoxu mühacirət etməyə məcbur olurdular. Nəticədə Bakıya Rusiyanın müxtəlif rayonlarından qeyri-azərbaycanlıları yerləşdirilməyə başlandı. Sənayedə işləmək üçün Bakıya gətirilən şəxslər azərbaycanlıların evlərində yerləşdirilirdilər.

Bolşeviklər neftlə məşğul olan bütün müəssisələri öz əllərinə aldılar. Belə ki, 1920-ci ilin iyun-iyul aylarında zavod şobəsinə 27 neftayırma zavodu, 2 kislota zavodu, 3 kükürd zavodu, 2 sabunbişirmə zavodu və b. daxil idi. Bu qruplar dörd inzibati-təsərrüfat qrupuna bölünmüşdü [12].

Serebrovskinin fikrincə, Azərbaycan öz neft sərvətləri ilə sovet hökuməti üçün qiymətli idi [13]. Göründüyü kimi, Azərbaycan nefti sovet dövlətinin güclənməsi və təsirini yayması üçün bir vasitə rolunu oynayır. Ona görə də Rusiya ilə Azərbaycan arasında əlaqələrin sıxlaşdırılmasına xüsusi diqqət verilirdi.

Bolşeviklər neftdən başqa dövlətlərə, xüsusən Gürcüstan Demokratik Respublikasına qarşı təzyiq vasitəsi kimi istifadə edirdilər. Gürcüstanın ağır sosial-iqtisadi və siyasi vəziyyətə düşməsinin bir səbəbi də bununla bağlı idi.

1920-ci il oktyabrın 28-də Azərbaycanın Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəsi M.İsrafilov GDR xarici işlər nazirinə bildirdi ki, neft məhsulları Gürcüstana hərbi-iqtisadi saziş imzalamış Azərbaycan SSR-lə RSFSR-in razılığı əsasında buraxıla bilər. Bu məsələlər üzrə Azərbaycan xalq xarici işlər komissarı M.Hüseynov səlahiyyətli nümayəndə təyin edilmişdi [14]. Lakin az sonra gürcülərə neft verilməsi barədə razılıq əldə olundu [15]. Bununla da neft məsələsindən bolşeviklər təbliğat vasitəsi kimi istifadə edərək öz nüfuzlarını artırdılar.

Bolşevik hökuməti neftə nəzarəti daha da gücləndirirdi. 1921-ci il oktyabrın 21-də RK(b) P MK Siyasi bürosunun (protokol №71) iclasında Smilqe və Xinçuka Azərbaycanda hər gün çıxarılan neft barəsində müntəzəm olaraq məlumat vermək tapşırıldı [16]. Bundan sonra neft məsələsinə nəzarət xeyli ciddiləşdirildi. Azərbaycan yalnız neft və məhsullarının müəyyən hissəsini özü sata bilərdi. Azərbaycan sovet hökumətinin müraciətinə cavab olaraq ÜRMİK-in 1921-ci il 30 oktyabr tarixli qərarı dekabrda Azərbaycana göndərildi. Buna görə respublika 3 mln. pud nefti, 2 mln. pud kerosini, 100 min pud benzini, 1 mln. 500 min pud mazutu, 500 min pud yağı özü sata bilərdi [17]. Satılan məhsullardan əldə edilən gəlir Azərbaycana ərzaq alınması üçün sərf edilməli idi.

1922-ci il aprelin 21-24-də keçirilən X Ümumbakı partiya konfransında Serebrovski deyirdi ki, biz ildə xaricə 20 mln. puddan artıq neft göndərmək imkanımız yoxdur [18]. O, fransız şirkətinin texniki materialı əvəzində neft məhsulları almaq təklifini verdiyini bildirdi [19]. Azərbaycan KP-nin 1922-ci ilin aprelinde X Ümumbakı konfransında Azərbaycan neft sənayesinin vəziyyətinə dair Serebrovskinin məruzəsinə dair qəbul edilmiş qətnamədə deyilirdi ki, milliləşdirmə dövründə çıxarılan 304,2 mln. pud neftin 290,2 mln. pudu Rusiyaya göndərilmişdi.

Bu zaman neft sənayesinin bərpasının iki yolu mümkün sayılırdı: dövlət ya Azneftdən bütün məhsulu alaraq onu tam təmin etməli idi; ya da dövlət Azneftdən məhsulunun bir hissəsini alırdı, digərinin isə daxili və xarici bazarda sərbəst satışına icazə verirdi. Lakin dövlətin Aznefti tam təchiz etmək imkanı olmadığından ikinci yolu üstün sayırdı. Lakin hesab olunurdu ki, neftin istismarının xaricilərə verilməsi ölkəni onlardan tamamilə asılı sala bilərdi. Çünki xaricilər sənayeni qurmadan məhsulun daşınmasına üstünlük verəcəkdilər. Qeyd etmək lazımdır ki, bu zaman Bakıda 75 milyon qızıl rublluq neft məhsulları var idi [20].

Beləliklə, Azərbaycanın sovet Rusiyası tərəfindən işğalından sonra yaranmış daxili vəziyyəti əsasən aşağıdakı amillər səciyyələndirirdi. İqtisadi vəziyyətə aclıq və səfalət xas idi. İşğaldan sonra Azərbaycanın iqtisadi vəziyyəti xeyli ağır idi. Zəngin təbii sərvətləri baxımından nadir bir ölkə olmasına baxmayaraq əhalinin ümumi vəziyyəti günü-gündən çətinləşirdi. Yanacaq ehtiyatları (neft), zəngin dağ-mədən yataqları (duz, mis, dəmir, gümüş), əla çöllər, tükənməz taxıl, pambıq və üzüm tarlaları, heyvandarlıq, yun və ipəkçilik də bolşevik siyasəti ucbatından iqtisadi vəziyyətin yaxşılaşmasına kömək etmirdi. Hətta bolşeviklər də etiraf edirdi: «Azərbaycan iqtisadi cəhətdən (siyasi cəhətdən yox) tamamilə müstəqil yaşaya bilər. İqtisadi cəhətdən Azərbaycan bitkin iqtisadi sistemdir» [21]. Lakin Azərbaycanın bolşevik liderləri bu sahədə nəticəsi uğurlu olan heç bir iş görə bilmədilər. Əksinə, Azərbaycan tədricən Rusiyanın tam asılılığına keçirdi.

1921-ci ildə dünya neft sənayesində Rusiya ABŞ və Meksikadan sonra üçüncü yeri tuturdu. Lakin Rusiyada müharibədən əvvəlki neftin heç 50%-i çıxarılmırdı [22, 95]. Həmin ildə Bakı neft rayonunun sahəsi 2.350 desyatınə yaxın idi. Bu neft rayonunda təxminən 45.300 mln. pud neft ehtiyatı var idi. Köhnə mədənlərdə bütün neft ehtiyatı təqribən 56.892 mln. puda bərabər idi. 1921-ci ildə Azərbaycanda neft və neft məhsullarına olan tələbat 3.246.815 pud idi [23]. Azərbaycan Rusiyaya neft və neft məhsullarını göndərsə də, özünün tələbatını ödəyə bilmirdi. Çünki iqtisadiyyatın əsasını təşkil edən neft sənayesində vəziyyət fəlakətli idi. Çoxlu quyular işləmirdi. İstehsal aşağı düşürdü. İşçi qüvvəsi çatışmırdı. Dağıntının əsas səbəbini bolşevik liderləri texniki materialın, ərzağın, mənzilin və s. çatışmamasında görürdülər. Azərbaycanlı bolşeviklərin bir qismi, xüsusən N.Nərimanov bu vəziyyətdən çıxış yolunu xarici kapitalın cəlb edilməsində alman sənayesi ilə əlaqələrin qurulmasında görürdülər. Lakin Moskva hökuməti buna imkan vermədi.

Azərbaycanı aclıq və səfalət bürümüşdü. Dinc şəraitdə Azərbaycana ildə 5-6 milyon pud çörək lazım idi. Lakin aclıq bu ehtiyacı daha da artırırırdı [24]. Ərzağın qiyməti xeyli baha idi. Azərbaycanda bir çörək 1000 rubl, bir çərək (1,4 batman) ət 3000 rubl, bir çərək yağ isə 15.000 rubl idi [25]. Neft istehsal etməsinə baxmayaraq, Azərbaycan əhalisi acınacaqlı şəraitdə yaşayırdı.

Neftin aparılması müqabilində Rusiya əvvəlcə Azərbaycana bir qədər ərzaq versə də, tezliklə bu iş dayandırıldı. Ona görə də N.Nərimanov 1921-ci il sentyabrın 9-da müraciət edərək 250.000 qızıl rubl ayrılmasını xahiş etdi [26]. Lakin mərkəzi hökumətin tələb olunan bu məbləği ayırmağa imkanları yox idi.

Vəziyyəti düzəltmək üçün neft sənayesini təcili bərpa etmək zəruri idi. Hökumət onun yollarını axtarmağa başladı. Yaranmış ağır vəziyyətdən çıxış yolu axtaran bolşeviklər nəhayət, konsessiyalar üzərində dayandılar.

V.İ.Lenin əlverişli şərtlərlə neft konsessiyalarının verilməsini mümkün hesab edirdi. Şell və Standart Oyl arasında gedən mübarizə kəskinləşdikdə o hesab edirdi ki, ABŞ-ın Standart Oyl

şirkəti Bakı neft mədənlərində konsessiyalar alacaqdır. Bu məsələyə diqqətlə yanaşan İ.V.Stalin də belə düşünürdü ki, xaricdə neft məhsullarını satıb avadanlıq almaq və sənayeni öz gücü ilə bərpa etmək olar [27]. Stalin Bakı proletariyatına müraciətlə yazırdı ki, ilk vaxtlar bərpa işləri çətin olsa da, sonralar qaydasına düşəcəkdir. Konsessiyaların verilməsinin əleyhinə olan Stalin texniki kömək məqsədi ilə müqavilə bağlanması təklifini irəli sürürdü. Lakin bərpa işlərini aparmaq xeyli çətin idi. Çünki 1917-ci ildən sonra neft sənayesinə dəyən ziyan xeyli böyük idi. Krasin belə hesab edirdi ki, vətəndaş müharibəsi zamanı Bakı neft sənayesinə dəyən ziyanı ödəmək və bərpa etmək üçün 250-300 mln. qızıl rubl lazımdır [28]. Ona görə bərpa işlərini həyata keçirməkdən ötrü cəsarətli addımların atılması zəruri idi. Bərpadan sonra vəziyyət düzələ bilərdi. Rusiya bolşeviklərindən Kaxianinin fikrincə, Azərbaycan kommunist cənnətinə qapı açardı [29].

Belə şəraitdə böyük dövlətlər Bakı nefti məsələsini yenidən gündəliyə gətirməyə başladılar. Onları bu addımları atmağa vadar edən əsas səbəb yaranmış beynəlxalq vəziyyət və daxili problemlər idi.

Bu dövrün beynəlxalq münasibətləri xeyli mürəkkəb və ziddiyyətli cəhətləri ilə səciyyələnirdi. Dünya problemlərinə baxışda beynəlxalq münasibətlərdə əsasən üç ümumi mövqe mövcud idi: birincisi, birinci dünya müharibəsində hərbi və diplomatik-siyasi qələbə qazanan Antanta dövlətlərinin siyasəti; ikincisi, müharibədə məğlub olan, lakin imzalanmış sülh müqavilələri ilə qalib dövlətlərlə münasibətlərini tənzimləyən, daxili və beynəlxalq problemlərini onların köməyi ilə həll etmək istəyən dövlətlərin siyasəti; üçüncüsü, Rusiyada çevriliş yolu ilə hakimiyyətə gəlmiş bolşevik hökumətinin fəhlə və kəndlilərə istinadən yeritdiyi siyasət.

Birinci mövqenin tərəfdarları olan Antanta ölkələri dünya müharibəsindən qalib çıxsalar da, zəifləmişdilər və təsərrüfatları dağıdılmışdı. Dünənə qədər müttəfiq olan bu dövlətlər arasında dünyanı nüfuz dairələrinə bölmək uğrunda kəskin diplomatik-siyasi mübarizə gedirdi.

İkinci mövqeyin tərəfdarları isə bu dövlətlərlə yaxınlaşmaq, öz daxili və beynəlxalq problemlərini onların köməyi ilə həll etmək istəyirdilər.

Üçüncü mövqeyin təmsil edən Rusiyanın məqsədləri əsasən aşağıdakılardan ibarət idi: birincisi, Avropada bolşevizmi yaymaq və sovet hökumətinin dövlətin tanınmasına nail olmaq; ikincisi, Şərqi ingilis imperializminin zülmündən azad etmək. Bolşevik Rusiyasının ümumi düşməni var idi: Almaniya və Antanta. Lakin birinci dünya müharibəsində məğlubiyyətə uğradılan və zəiflədilən Almaniya artıq bolşevizm üçün heç bir təhlükə törətmirdi və Rusiya onunla sülh sənədlərini imzalamışdı.

Bolşeviklər Antanta ölkələrində kommunizm ideyalarının yayılacağına ümid edirdilər. Bolşevizmi beşiyində boğmaq və Osmanlı mülklərinə sahib olmağa can atan Böyük Britaniyaya qarşı mübarizədə Rusiya Türkiyəyə öz mənafeləri naminə müttəfiq kimi baxırdı. N.Nərimanov deyirdi: “Mustafa Kamal paşa İngiltərəyə müharibə elan etdiyi üçün bizim dostumuzdur” [30, 376-377]. Bolşeviklərin fikrincə, Böyük Britaniya Şərqi və neft mənbələrini ələ keçirmək, Cənubi Qafqaz xalqları arasında nifaq salmaq istəyirdi. Bu məsələdə bolşevik Rusiyası özünün sırf siyasi, ideoloji və iqtisadi niyyətlərinin həyata keçirilməsini güdürdü.

Beləliklə, birinci dünya müharibəsindən sonra yaranmış beynəlxalq vəziyyətdə Türkiyənin Rusiya ilə təbii müttəfiqə çevrilməsi bolşevizmin Azərbaycanda hakimiyyət başına gəlməsində özünəməxsus rol oynadı. Bu “Azərbaycan istiqlaliyyətinin faciəsi” idi [31,261-276]. Belə yaxınlaşma eyni zamanda böyük dövlətlərin və iri şirkətlərin Azərbaycana diqqəti artırmalarına gətirib çıxardı.

Nəticədə XX yüzilliyin 20-ci illərində yaranmış belə bir şəraitdə Azərbaycan nefti məsələsi bir sıra ikitərəfli görüşlərdə və beynəlxalq konfranslarda müzakirə obyektinə çevrildi. Belə ki, Azərbaycanla bağlı məsələ 1921-ci il fevralın 21-dən martın 14-dək keçirilən London konfransının gedişində də müzakirə edildi. Konfransda əsas məsələlər kimi Almaniyanın ödəyəcəyi təzminat və Yaxın Şərq məsələləri müzakirə olunurdu. London konfransında iştirak edən Böyük Britaniyanın baş naziri Lloyd Corc Türkiyə Böyük Millət Məclisi nümayəndə heyətinin başçısı Bəkir Sami ilə ikilikdə keçirdiyi görüşün sonunda belə bir təklif etdi: “Türkiyə Bakı neft

mənbələri ilə birlikdə bütün Cənubi Qafqazı öz protektoratlığına götürsün” [32, 100]. Əlbəttə, Lloyd Corcun bu təklifi əbəs deyildi. O bir sıra tarixi-siyasi, iqtisadi və strateji səbəblərlə bağlı idi. Qeyd edək ki, türklər bu konfransda iki nümayəndə heyəti ilə təmsil olunmuşdu: İstanbul hökumətinin nümayəndə heyətinə böyük vəzir Tovfiq paşa, Ankara hökumətinin nümayəndə heyətinə Bəkir Sami başçılıq edirdi. Hər iki heyət konfransda əvvəlcədən razılaşıdırılmış bəyanatlarla çıxış edirdi.

Böyük Britaniya Qərb ölkələrinə bolşevizmin yayılmasından qorxaraq ona Şərqdən vurulub çıxarılmasında təhlükə kimi baxırdı. Çünki bolşeviklər öz məqsədləri naminə Şərqi ingilislərdən azad etməyi təbliğ edirdilər. İngilis hökuməti yaranmış yeni şəraitdə bolşevik Rusiyasından daha çox Türkiyə ilə münasibətləri qurmağı və əməkdaşlığı səmərəli sayırdı. Lloyd Corcun bu təklifinin məqsədlərini başqa bir fakt da təsdiq edir. 1921-ci il iyunun 26-da XI ordu kəşfiyyatının tamamilə məxfi məlumatına əsasən Tehrandə ingilis komandanlığının nümayəndələri ilə məğlubiyətə uğramış Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin nümayəndələri Yusub Qasımbəyov və Sultan Qulubəyov görüş keçirmişdilər. AXC nümayəndələrinin sovet hakimiyyətinə qarşı silahlı mübarizəyə İngiltərənin kömək etmək vədi barədə sualına ingilislər cavab vermişdi: yaxın vaxtlarda Türkiyə hökuməti sovet Azərbaycanını idarə edəcəkdir və Sizə lazım olan köməyi göstərəcəkdir” [33].

Bu təklif Türkiyə-Rusiya yaxınlaşmasına yol verməmək, Türkiyə-Fransa yaxınlaşmasını sarsıtmaq və türkləri öz tərəfinə çəkmək istəkləri ilə bağlı idi. Lakin ingilislərin belə təklif və istəklərini həyata keçirmək xeyli çətin idi. Türklərə Qafqazı öz nəzarətlərinə almağı təklif edən Lloyd Corc sovet xarici ticarət komissarı L.Krasinlə görüşündə “kral hökumətinin Qafqaz işləri ilə daha maraqlanmadığını və onlara qarışmadığını” [34] bildirməsi ingilis diplomatiyasının normallaşan rus-türk münasibətlərinin soyuqlaşdırmaq cəhdlərini göstərirdi. Bütün bu hərəkətlər 20-ci illərin əvvəllərində Bakı neftinin xarici dövlətlərin maraq dairəsində olduğunu təsdiq edirdi.

Elmi yeniliyi: Məqalədə Bakı neftinin beynəlxalq münasibətlərdə gedən proseslərə təsiri araşdırılmış, Bakı nefti uğrunda mübarizədə Böyük Britaniya - Rusiya, Böyük Britaniya-Türkiyə münasibətlərinə aydınlıq gətirilmişdir.

Təbiiqi əhəmiyyəti: Məqalədən elmi tədqiqat işlərinin, dərslik və dərs vəsaitlərinin yazılmasında, eləcə də diplomatik münasibətlərin araşdırılmasında istifadə etmək olar.

ƏDƏBİYYAT

1. Сивков А. Мировая борьба за нефть. Л.: Редакционно-издательский отдел морских сил РККФ, 1926, 100 с.
2. Ağamalıyeva N. Bakıda aprel çevrilişi və 1920-ci ildə Azərbaycanın RSFSR XI ordusu tərəfindən işğal olunması // Azərbaycan Cümhuriyyəti, 292 s.
3. Бондаревский Б.М. Советская нефть. М.: Ц.Н.П.ВСНХ, 1926, 156 с.
4. ARSPİHDA-nın yığıcı fondu.
5. ARSPİHDA, f.1, siy.2, iş 1, iş 263-264.
6. Краткий обзор Бакинской нефтяной промышленности за первое полугодие 1921-1922 г., 10 с.
7. ARSPİHDA, f.1, siy.2, iş 1, v.313.
8. Бондаревский Б.М. Эюстярилян ясяри. 137 с.
9. ARSPİHDA, f.268, siy.16, iş 44, v.20.
10. Yenə orada, v.21.
11. Yenə orada, v.26.
12. ARSPİHDA, f.1, siy.1, iş 40, v.292.
13. ARSPİHDA, f.1, siy.1, iş 40, v.292.
14. ARSPİHDA, f.609, siy.1, iş 51, v.13.
15. ARSPİHDA, f.609, siy.1, iş 36, v.5.
16. ARSPİHDA, f.1, siy.1, iş 88, v.7.
17. ARSPİHDA, f.609, siy.1, iş 98, v.7.
18. ARSPİHDA, f.1, siy.22, iş 10, v.36.
19. Yenə orada, v.40.

20. Yenə orada, v.41.
21. ARDA, f.28, siy.1, iş 148, v.1.
22. Delezi F. Göstərilən əsəri. 95s.
23. ARSPİHDA, f.609, siy.1, iş 88, v.9.
24. ARDA, f.28, siy.1, iş 148, v.2.
25. ARDA, f.28, siy.1, iş 170, v.75-76.
26. ARSPİHDA, f.609, siy.1, iş 53, v.11.
27. ARSPİHDA, f.268, siy.16, iş 44, v.18.
28. Yenə orada, v.36.
29. ARSPİHDA, f.1, siy.2, iş 3, v.36.
30. Нариманов Н. Избранные произведения. Т.2, 376-377 с.
31. Baykara H. Azərbaycan istiqlal mübarizəsi tarixi, 261-276 s.
32. История дипломатии. Т.III, 100 с.
33. ARDA, f.28, siy.1, iş 178, v.65.
34. ARDA, f.28, siy.1, iş 168, v.9.

РЕЗЮМЕ
НЕФТЯНОЙ ФАКТОР В ПОЛИТИКЕ РОССИИ В ОТНОШЕНИИ
АЗЕРБАЙДЖАНА (1920-1922 ГОДЫ)
Салимов Ш.Д., Велиева Д.М.

Ключевые слова: *Азербайджан, Россия, нефть, оккупация, Баку, большевики*

В апреле 1920-го года большевистская Россия оккупировала Азербайджан и началась всеобщая советизация. Это послужило началом новой борьбы за нефть. Многие исследователи считают, что одной из причин возвращения России в Азербайджан является роль нефтяного фактора. Автор статьи отмечает что, Азербайджан, как богатый энергетическими ресурсами стратегический регион, имел важную значимость для российских колонизаторов.

Сложившаяся обстановка в сфере международных отношений в период существования Азербайджанской Демократической Республики и проблемы внешней и внутренней политики Османской Империи создали условия для вторжения большевиков на территорию Азербайджана.

SUMMARY
OIL FACTOR IN RUSSIA'S AZERBAIJAN POLICY (1920-1922)
Salimov Sh.D., Valiyeva D.M.

Key words: *Azerbaijan, Russia, oil, colonization, Baki*

Azerbaijan was occupied by bolshevist Russia in April, 1920 and began general sovietization. It meant the begining of a new stage of struggle for Azerbaijan oil. Some of reaserchers stress the role of oil factor especially in Russia's coming back in Azerbaijan. As Azerbaijan was a rich region with strategy and energy recources, it was an important for Russian colonization.

The condition in international relations and problems in internal and external policy of the Ottoman Empire during the Azerbaijan Democratic Republic resulted with the occupation of Azerbaijan by the Bolsheviks.

Daxil olma tarixi: **ilkin variant:** **03.11.2014**
 son variant: **18.11.2014**

UOT 94/99:796

**ORTA ƏSRLƏRDƏ AZƏRBAYCANDA İDMAN OYUNLARI VƏ ƏYLƏNCƏLƏR
(ŞARDENİN “SƏYAHƏTNAMƏ”Sİ ÜZRƏ)****BAXŞƏLİYEV ADIL BAXŞƏLİ oğlu***Sumqayıt Dövlət Universiteti, professor**e-mail: afat.rafiyeva@gmail.com****Açar sözlər: Şarden, idman oyunları, kaman, ox***

Azərbaycan Səfəvi dövlətində müxtəlif idman oyunları və əyləncələr keçirilirdi ki, bu da xalqın mənəvi mədəniyyətinin formalaşmasında mühüm amillərdəndir. Bu dövrdə keçirilən idman oyunları və əyləncələr haqqında Azərbaycan Səfəvilər dövlətində olmuş avropalı səyyahlardan fransız səyyahı Jan Şardenin “Səyahətnamə”sində daha çox məlumatlar vardır.

Fransalı səyyah Jan Şardenin (1643-1713) “Səyahətnamə”si Azərbaycan xalqının çoxəsrlik, zəngin, mənəvi mədəniyyətinin öyrənilməsi üçün əvəzolunmaz mənbə olub, çox böyük elmi əhəmiyyətə malikdir. Türk və fars dillərinə mükəmməl bələd olan Şarden yaxşı təhsil almaqla dövrünün məşhur zərgəri və bilici insanlarından olmuşdur. O, 1664-cü ildə qiymətli daşlar, əsasən də almaz almaq üçün atası tərəfindən Hindistana göndərilmiş, 1670-ci ilə qədər davam etmiş bu səyahətində Səfəvi məmləkətinin bir çox şəhərlərində də olmuşdur. Şərq ölkələrinə 1671-ci ildən 1677-ci ilə qədər davam etmiş ikinci səyahətində Şarden Azərbaycanın demək olar ki, böyük şəhərlərinin çoxunu görmüş, tərtib etdiyi qeydlər əsasında yazdığı əsərində ölkəmizin maddi və mənəvi mədəniyyəti haqqında qiymətli məlumatlar vermişdir. Onun bu qiymətli əsəri 1686-1689-cu illərdə Londonda, daha sonra 1811-ci ildə Parisdə nəşr edilmişdir. Həmin əsər Məhəmməd Abbasi tərəfindən fars dilinə də tərcümə edilmiş və h. 1336-cı ildə Tehranda on cildə çap olunmuşdur [1, 11-12].

Onun gündəliyində xalqımızın zəngin mənəvi mədəniyyət məsələləri, xüsusilə, xalq idman oyunlarından ox atma, qılınç oynatma, atçapma, süvari idman oyunları, zorxana haqqında çox böyük elmi əhəmiyyət kəsb edən faktiki materiallar vardır. Şarden Səfəvi məmləkətində gənc nəslin təlim və tərbiyəsini nəzərdən qaçırmamış və o, bu barədə yazır: "Həqiqətən, Səfəvi məmləkətində idman növləri mahir oyunlardır ki, bədənin yüngül, gümrah və güclü olması, silahdan istifadə etmək və silahı işlətmək bacarığı aşılamaq üçün icra olunur. Ancaq bu əməliyyata başlamaq üçün əvvəlcədən güclü və hazır cavab olmaq lazımdır. Çünki yalnız 17, yaxud 20 yaşda idmanla məşğul olmağa başlayırlar ki, həmin yaşadək gənclər müəllim nəzarəti altında elm və bilik alaraq, müəllimlərin nəzarəti altında tərbiyə olunurlar" [2, 178].

Şardenin ox və kaman adı ilə qeyd etdiyi oyunu tədqiqatçı M.Dadaşzadə kəmanə oyunu adlandırmış və onun zorxanaların yaranmasından əvvəl mövcud olduğunu qeyd edərək yazmışdı: "Kaman və ox çox qədim tarixə malikdir. Ox atmaq qədim insanların hələ kiçik yaşlarından ümumi peşəsinə çevrilmişdir... İlk təlimdə kamanı əldə saxlamaq və ondan istifadə etmək qaydaları öyrədilirdi" [3, 168]. Bu barədə ətraflı məlumat verən Şarden yazır ki, bu xalq idman oyununda əvvəl kamanı yaya düzəltmək, sazlamaq lazımdır. Onun qaydası belədir: kamanı yaxşı saxlamalı, yayı asanlıqla çəkməli, sonra buraxmalı. Kaman sol əldə olduğu üçün tamamilə açıq qalmamalıdır. Sağ əllə yay çəkildiyi üçün azacıq titrəyir. Əvvəl idmançılara elə kamanlar verirlər ki, onları işlətmək asan olur, get-gedə daha çətinlərini verirlər. Müəllimlər öz şagirdlərinə öyrədirlər ki, kamanı sürətlə və asanlıqla, irəli, geri, yana, arxaya və s. necə çəkmək olar [2, 179].

Osmanlı səyyahı Evliya Çələbi hələ Şardendən 24 il əvvəl 1647 – ci ildə Tədrizdə olarkən Şah Səfi bağının meydanında yuxarıda qeyd olunan oyunu müşahidə etmişdir [4, 156]. E.Çələbi Təbrizin Şah Səfi parkındakı Çövkən meydanında təşkil olunan oyun barədə yazırdı:

"...Meydanın ortasında iki göyrüş sütun bir-birinə bərkidilib və onun zirvəsinə isə bir gümüş tas qoyulmuşdur. Hər cümə günü nöqərlər (Təbriz hakiminin əsgərləri – A.B.) öz iti qaçan atlarını minib əvvəl meydanda əylənir, sonra yuxarıda qeyd olunan tasa ox atırdılar. Bütün dostları isə tamaşa edirdilər" [5, 255].

Bu oyunu fransız səyyahı Şarden atlı ox-kama oyunu adlandırmışdır. O, bu oyunun atlı idmançının oxu 120 ayaq hündürlüyündəki cama atmasından əmələ gəldiyini qeyd edir [4, 157].

Şarden yazır ki, elə kamanlar var ki, onları çəkmək çox çətin, onları çox böyük güc göstərərək işlətmək mümkündür. Gənc idmançının adi bir kamanla məşq etməsi (idman etməsi) üçün əvvəlcə çox iri dəmir halqalar vasitəsilə ağırlaşdırılmış kamandan istifadə edirlər [2, 179]. M.Dadaşzadə bu kamanların dəmirdən olub, ilk məşqlərdə istifadə edildiyini, onların zehninə isə zəncirdən olduğunu yazır [3, 168]. Yuxarıda göstərilən qaydada yay və kamanı sazlayandan sonra tullanaraq, bəzən bir ayaq üstə, bəzən iki diz üstə, bəzən də iki ayaq üstə, yəni müxtəlif vəziyyətlərdə yayı buraxmağı məşq edirlər. Bu qayda ilə kamanı yaya rast edəndə (sazlayanda) dəmir (filiz) halqaların narahatedici səsi eşidilir və bu özü güc əldə etmək üçün bir vasitədir. Müəllimlər o şagirdləri mahir hesab edirlər ki, kamanı öz sol əllərində (açıq vəziyyətdə) möhkəm, əl titrəmədən tutmağı bacarsınlar, kamanı sağ əllə öz qulağına tərəf çəksinlər, belə ki, onu oraya bənd etmək istəsinlər. Mahir gənclər yayı çəkəndə baş barmağı ona dayaq verirlər [2, 179].

Şarden yazır ki, kamanın istifadəsində ilk idman hərəkəti ox atma və hündürlüyə tullanmadır. Ən yaxşı kamandar o kəslərdir ki, qırx beş dərəcə hündürlüyündə ox ata bilsinlər. Qəfil ox atma zamanı yayın çəkilməsilə iş bitmir. Bəlkə ən əsası odur ki, oxu düzgün və əli titrəmədən kamana qoysunlar. Səyyah sözünə davam edərək yazır ki, ilk məşqlərdən sonra ağır və çətin (güç tələb edən) ox atma ilə məşğul olurlar. Onun keyfiyyəti belədir ki, dörd ayaq hündürlüyündə və iki ayaq enində bir çərçivə torpaqda bərkidilir, (torpaq rütubətli xırda qumla örtülmüş olur). Çərçivə 5-6 dayaq dərinliyində olur. Əlamət qoyma işi yerinə yetiriləndən sonra kamandar var-gücü ilə göstərilən nöqtəyə ox atır, həmin oxu çıxarırlar, yenə həmin nişanlanmış nöqtəyə oxu buraxırlar. O vaxta qədər bu hərəkəti təkrar edirlər ki, ox tamamilə qum komasının içinə tam batsın. Bu idmanda müvəffəqiyyət onunla əlaqədardır ki, oxu hədəfə daxil etmək düzgün, dəqiq yerinə yetirilsin. Bu idmanlar oxatmanı həm də oxu uzaq məsafəyə düzgün və dəqiq atmaq, hədəfi məhv etmək üçün həyata keçirilir [2, 181].

Şardenə görə Səfəvi məmləkətində ikinci idman növü qılınc oynatmaqdır. Bu oyunda məharətli olmaq üçün güclü, qüvvətli qola malik olmaq lazım gəldiyindən bu idman növünü öyrənərkən gənclər iki ağır daşı öz qollarına bağlayır və qılıncı sürətlə irəli, geri, aşağı, yuxarı çalırlar. Onlar əzələlərin yaxşı açılması və elastikliyi üçün iki əlavə ağırlıq daşını da öz çiyinlərinə bərkidirdilər [2, 181-182].

Xalq idman növlərindən atçapmanı üçüncü idman növü hesab edən Şarden yazır ki, bu oyunda atı yaxşı minmək, atın tərkində özünü yaxşı saxlamaq, yellənmədən, qaməti düz saxlayaraq at çapmaq, çapan zaman atı titrəmədən saxlamaq, at üstündə hərəkət edərək 20 diyircəyi bir-birinin ardınca yerə atmaq, qayıdan baş onları həmin qayda ilə ardıcıl surətdə götürmək və s. daxildir. Burada elə at sürənlər var ki, onlar o qədər cəld və çevikdirlər ki, yəhərdə başı üstə dayanıb və yüyəni açıb at sürə bilirlər [2, 182].

Şarden "süvari idmanı" adlandırdığı xalq idman oyununun çövkən, ox və kaman, nizəatmadan ibarət olduğunu yazır. Çövkən oyunu Şərqdə qədim tarixə malik olub, onun meydançasının uzunluğu 90, eni 60 m-dən bir qədər artıq olub, meydanın hər iki qurtaracağında 2,5- m hündürlüyündə qapı olurdu. Oyunçuların ünumi sayı isə 15-20 nəfər olmaqla, oyun iki saata qədər davam edirdi [3, 157]. Şarden də yazırdı ki, çövkən oyunu meydanın hər iki qurtaracağında qapıları olan böyük bir meydanda keçirilir. Oyun top meydanının ortasına atıldıqda başlanır və oyunçular əldə çövkən atı dördnalla çapırlar, çövkən gödək olduğundan oyunçular yəhərin təcik hissəsindən aşağı əyilməlidirlər ki, topu vurub hədəfə çatdıra bilsinlər. Oyunun qaydası belədir ki, çövkənlə topa zərbə gərək dördnalla, yəni at qaçarkən yerinə

yetirilsin. Oyunu topu darvazadan daha çox keçirən udur. Bu oyun 15-20 nəfərlik dəstələrlə, yəni iki qarşı-qarşıya dəstə ilə keçirilir [2, 183]. Düzümlü və qorxmaz igidlərin yetişdirilməsində müstəsna rol oynayan çövkən oyunu xalqımızın mədəniyyət tarixində, bir çox idman oyunları kimi xüsusi yer tutmuşdur [3, 148].

Şardenin yazdığına görə ikinci atlı idman oyununda hündür sütunların başına fincan qoyurdu. Bu sütunlara qalxmaq üçün sütuna mıxlanmış əyilmiş çubuq millərdən (pilləkən şəkilli) istifadə edirlər. Süvarilər əlində ox və kaman atı həmin sütunlara doğru çapır və onların arasından keçdikdən sonra geriye, sağ və ya sol tərəfə qayıdıb ox atırlar. Hər iki tərəfə fırlanmaq üçün məharətli olmaq lazımdır. Bu idman növü Səfəvi dövlətinin bütün şəhərlərində yayılıb və dəbdədir. Hətta padşahlar da onu oynayırlar. Şah Süleyman (1666-1694) bu oyunda olduqca məharətli idi. Belə ki, həmişə ya birinci, ya da ikinci oxla fincanı vururdu. Onun oğlu da atın dördnalla qaçışında oxatmada bacarıqlı idi. Şarden at üstündə nizə atmanı həm də "cəride" adlandırır [2, 183]. Şarden gündəliyində digər oyunçularla müqayisədə atlı cərid idman oyunu haqqında ətraflı danışır. Bu oyun, əslində hərbi idman oyunu olub, xüsusi meydanda qarşı-qarşıya gələn iki atlıdan ibarət olurdu ki, onlar bir-birinə atın dördnalla hərəkətində mizraq və kiçik nizəni əvəz edən ağac dəyənək atırdılar. Bu oyunda gənclərə cəldlik və qorxmazlıq keyfiyyətləri aşılanırdı.

Səyyahların gündəliklərindən aydın olur ki, Səfəvi dövlətinin başçısı Şah Süleymanın babası Şah Səfi də belə oyunlarda (ox- kaman oyununda) fəal iştirak edirdi.

Orta əsrlərdə pəhləvanlar hazırlayan zorxanalar da səyyahın diqqətini cəlb etmişdi. O, haqlı olaraq yazır ki, güləş qədirsiz-qiymətsiz adamların idmanıdır. Yarış üçün ayrılmış yerləri zorxana adlandırırlar ki, mənası güc yeri deməkdir. Bütün əyan və kübarların evində, xüsusilə, əyalət hakimlərinin evində idman üçün belə bir yer mövcuddur. Bundan əlavə, hər şəhərdə özünəməxsus xüsusi güləşçi dəstələri vardır. Güləşçiləri "pəhləvan" adlandırırlar ki, bu da şücaətli və qorxusuz mənasındadır. Pəhləvanlar əyləncə üçün bu idmanla məşğul olurlar. Yarış nümayiş üçün təşkil edilir və onun şərhi belədir: güləşçilər paltarsız gəzişirlər, əyinlərində yalnız bircə şalvar olur (yağlı möhkəm dəridən hazırlanmış). Həmçinin bellərində yağlı ağ rəngli parça olur. Bu ona görədir ki, rəqibin əli orda çox bənd ola bilməsin (işişməsin) və öz caynağını onun geyiminə batıra bilməsin. Belə ki, həmişə əli sürüşərək, gücü hədəf yerə sərf olunsun. Hər iki pəhləvan hamar səthli yarış meydanına hazır olandan sonra tərəfləri həvəsləndirmək məqsədilə bütün güləşmə müddətində kiçik bir təbil çalınır. Təbilin səslənməsi tamaşanın başlanmasını bildirir. Pəhləvanlar təşəxxüs və lovğalıqla özlərini nümayiş etdirirlər. Sonra əl verib, bir-birini döyüşə çağırırlar. Bu təşrifatdan sonra tənburun ahənginə uyğun olaraq, ağır çəkili bədənlərinə, ombalarına, budlarına, yanlarına vururlar və yenidən bir-birlərinə əl verirlər və yenə də əvvəlki kimi üç dövrə yuxarıda göstərilən hərəkəti təkrar edirlər. Bu tənəffüs yenidən nəfəs almaq üçün edilir. Sonra nəre çəkərək bir-birilərindən yapışırlar və çalışırlar ki, rəqibini yıxsınlar. Güləşdə qələbə qazanmaq üçün rəqibin arxasını yerə vurmaq lazımdır, belə olmayan halda heç bir nəticə olmur [2, 185]. M.Dadaşzadəyə görə, zorxana Səfəvilər dövründə yaranmış və onun ilk yeri Təbriz olmuşdu [3, 159].

Səfəvilər dövründə hərbi idman oyunları ilə yanaşı, əyləncə məqsədi ilə də xüsusi tamaşalar təşkil edilirdi. Şarden yazır ki, "qılinc oynatma" əyləncə üçün keçirilən bir oyundur. Qılinc oynadanlar tamaşa meydanında görünəndə silahlarını öz ayaqları qarşısında yerə qoyurlar. Onların silahları düz şəmşir və qalxandan ibarətdir. Tərəflər dizlərini yerə vuraraq öz silahlarını öpür, alınlarına qoyur, səcdə edirlər. Sonra qalxıb əldə silah tənburun ahəngi ilə ayaq döyürlər, hoppanırlar, şəmşir və qalxanları ilə çevik və cəld şəkildə min cür oyun çıxarırlar. Daha sonra bir-birləri ilə döyüşə başlayırlar. Qılincle bir-birlərinə endirilən çoxlu zərbələri qalxanla dəf edilir. Qılinc oynadanlar həmişə kəsici qılincle vuruşurlar. Qılinc oynadanlar bəzi hallarda bir-birləri ilə döyüşdə qan da tökürlər, ancaq onların arasında döyüş kəskinləşdikdə bir-birlərindən aralayırlar [2, 185].

Qeyd edilən əyləncə ilə yanaşı, Şarden kəndirbazlar, məzhəkəçilər haqqında da maraqlı məlumatlar verir. O, yazır ki, bu ölkədə kəndirbazlar, kukla teatrı göstərənlər, şəbədəbaz-məzhəkəçilər də vardır ki, çox məharətlidirlər. Onlar da dünyanın başqa ölkələrində olduğu kimi fəaliyyət göstərirlər. Səfəvi kəndirbazları ayaqyalın oynayırlar. 30 və ya 40 zər (ölçü vahidi) ölçüdə olan bir bürcün yuxarisından bir kəndiri aşağı sallayırlar, sonra bu bəndlə yuxarı qalxırlar, aşağı enirlər. Amma bu hərəkətləri başqa yerlərdəki kimi kəndir üzərində yerinə yetirmirlər. Ayağın barmağına istinad edərək, dalı-dalıya çox da qalın olmayan kəndir üzərində oynayırlar. Qorxu və dəhşətdən xali olmayan kəndirbaz tamaşası, xüsusilə, kəndirbaz öz güc və məharətini göstərmək üçün kiçik bir uşağı boynunun ardında oturdaraq, yuxarıda göstərilən tərzdə aşağı-yuxarı gedəndə daha qorxulu olur. Bunlar avropalı kəndirbazlar kimi kəndir üstündə birbaşa rəqs etmirlər. Kəndir üstündə məzhəkə, oyun çıxarır, tullanır, fırlanırlar. Bu kəndirbazların ən böyük fəndi kəndir üstündə iki ədəd məcməyini üst-üstə yerləşdirib onun üstündə oturmaqdır. Kəndirbaz məcməyidə oturmuş vəziyyətdə iki dəfə irəli və geri fırlanır. Üçüncü fırlanmanın sonunda çevikliklə altındakı sininin birini sürüşdürür və tullayır və özü ipin üstündəki ikinci sinidə oturaq qalır, orada yenidən iki dəfə fırlanır, sonra böyük bir sıçrayışla sonuncu sinini də tullayır, kəndirin üstündə dayanır. Kəndirbazların bəziləri zəncirdən istifadə edirlər və onun üzərində oyun çıxarırlar [2, 186].

Şardenin gündəliyində qeyd edilən xalq idman oyunları ilə yanaşı, bir çox əyləncəli tamaşalar haqqında da maraqlı məlumatlara təsadüf edilir. O, gündəliyində idmanın müasir qaçış növünə daha çox uyğun gələn şatır oyununu geniş şəkildə təsvir etmişdir [2, 197-205]. Mənəvi mədəniyyətimizin bu sahələri digər Şərqi xalqlarının oyun və əyləncələri ilə qarşılıqlı əlaqədə inkişaf etmiş, ancaq fərqli xüsusiyyətlər, milli çalarlar da kəsb etmişdir.

Elmi yeniliyi: Məqalədə XVII əsrdə Səfəvi dövlətində xalq idman oyunlarının müxtəlif növləri haqqında danışılır.

Təbii əhəmiyyəti: Məqalədən Azərbaycan tarixinin mühazirə kurslarında və milli idman tariximizin öyrənilməsində mənbə kimi istifadə oluna bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Baxşəliyev A. Səfəvilər dövründə Azərbaycanın cənub şəhərləri (dövrün səyyah gündəlikləri əsasında). Avtoreferat, Bakı, 2005, 42 s.
2. Baxşəliyev A. Güney Azərbaycan şəhərlərinin mədəni həyatı səyyah gündəliklərində (XVI-XVII yüzilliklər). Bakı, 2003, 181 s.
3. Dadaşzadə M. Azərbaycan xalqının orta əsr mənəvi mədəniyyəti. Bakı 1985, 216 s.
4. Evliya Ç. Səyahətnamə II cild. İstanbul, 1314, 466 s.
5. Səfərname-yi Şarden. Tərcome-yi Məhəmməd Abbasi, c. IV., Tehran, h. 1336, 401 s.

РЕЗЮМЕ

СПОРТИВНЫЕ ИГРЫ И РАЗВЛЕЧЕНИЯ В СРЕДНЕВЕКОВОМ АЗЕРБАЙДЖАНЕ (НА МАТЕРИАЛЕ «САЯХАТНАМЕ» («ЗАПИСКИ ПУТЕШЕСТВЕННИКА»))

ШАРДЕНА)

Бахшалиев А.Б.

Ключевые слова: Шарден, спортивные игры, лук, стрела

В статье исследуется богатое культурное наследие Сафавидского государства в XVII веке, в частности, спортивные игры: стрельба из лука, владение мечом, верховая езда, а также боевые виды спорта, такие как човкан, метание копья в «Саяхатнаме» («Записках путешественника») французского путешественника Шардена; раскрывается также особая роль государственных деятелей в развитии этих видов спорта.

SUMMARY
SPORT GAMES AND ENTERTAINMENTS IN THE MIDDLE AGES IN AZERBAIJAN
(ON THE BASE OF “SEYAHETNAME” (“TRAVEL REPORTS”) BY CHARDIN)

Bakhshaliyev A.B.

Key words: *Chardin, sport games, bow, arrow.*

In the article rich spiritual cultural matters, especially, sport games such as, archery, fencing, horse riding as, and cavalry sport games (chovkan, spearing) in the XVII century in the Safavi Empire are studied on the base of “Seyahetname” (“Travel reports”) by French traveler Chardin, and, also dignitaries’ special care to this problem is shown.

Daxil olma tarixi: **ilkin variant:** **04.11.2014**
 son variant: **17.11.2014**

УДК 316.347

ОСНОВНЫЕ ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ ГОСУДАРСТВЕННО-РЕЛИГИОЗНЫХ ОТНОШЕНИЙ**ДЖАЛАЛОВА ХУРАМАН КАМАЛ ГЫЗЫ***Сумгайтский государственный университет, доцент**e-mail: afat.rafiyeva@gmail.com*

Ключевые слова: *государственно-религиозные отношения, политико-религиозная культура, религиозные организации, ислам, мечеть, толерантность, свобода совести, конфессии*

На протяжении нескольких десятилетий в Советском Союзе, в целом, и, в частности, в Азербайджане, господствовал односторонний стереотип атеистического мышления, относивший религию и мечеть к пережиткам буржуазного строя. Религиозные организации имели право заниматься исключительно удовлетворением религиозных потребностей ограниченного числа верующих. В настоящее время, в процессе демократизации всех сфер жизни общества восстановились законные права и свободы религиозных организаций, есть правовые основы гарантий осуществления свободы совести, реальное равноправие людей различных религиозных воззрений на мир. Наше государство с целью сохранения традиций толерантности проводит большую работу. Каждый год 16 ноября отмечается как день толерантности, проводятся конференции, круглые столы с участием руководителей всех религиозных представителей конфессий, с участием представителей соответствующих государственных и общественных организаций.

В Азербайджанской Республике религиозные организации различных конфессии обрели как духовный, так и политический голос. На территории республики действуют 1300 мечетей, около 49 церквей, синагоги и другие молебные дома [1, 43]. Мы являемся свидетелями совершенно нового явления: активного включения религии и мечети в сферу политики, и все более усиливающейся политизации религиозных организаций. Вот почему исключительно важным является всестороннее осмысление роли религиозного фактора в реализации определенных общественных целей. Исключительно актуальную задачу, имеющую не только теоретическое, но и практическое значение представляет собой анализ такого явления, как участие в общественно-политической деятельности служителей культа, а также партий, возникающих на религиозной основе.

Государственно-религиозные отношения на протяжении многих веков выступают составной частью системы общественных отношений любого общества. Эти отношения, будучи относительно самостоятельными, находятся в тесной взаимосвязи с социально-экономическими, политическими и нравственными отношениями. История свидетельствует, что они постоянно развиваются и изменяются в зависимости от развития общества.

Выяснение сущности и особенностей государственно-религиозных отношений требуют рассмотрения религиозного комплекса и его составных частей. Следует иметь в виду что, религиозный комплекс представляет собой целостное единство его составных частей. Религиозный комплекс представляет собой целостное единство религиозного сознания, религиозной деятельности и религиозных организаций. В любом обществе он не возникает сразу, как нечто целостное, а является результатом исторического развития, итогом постепенного становления в ходе противоречивого общественного развития.

Важным элементом религиозного комплекса является мечеть - один из социальных институтов, обладающих рядом характерных признаков. Прежде всего это наличие профессионального духовенства, которое формируется по иерархической системе как в масштабах всего исламского мира, так и в пределах отдельных мусульманских государств. Исламские религиозные организации выступают и как юридическое лицо, владеющее определенной собственностью, которая составляет экономическую основу их существования. Для них типично также наличие четко разработанной догматики и детализированного культа.

В разных исторических условиях мусульманская мечеть сохраняет определенные и обязательные для ислама традиции, представления, ритуалы и структуры прошлых лет. При определении понятия “мечеть” исламские богословы, прежде всего имеют в виду особого рода религиозное объединение людей, главой которого является пророк Мухаммед, избранник Бога и проповедник ислама среди людей. Теологи полагают, что грамотные, умудренные опытом священнослужители обладают особым даром познания Бога и общения с ним и этим отличаются от других людей. Они также утверждают, что мечеть как бы духовный стражник всех процессов, происходящих в обществе, и представляет собой явление, над которым не властны законы времени.

Оформившись и вписавшись в духовную жизнь, мечеть постоянно вступает во взаимодействие с государством и его различными структурами, представляя собой хорошо отлаженный аппарат, приспособленный для формирования сознания масс в интересах определенных социальных сил. Отсюда вытекает заинтересованность государства и религиозных организаций в совместных действиях по формированию в нужном направлении сознания людей. Деятельность служителей культа ислама больше всего связана с господствующими слоями общества, а те, в свою очередь, постоянно проявляют к религии и религиозным организациям, верховным служителям культа ислама повышенное внимание и особое уважение. В настоящее время представляется бесспорным видеть в исламской мечети не только религиозный, но и политический институт, который имеет много общего с такими политическими образованиями, как государство, партии и т.д.

Свою политическую деятельность исламские организации могут осуществлять, используя как прямые, так и косвенные методы воздействия на общественную жизнь. Их прямое участие в политике проявляется, например, в материальной поддержке конкретных политических сил, во влиянии на государственные органы через высокопоставленных чиновников, представляющих ту или иную концессию. Эффективным вариантом открытой политической деятельности исламских учреждений является их устная и печатная пропаганда. Как специфический социальный институт, правление мусульман Кавказа и его председатель шейхюльислам Аллахшюкюр Пашазаде тесно взаимодействует с государством, партиями, общественными организациями и движениями, поэтому прослеживается совершенно новый уровень государственно-религиозных, религиозно-правовых отношений. Кроме того, оно через мечети постоянно взаимодействуют с массой верующих, над которыми возвышается как особый институт духовной власти. Мечети постоянно взаимодействуют с массой верующих, для которых они являются особым институтом духовной власти. Являясь организацией, сложившейся на основе религиозного учения, мечети выполняют ряд специфических функций: бого-служебную, познавательную-воспитательную, регулятивную и др.

В государственно-религиозных отношениях, которые являются одним из видов общественных отношений, можно выделить ряд различных граней: экономические, правовые, социально-политические и некоторые другие. Следует отметить, что влияние экономического развития общества на взаимосвязь государств и религиозных структур, проявляются посредственно, чаще всего через сферу политики и права. При этом любые просчеты, допущенные в экономической сфере жизни общества, оказывают негативное

влияние на деятельность религиозных организаций и различных демократических институтов, на степень реализации демократических прав и свобод личности, принципов равноправия и социальной справедливости. Необходимо отметить, что в условиях рыночной экономики роль и значение экономического аспекта в государственно-религиозных отношениях постоянно возрастает, что требует более полного учета интересов религиозных организаций как полноправных участников общественной жизни.

Правовой аспект в государственно-религиозных отношениях призван учитывать специфику каждого общества, позволяет выявить особенности, роль и значимость правовых норм регулирования взаимодействия и сотрудничества государственных органов и религиозных организаций и, следовательно, обеспечение правовых гарантий свободы совести. Не менее важным является также и формирование правовой культуры граждан, чтобы знать, что является в их действиях правомерным, а что неправомерным. Чрезвычайно важным является социально-политический аспект в государственно-религиозных отношениях. Религиозные организации, как и любой другой социальный институт, подчиняются логике политической борьбы и постоянно стремятся приспособиться к особенностям задач, которые стоят перед обществом. Изучение социально-политических аспектов влияния религиозных организаций на политическую жизнь общества позволяет выявить зависимость положения тех или иных религиозных организаций от различных процессов развития государства, а также уяснить роль религиозного фактора в достижении определенных политических целей. Важным является также изучение характера отношений государственных и общественных организаций с религиозными организациями, их зависимость от той или иной общественно-политической ситуации, вопросов обеспечения равенства граждан в различных сферах жизни общества в зависимости от их мировоззренческих позиций. Однако, на наш взгляд, важным является практическое использование полученных результатов для обеспечения консолидации усилий государственных органов и религиозных организаций, верующих и неверующих, в деле современного общества, выработки культуры взаимопонимания и терпимости на основе учёта общечеловеческих ценностей. Сам факт существования в обществе религии и религиозных учреждений требует от каждого государства выработки и реализации хорошо продуманной, научно обоснованной политики по отношению к ним. Во многих странах Ближнего и Среднего Востока ислам является государственной религией, о чем говорят официальные названия некоторых из них. Исламская республика Иран, Исламская республика Пакистан и т.д. В настоящее время особенно возрастает значение углубления диалога и сотрудничества между государством и религиозными учреждениями. Диалог этот не исчерпывается наличием возможностей и желаний соответствующих сторон к совместным действиям и согласованным решениям. На тех, кто принимает в нём участие, существенное влияние оказывают политические и идеологические концепции, господствующие в обществе, сложившиеся традиции, система духовных и нравственных ценностей и многое другое.

Религиозные организации (мечети, церкви) нужны верующим гражданам, а их миллионы. Это социальная реальность нашего времени. Не поступаясь своим вероучением, религиозные организации разных конфессий, ищут свое место в обществе, вырабатывают свое отношение к внутренней и внешней политике государства. Постепенно и в государственных органах становится правилом с уважением относиться к религиозным убеждениям верующих граждан, реализующих свои законные права и свободу совести. В государстве не может быть подлинной свободы, если какое-либо религиозное мировоззрение выдвигается в качестве обязательной, общегражданской идеологии.

Опыт Азербайджанской Республики показывает, что понижение роли религиозных центров, сокращение сферы их деятельности не ведет к социальному прогрессу. К тому

же, отделение от государства не означает их отделение от общества. Вес религиозных учреждений в современной общественной жизни определяется исключительно их собственными делами, а именно – богослужением, благотворительностью, милосердием, нравственным воспитанием, участием в борьбе за мир и согласие между людьми, в разрешении межнациональных конфликтов. С созданием независимого Азербайджанского государства, в целях укрепления духовного единства общества не делались попытки ограничить деятельность религиозных организаций. Наше государство всегда стремилось к позитивным изменениям в своих отношениях с религиозными структурами. Оно ставило главной задачей формирование новой политической культуры, основным содержанием которой должна быть терпимость, сотрудничество, взаимодействие различных автономных структур общества. В Азербайджанской Республике обстановка терпимости создана на основе государственно-религиозной концепции, выдвинутой общенациональным лидером Гейдаром Алиевым, сущность которой свободное вероисповедание в контексте основных прав человека. Дело в том, что исторически тесная и прочная связь религии с государством породила в Азербайджане политическую культуру, которая была сформирована многовековой традицией авторитаризма в политике. Такая политическая культура являлась долгое время источником религиозной нетерпимости.

В условиях опасности сползания человечества к ядерной катастрофе, реальной угрозы экономического кризиса перед человечеством стоит задача объединения всех сил на земле, готовых к сотрудничеству. Ярким доказательством этому является то, что видные религиозные деятели неоднократно посещали Азербайджан. В XXI веке Азербайджан дважды посетил и представитель русской православной церкви и католикос грузинской православной церкви Илия II. 2002 году Папа Римский Иоанн II также посетил нашу республику [1, 68]. Единение верующих и неверующих на основе приоритета общечеловеческих ценностей должно явиться примером воплощения в жизнь идей мира между людьми, идей социального прогресса.

Научная новизна: Факт активного включения религии в сферу политики, все более усиливающаяся колитизация религиозных отношений делала актуальным научное осмысление роли религиозного фактора в реализации определенных общественных целей.

Практическое значение: Научно обоснованная констатация факта нового уровня развития отношений государства и религии может быть использовано в реализации определенных практических вопросов в сфере политики и права, в решении социальных и нравственных задач, а также в методологии и методике преподавания соответствующих тем курсов философии и социологии.

ЛИТЕРАТУРА

1. Dövlət və din. İctimai fikir toplusu. Bakı, Dini qurumlarla iş üzrə dövlət komitəsi, 2007, 191 s.
2. Василиев Л.С. История религий Востока. М.: Книжный дом, 2000, 426 с.
3. Данило Ж., Маркович М. Общая социология. М.: Гуманитарный издательский центр Владос, 2000, 652 с.
4. Понкин И.В. Проблемы государственной политики в сфере противодействия экстремистской деятельности. Учебное пособие. М.: Институт государственно-конфессиональных отношений и права. 2011, 303 с.
5. Крапивенский С.Э. Социальная философия. М.: Гуманитарный издательский центр Владос, 2000, 583 с.

XÜLASƏ
DÖVLƏT-DİN MÜNASİBƏTLƏRİNİN İNKİŞAFININ ƏSAS TENDENSİYALARI
Calalova X.K.

Açar sözlər: dövlət-din münasibətləri, siyasi-dini mədəniyyət, dini təşkilatlar, islam, məscid, tolerantlıq, vicdan azadlığı, konfessiya

Dövlətlə din arasında mövcud olan münasibətlər bir çox yüzillikdir ki, cəmiyyətin ictimai münasibətlər sistemində mühüm rol oynayır. Müasir demokratik cəmiyyətdə tam yeni bir tendensiya müşahidə olunur: siyasi və dini həyatın, müxtəlif görüşlərin və ideoloqiyaların qarşılıqlı əlaqəsi. Din və dini təşkilatlar siyasi sferaya aktiv nüfuz edir. Bu səbəbdən də dini faktorun müəyyən ictimai məqsədlərin reallaşmasında rolunun hərtərəfli tədqiq olunması aktualıq kəsb edir. Azərbaycan dövləti daim vicdan və etiqad azadlığının müdafiəsinin təminatçısı kimi çıxış edir.

SUMMARY
MAIN TENDENCIES OF DEVELOPMENT OF STATE-RELIGIOUS RELATIONS
Jalalova Kh.K.

Key words: state-religious relations, political-religious culture, religious organizations, islam, mosque, tolerance, liberty of conscience, confessions

Relations between state and religion for many centuries play a significant role in the social relations` system of the society. A new tendency is observed in a modern democratic society: mutual relations of political and religious life, various views and ideologies. Religion and religious organizations are actively influence the political life. For this reason detailed investigation the role of religious factor in the realization of definite social purposes. Azerbaijan State always ensures (demonstrates) the defence of being guaranteed of the liberty of conscience and faith.

Daxil olma tarixi: **ilkin variant:** **23.10.2014**
 son variant: **31.10.2014**

UOT 316.6

NARKOMANIYA SOSIAL İŞƏ MƏNFI TƏSİR GÖSTƏRƏN AMİLDİR**MURADOVA KÖNÜL VAQIF qızı***Sumqayıt Dövlət Universiteti, müəllim**e-mail: bunyadov82@mail.ru****Açar sözlər: narkotizm, proses, sosial, qanun***

Bu gün bəşəriyyəti düşündürən və rahatsız edən ən ağırlı problemlərdən biri də cəmiyyətin ciddi bəlasına, xalqların, millətlərin təhlükə mənbəyinə çevrilən narkomaniya və geniş anlamda narkotizmdir. Narkotik asılılığı elmi anlayışı ilk dəfə XVIII əsrin əvvəllərində verilmişdir. İyirminci yüzilliyin sonunda isə narkomaniya ümumbəşəri bəlaya çevrilərək, fiziki mənada ayrı-ayrı xalqların genofonduna sarsıdıcı zərbələr vuran, qarşısının alınması böyük çətinliklər, külli miqdarda xərclər bahasına başa gələn son dərəcə neqativ bir amildir. Narkomanlığın tarixi çox qədimdir. Hələ eramızdan əvvəl narkotik tərkibli vasitələr haqqında məlumatlara yunan, roma, ərəb alim və həkimlərinin əsərlərində rast gəlinir. Avropa və Asiya qitələrində məskunlaşmış xalqların mifologiyasında yağlı xaşxaş insanların ağrı və əzablarının qənimini kimi qavranılmış, xaşxaş qozasından alınan şirə (tiryək) isə həmişə tibbi məqsədlər üçün istifadə edilmişdir. Ümumiyyətlə, tiryekli preparatlar orta əsrlərdə təbabətdə geniş yayılmış, tiryəkdən hazırlanan dərmanlardan ruhi xəstələri sakitləşdirmək, əzabları azaltmaq, spazma və sarsıntıları götürmək, pozulmuş əsəb sinir sistemini bərpa etmək kimi müalicə işlərində istifadə olunub [1, 110].

Narkotik tərkibli bitkilərdən müalicə məqsədilə istifadə olunması uzaq keçmişdə olduğu kimi, müasir dövrümüzdə də aktualdır və eyni zamanda, bu gün insan orqanizminə, səhhətə, sağlamlığa, mənəviyyata ən sağalmaz zərbələr vuran, ən çirkin, ən ikrahedici vərdiş kimi qəbul edilən narkomanlıq və narkotiklərə aludəçilik bu gün olduğu kimi qədim zamanlarda da xoşagəlməz vərdiş kimi qəbul edilmişdir. Şərq ölkələrinə səyahətə çıxanlar tiryək istehlakçılarının acınacaqlı vəziyyətinin şahidi olduqda, bunu yanlış olaraq həmin xalqın ənənələri ilə bağlamış, hətta Hindistanı gəzən bir alim tiryəkdən fiziki asılılığı belə şərh etmişdir: «Kim tiryəkə vərdiş edibsə, onu hər gün qəbul etməlidir». Fransada ziyalıların dəbdə olduğu «Həşişçilər məclisi»nin üzvü məşur şair Şarl Bodler (1821-1867) «Süni cənnət» əsərində özünün mübtəla olduğu «ağ sərxoşluq» mərhələsini şəxsi təcrübəsinə əsaslanaraq, belə təsvir etmişdir: «Bilmirəm, həşişdən ölümcül zəhərlənmənin nəticələri ilə on illik təcrübədən keçmiş tiryəkçilərin süqutu arasında bərabərlik işarəsi qoymaq olar ya yox: lakin mən təsdiq edirəm ki, onların biri sakitcə tovlayan (həşiş), digəri isə əndazə bilməyən iblisdir»

Narkotizmlə mübarizə uzunmüddətli, çoxşaxəli, geniş maliyyə vəsaiti tələb edən dinamik bir prosesdir. Problemin ictimai təhlükəliliyi isə ondan ibarətdir ki, bu cinayətlər həmişə gizli şəkildə baş verir, nəzarətdən kənar qalır və durmadan artır. Son illər respublikamızda da narkotik vasitələrə və bihüşedici maddələrə qarşı mübarizə xeyli gücləndirilmiş, bu sahəyə cavabdeh olan dövlət orqanları ilə yanaşı, ictimai təşkilatlar da fəallığı xeyli artırmışdır. Narkotizmlə mübarizədə bütövlükdə cəmiyyətin, dövlətin, xalqın, nəhayət, hər bir şəxsin fərdi və birgə fəaliyyətinə, bərişməz münasibətinə və əməli köməkliyinə böyük ehtiyac vardır.

Təəssüf hissi ilə qeyd olunmalıdır ki, narkomanlığın sarsıdıcı nəticələri Azərbaycandan da yan ötməyib və ən acınacaqlısı budur ki, gənclər və yeniyetmələr arasında narkotiklərə aludəçilik halları yüksələn xətlə artmağa doğru gedir. Əlbəttə, bir sıra başqa dövlətlərlə müqayisədə respublikamızda narkotizmin vəziyyəti o qədər də dəhşətli şəkil almayıb. Bununla bəlkə də razılaşımaq olardı. Lakin yaddan çıxarmamalıyıq ki, narkomanlıq yoluxucu xəstəlikdir, üstəlik də QİÇS-ə aparan bir yol kimi, gizli şəkildə sürətlə yayılmaq xüsusiyyətlərinə malikdir.

Narkotiklərlə bağlı cinayətlərin latentliyi, bu növ hüquqpozmaların rəsmi qeydiyyatdan kənar qalma faizi olduqca yüksəkdir [2, 57].

Etiraf edək ki, SSRİ dövründə yaşadığımız 70 il ərzində biz narkomaniya problemi ilə məşğul olmaq, ona qarşı mübarizə aparmaq əvəzinə daha çox bu problemi gizlətməyə, narkotizmin cəmiyyətdə mövcudluğunu inkar etməyə çalışmış və nəticə etibarilə, asılılıq kimi müalicəsi çox çətin başa gələn dəhşətli xəstəliyin qol-qanad açmasına öz laqeydliyimizlə şərait yaratmış, antinarkotik təbliğat və maariflənməyə isə məhəl də qoymamışıq. Narkotiklərlə bağlı cinayətlər haqqında rəsmi statistik məlumatlar ictimaiyyət və kütləvi informasiya vasitələrindən qapalı saxlanılıb.

Azərbaycan Respublikası müstəqillik əldə etdikdən sonra bir sıra problemlər kimi narkotizm probleminin üzərindən də pərdələr götürüldü və bu neqativ hala qarşı mübarizə tədbirləri görülməsinin vacibliyi ön plana çıxdı. Bir sözlə, problemə münasibətdə yeni mərhələ başladı. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti H.Əliyev Narkomanlığa və narkotik vasitələrin qanunsuz dövriyyəsinə qarşı mübarizəni ümumdövlət vəzifəsi hesab edərək, 1996-cı il avqustun 26-da müvafiq fərman imzaladı. Bu Fərman əsasında ölkəmizdə narkomanlığın yayılmasına, narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsinə qarşı mübarizə üzrə Ümummillə Proqram hazırlanmış, Narkomanlığa və Narkotik Vasitələrin Qanunsuz Dövriyyəsinə Qarşı Mübarizə üzrə Dövlət Komissiyası yaradılmış, 18 iyul 1999-cu ildə isə Milli Məclis tərəfindən “Narkotik vasitələrin, psixotrop maddələrin və prekursorların qanunsuz dövriyyəsinə qarşı mübarizə haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanunu qəbul olunmuşdur. Bu qanunun başlıca əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, Azərbaycanda narkotik tərkibli bitkilərin kultivasiyası, narkotik maddələrin və psixotrop maddələrin istehsalı, dərman preparatlarının və xammalın hazırlanması qanunla qadağan edilmişdir. Ümummillə lider Heydər Əliyev çıxışlarının birində qeyd edirdi ki, narkomaniya və narkobiznes ilə mübarizə hər bir ölkənin, xalqın, millətin fiziki və şüurlu sağlamlığı uğrunda aparılan mübarizədir [3, 83].

Təəssüflə qeyd olunmalıdır ki, narkomanlıq və onunla əlaqədar hüquqpozmalar Azərbaycanda da mövcuddur. İndi narkomaniya xəstəliyinə düşər olmuş şəxslərə respublikamızın əksər şəhər və kəndlərində rast gəlmək mümkündür. Bu gün cinayətkar birlik və qurumlar tərəfindən narkotiklərin qaçaqmalçılıq yolu ilə ölkəyə kənar gətirilməsi, digər dövlətlərə daşınması, hətta ərazimizdən tranzit vasitəsi kimi istifadə edilməsi, eləcə də vətəndaşlarımızın sosial-iqtisadi çətinlik üzündən bu qanunsuz əməllərə qoşulması hallarına, əfsuslar olsun ki, daha tez-tez rast gəlməkdəyik. Son illər narkotiklərin istehlakında da xoşagəlməz kəmiyyət və keyfiyyət dəyişiklikləri özünü qabarıq surətdə biruzə vermişdir. Əvvəllər ənənəvi şəkildə qəbul edilən narkotik vasitələri indi onların respublikada əkilib-becərilməyən, kənar gətirilən, səhhət və sağlamlığa ciddi zərbə vuran daha təhlükəli növləri əvəzləmişdir. Bu sərəya heroini, metadonu, efedrin, kokaini və s. daxil etmək olar. Bu gün istehlak edilən narkotiklər içərisində tiryəkin xüsusi çəkisi 90-cı illərlə müqayisədə 12 dəfə artmış və 46,7 %-ə çatmışdır. Halbuki 1992-ci ildə bu rəqəm cəmi 3,6 % təşkil edirdi. Beləliklə, narkotik maddələrin növləri, eləcə də xüsusi çəkisi getdikcə yüksələn xətlə artdığı kimi, ağır fiziki və psixi fəsadlara gətirib çıxaran və müalicəsi olduqca çətin başa gələn narkotik asılılığa düşər olmuş şəxslərin sayı da sürətlə artmağa doğru gedir ki, bu da ciddi narahatlıq doğurur.

Son 10 ildə Azərbaycanda narkotik vasitələrin qanunsuz dövriyyəsi, onlardan sui-istifadə halları, bu hüquqpozmalarına görə cinayət məsuliyyətinə alınmış şəxslərin ümumi sayı və müsadirə olunmuş narkotiklərin çəkisi 5 dəfə artmışdır. Digər tərəfdən, narkotiklərin çox zaman steriləşdirilməmiş iynələrlə qrup şəklində asılılıqda olan şəxslər tərəfindən qan-damar sistemə yeridilməsi narkomanlar arasında QİÇS-ə yoluxma hallarına səbəb olur. Deməli, narkomanlıq digər ağır cinayətlərin artması üçün də “münbit” şərait yaradır.

Narkomanianın inkişaf etməsi və formalaşması 3 əsas əlamətlə xarakterizə olunur.

- 1) psixi asılılıq; 2) fiziki asılılıq; 3) tolerantlıq.

1. Psixi asılılıq – təkrarən müəyyən hissləri keçirmək, yaxud psixi diskomfortu aradan qaldırmaq üçün mütəmadi və ya dövrü olaraq narkogen preparatların qəbuluna xəstədə patoloji meyilliliyin olmasıdır. Bu vəziyyət narkotiklərdən mütəmadi istifadə edildiyi bütün hallarda, bəzən isə, hətta narkotikdən bir dəfə istifadə edildikdə baş verir.

2. Fiziki asılılıq – narkotik maddələrin xroniki qəbulu ilə əlaqədar insan orqanizminin fəaliyyət proseslərinin xüsusi dəyişilmiş vəziyyətidir. Bu hal preparatın təsiri qurtaran kimi, intensiv psixi və fiziki pozuntularla müşayiət olunur. “Kəsmə” və ya abstinent sindromu adlanan belə pozuntular yalnız narkotik preparatın yeni qəbulu, yaxud tibbi yardımla aradan götürülür. Fiziki asılılıq narkotik maddənin mütəmadi qəbulunu şərtləndirir.

3. Tolerantlıq – adaptasiyanın təzahürüdür. Narkotik maddələrə verdiş nəticəsində əvvəlki miqdarda narkotik qəbuluna daha zəif reaksiya müşahidə olunur. Ona görə də əvvəlki psixo – fiziki effekti almaq üçün xəstəyə daha yüksək dozada narkotik lazım olur. Müəyyən müddətdən sonra həmin doza da kifayət etmir və dozanın yenidən artırılması tələb olunur və s.

Narkotik maddələrin zərərlərindən yaranan fiziki təsirlər aşağıdakılardan ibarətdir: [4, 180]

a) Siqaretdən başlayaraq, bütün narkotiklərin ən böyük zərəri və təxribatı onun birbaşa beyin və mərkəzi sinir sisteminə təsir etməsidir. Narkotik insanı tarazlıqdan, normal yaşam və davranışlardan uzaqlaşdırır, dəlilik, tez ağılı itirmə, şüur pozğunluğu, yuxusuzluq, iflic, sayıqlama (sayıqlama, ağıldan xaric davranışlar), halüsinasiya (qorxu, xəyal görmə, eşitmə və s.), zəka və yaddaş pozğunluğuna gətirib çıxardır. Ən qısa ifadə ilə: ağıl xəstəlikləri, zehni və ruhi qarışıqlıq və xaoslarıdır. Narkotik bundan başqa bədənin müxtəlif orqanlarını da tədricən sıradan çıxardır.

b) Həzm sistemində: ürəkbulanma, qusma, qarın ağrıları, qəbizlik, ishal, mədə və bağırsağ spazmaları, qanama və yaraları, gastrit, xora və s. fəsadlara gətirib çıxardır.

c) Qaraciyər və böyrəklərdə: yağlanma, sərtləşmə siroz, qan və sidik çoxalması, tıxanmalar, ağır böyrək xəstəlikləri ilə nəticələnir.

d) Gözlərdə: işıq və məsafədə uyğunsuzluq, çəplik, gecə korluğu, göz bəbəyinin böyüməsi, kiçilməsi, göz Adele iflici bilinən nəticələr və təzahürlərdir.

e) Tənəffüs sistemində: nəfəs darlığı, öskürək, boğulma hissi, bu yolla ürək sıxışmaları, tənəffüs iflicləri və ölümlər bilinən hadisələrdir.

f) Qan orqanlarında: qan azlığı, qan zəhərlənmələri, qan hüceyrələrində şəkil və miqdar dəyişiklikləri, qanın qorxulu qəzası olan laxtalanma və qanqrenalar əsas xətalardır.

i) Zəhərlənmə: narkotiklərin başda gələn mənfiyyəti zəhərlənmələr və bu yolla gələn ölümlərdir. İlk dəfə olsa, HAD, təkrarlama etsə, "Xroniki zəhərlənmə" adını alır.

Narkotik maddələrin zərərlərindən yaranan sosial və maddi təsirlər aşağıdakılardan ibarətdir:

İctimai bir varlıq olan insanın ətraf mühitlə uyğunlaşması ağıl və zehin sağlamlığı ilə mümkündür. Bu səbəblə əqli və zehni həyatın ən böyük düşməni olan narkotiklər insanın uyğunlaşma gücünü zəifliyə və iflasa aparmaqla, onu ailədən, cəmiyyətdən və ətrafından qopararaq təkliyə, böhrana və dərhal ardından da məsuliyyətsiz, heyvani bir həyata məhkum edir. Asılılığı yaşayan bir ölü halına gətirir. Bu səbəblə, narkotiklərin asılıya, ailə həyatına, doğulacaq uşaqlara, iş həyatına, ailə və ölkə iqtisadiyyatına, fərdi və ictimai əxlaqa (namus, iffət, şərəf, ləyaqət və s.) verdiyi zərərlər ifadələrə sığmır. İntiharların, cinayətlərin, qəsb və anarxiyanın əsasında narkotik durur.

Son zamanlar yeniyetmələrin psixooaktiv maddələrdən istifadəsinin kütləvi (qrup) formasına daha tez-tez rast gəlmək olar. Yeniyetmə qrupları əsasən narkotiklərdən istifadə təcrübəsi və onların əldə edilməsi yerləri ilə tanış olan, yeniyetmə yaşından çoxdan çıxmış “neqativ liderlər” tərəfindən yaradılır. Narkomanlığa və Narkotik Vasitələrin Qanunsuz Dövriyyəsinə Qarşı Mübarizə üzrə Dövlət Komissiyasının əsas vəzifələri narkomanlığa və narkotik vasitələrin qanunsuz dövriyyəsinə qarşı mübarizə sahəsində Azərbaycan

Respublikasının dövlət siyasətinin həyata keçirilməsini təmin etməkdən, bu sahədə dövlət orqanlarının və ictimai birliklərin fəaliyyətini əlaqələndirməkdən ibarətdir.

Ümummilli lider Heydər Əliyevin layiqli davamçısı, Azərbaycan Respublikasının prezidenti İlham Əliyev çıxışlarının birində qeyd etmişdir ki, XXI əsrin çağırışlarından hesab edilən narkotiklərin qanunsuz dövriyyəsi bəşəriyyətin gələcəyinə böyük təhlükə yaradır.

Elmi yeniliyi: Narkomaniya sosial problem kimi, Azərbaycan Respublikası müstəqillik qazandıqdan sonra ən az tədqiq olunan sahələrdən biridir. Məqalədə narkomaniyanın cəmiyyətdə yaratdığı fəsadlar, insan həyatına onun fiziki və psixi təsirləri müqayisəli şəkildə geniş təhlil olunur.

Təbii əhəmiyyəti: Elmi məqalənin praktiki əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, oxucu, xüsusən də tələbə və gənclər narkomaniyanın cəmiyyətimiz və bütün bəşəriyyət üçün nə qədər təhlükəli olmasını dərk edirəm.

ƏDƏBİYYAT

1. Sosial işin əsasları. I hissə. Bakı: "Bakı Universiteti" nəşriyyatı, 2006, 359 s.
2. Sosial işin əsasları. II hissə. Bakı: "Bakı Universiteti" nəşriyyatı, 2006, 455 s.
3. Rəcəbli H. Azərbaycan Respublikasının sosial siyasətinin transformasiyası və korporativ təhlili. Bakı: "Gənclik" nəşriyyatı, 2003, 372 s.
4. Azərbaycan Təhsil Nazirliyi, Azərbaycan Tibb Universiteti "Reproduktiv sağlamlıq" (Dərs vəsaiti), Bakı: "Sağlamlıq" nəşriyyatı 2010-cu il, 193 s.
5. Алиев Г. Сборник медицинских документов и процедур, связанных с профилактикой ВИЧ/СПИДА. Баку: "Здоровие", 2002, 170 с.
6. Попов В.Г., Холостова Е.И. Социальная политика и социальная работа. Москва: ИСР, 1998, 217 с.
7. А. Р. Səhiyyə Nazirliyi. <http://www.sehiyye.gov.az>
8. Dövlət Statistika Komitəsi. <http://www.azstat.org>
9. Prezident kitabxanası. <http://www.preslib.az>

РЕЗЮМЕ

НАРКОМАНИЯ – ФАКТОР ОТРИЦАТЕЛЬНОГО ВОЗДЕЙСТВИЯ НА СОЦИАЛЬНУЮ СФЕРУ

Мурадова К.В.

Ключевые слова: наркомания, процесс, социальный, закон

В статье отмечается, что наркомания имеет очень древние корни. Борьба с наркоманией длительный динамичный процесс, требующий значительных финансовых затрат. В процессе борьбы с наркоманией в Азербайджанской Республике был принят ряд законов, распоряжений и нормативных правовых документов.

SUMMARY

NARCOMANIA IS A NEGATIVE FACTOR INFLUENCING ON SOCIAL WORK

Muradova K.V.

Key words: narcomania, process, social, law

The history of narcotism is very ancient. Fighting against narcotism is a long dynamic process demanding great financial means. A number of laws, orders and normative legal acts were accepted for fighting against narcotism in the Azerbaijan Republic.

Daxil olma tarixi: **ilkin variant:** **21.10.2014**
 son variant: **03.11.2014**

UOT 330.34

AZƏRBAYCANIN İQTİSADI İNKİŞAFINDA NEFT AMİLİ

ORUCƏLİYEVƏ BƏSTİ ƏLİ qızı*Sumqayıt Dövlət Universiteti, dosenti**e-mail: OruceliyevaBesti@mail.ru***Açar sözlər:** *milli, neft hasilatı, inkişaf, məqsədyönlü, infrastruktur, neft emalı, strategiya*

Çox əlverişli coğrafi-siyasi mövqeyə malik olan Azərbaycan özünün mənəvi, mədəni potensialı ilə yanaşı, həm də təbii sərvətləri ilə dünyada məşhurdur. Bu sərvətlər içərisində neft əsas yer tutur. Neft respublikanın başlıca milli sərvəti olmaqla, uzun illər ölkə iqtisadiyyatının aparıcı sahəsi olmuş və qalmaqda davam edir. Azərbaycanın neft sənayesi özünün çoxillik tarixi ərzində böyük inkişaf yolu keçmişdir. Xalqımız yalnız keçən əsrin sonlarında müstəqillik qazandıqdan sonra bu sərvətlərdən tam bəhrələnmək imkanı qazanmışdır.

Neftin sənaye üsulu ilə hasilatı ölkəmiz üçün XIX əsrin ortalarına təsadüf edir. Belə ki, Bakıda Bibiheybət yatağında qazılmış quyuda neft fontanı 1848-ci ildə Azərbaycanda “qara qızılın” sənaye üsulu ilə çıxarılmasının əsasını qoymuşdur. Artıq XIX əsrin sonu Azərbaycan neft hasilatı və emalı üzrə dünyada birinci yerə çıxmış, dünya neft hasilatının yarısını vermişdir. XIX əsrin 70-ci illərindən etibarən, Azərbaycan neft sənayesinə xarici kapitalın güclü axını başlanmışdır. Neft sənayesinin inkişafı yerli sahibkarların böyük bir nəslini yetişdirmişdir. Hacı Zeynalabdin Tağıyev, Musa Nağıyev, Şəmsi Əsədullayev və başqaları öz bacarığı, istedadı və əməksevərliyi sayəsində iri neft sənayeçilərinə çevrilmiş, xalqın, millətin rifahı üçün bu gün də öz məzmununu itirməyən böyük işlər görmüşlər. İkinci Dünya müharibəsi illərində İttifaq daxilində çıxarılan neftin 75%-ni verən Azərbaycan cəbhəni yanacaq təmin edərək, alman faşizmi üzərində qələbədə böyük rol oynamışdır. 1949-cu ildə açıq dənizdə, Bakı şəhərindən 100 km aralıda, o zaman üçün unikal yataq sayılan Neft Daşlarında vuran ilk neft fontanı dənizdə neftçıxarmanın yeni mərhələsinin başlanğıcını qoymuşdur. Bununla da, Azərbaycan dünyada ilk dəfə olaraq açıq dənizdə neftçıxarmanın əsasını qoymuşdur [1, 9].

Keçən əsrin 70-80-ci illəri Azərbaycan neft sənayesinin böyük nailiyyətləri, onun sürətli inkişafı, maddi-texniki bazasının möhkəmlənməsi ilə yadda qalmışdır. Bu illər Azərbaycan neftçiləri tərəfindən dənizin daha dərin sahələrinin fəth edilməsi ilə səciyyələnmişdir. Məhz bu dövrdə görülən məqsədyönlü tədbirlər nəticəsində neft sənayesi möhkəmlənmiş və onun geniş infrastrukturunu yaradılmışdır. Azərbaycanda dəniz yataqlarının işlənilməsi üçün qazma qurğuları, dənizdə tikinti işlərini təmin etmək üçün respublikaya xüsusi texnika və gəmilər, qurğu və avadanlıq gətirilmiş, Bakı Dərin Dəniz Özülləri zavodu kimi strateji istehsal nəhəngi istifadəyə verilmişdir. Bununla yanaşı, neft emalı, kimya, neft-kimya komplekslərinin və neft maşınqayırmasının inkişafında böyük sıçrayış olmuşdur. Məhz həmin dövrdə Xəzərdə planlı surətdə geoloji-kəşfiyyat işlərinin təşkili və həyata keçirilməsi Azərbaycan Respublikasının Ulu Öndəri H.Əliyevin misilsiz tarixi xidmətlərindəndir. Bu gün qətiyyətlə demək olar ki, H.Əliyevin bu illərdə respublikanın həyatının bütün sahələrində olduğu kimi, neft sənayesində gördüyü işlər onun uzaqgörən planlarının, xalqımızın müstəqilliyinə və rifahına yönəlmiş niyyətlərinin əsasını təşkil edirdi.

Müstəqil ölkəmizin yeni tarixinin neft strategiyası olan 20 sentyabr 1994-cü il tarixi Ümumilli Lider H.Əliyevin adı ilə bağlıdır. Məhz bu tarixdə Bakıda dünyanın tanınmış bir çox neft şirkətləri ilə bağlanmış “Əsrin müqaviləsi” adı altında saziş müstəqil Azərbaycanın neft salnaməsinə əbədi həkk olundu. Bu müqavilədən sonra dünya dövlətlərinin Azərbaycan iqtisadiyyatına marağı artdı və ölkəmizin beynəlxalq əlaqələrinin genişlənməsinə güclü təkan

verildi. Bununla da, xalqımızın öz sərvətləri üzərində sahiblik hüququ bir daha təsdiq edildi, eyni zamanda, Azərbaycan iqtisadiyyatının dünyaya açıq olması nümayiş etdirildi.

“Əsrin müqaviləsi” Azərbaycanın dünyanın tanınmış neft şirkətləri ilə iş birliyinin əsasını qoymaqla, bir dövlət kimi dünya iqtisadi sisteminə qoşulmasına və beynəlxalq aləmdə mövqeyinin möhkəmləndirilməsinə şərait yaratdı. Beynəlxalq neft sazişlərində iştirakçı dövlətlərlə səmərəli və qarşılıqlı faydalı əməkdaşlığın inkişafı üçün əsaslı təməl qoyuldu, ölkənin geosiyasi mövqeyinin daha da möhkəmlənməsi, dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya prosesinin sürətlənməsi üçün şərait yarandı. 1995-ci ildən sonra Azərbaycanın müxtəlif neft şirkətləri ilə daha 24 müqavilə imzalanmışdır. Həmin sazişlərin həyata keçirilməsində dünyanın 15 ölkəsinin 30-dan çox neft şirkəti iştirak edir. Bu sazişlərə Azərbaycanın neft-qaz sənayesinin sərmayə tutumluluğu təxminən 60 milyard dollar həcmində qiymətləndirildi [2, 148].

Hazırda Azərbaycanın bütün kateqoriyalı karbohidrogen ehtiyatları 4 milyard tondan çoxdur ki, bu da Azərbaycanı dünyanın ən iri neft regionları siyahısına çıxarır. 1999-cu ilin aprelin 17-də müstəqil Bakı-Supsa neft kəməri və Gürcüstanın Qara Dəniz sahilindəki Supsa ixrac terminalı istismara verilmişdir. “Çıraq” yatağından hasil olunan neftin Supsa limanından dünya bazarlarına ixracına başlanmış və ilk dəfə olaraq Azərbaycan nefti şimala yox, qərbə doğru istiqamətlənmişdir. Bununla növbəti dəfə ölkəmizin uzunmüddətli strateji maraqları üzərində qurduğu çoxvariantlı ixrac strategiyasının əsaslı olduğunu göstərdi.

Ölkəmizin neft strategiyasının əsas istiqamətlərindən biri Azərbaycan neftinin dünya bazarına nəqlidir. Azərbaycanın mənafeələrinin uzunmüddətli şəkildə qorunması, genişmiqyaslı beynəlxalq iqtisadi əməkdaşlığın inkişafı, regionda neft hasilatının artması ilə əlaqədar neftin dünya bazarlarına nəqlinin təmin edilməsi məqsədi ilə strateji əhəmiyyətli Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac boru kəməri layihəsinin gerçəkləşməsi üçün gərgin işlər həyata keçirilmişdir, aparılan danışıqlar uğurla nəticələnmiş və layihə 2006-cı ildə həyata keçirilmişdir.

Bu kəmərlər Azərbaycan neftinin dünya bazarlarına çıxarılmasına imkan verir, həmçinin “İpək yolu”nun və türkdilli ölkələrin də əsas magistral kəməridir. Bakı-Tbilisi-Ceyhan istiqamətinin seçilməsi Ümumillər liderimiz H.Əliyevin böyük siyasətinin təmtərağıdır və bu kəmərlər dünya “arteriya”sı kimi neft kəmərləri sisteminə daxil olmuşdur. Bakı-Tbilisi-Ceyhan boru kəməri Azərbaycan, Gürcüstan, Türkiyə və bütövlükdə bölgə, Avropa və ümumən dünya üçün iqtisadi, siyasi baxımdan və enerji təhlükəsizliyi cəhətdən çox böyük əhəmiyyətə malik olmaqla yanaşı, Türkiyənin Qara Dəniz boğazlarının həddən artıq yüklənməsinin də qarşısını alacaqdır.

2001-ci il sentyabrın 29-da “Təbii qazın Gürcüstan Respublikası ərazisindən tranziti, nəql edilməsi və satışına dair Azərbaycan və Gürcüstan arasında saziş” imzalanmışdır. 2007-ci il iyulun 3-də Xəzərin Azərbaycan sektorundakı “Şahdəniz” qaz kondensat yatağından hasil edilən təbii qaz Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz boru kəməri ilə Türkiyənin qaz kəmərləri sisteminə daxil oldu. Bakı-Tbilisi-Ceyhan və Bakı-Tbilisi-Ərzurum kəmərlərinin texniki-iqtisadi əhəmiyyəti ilə yanaşı, siyasi rolu da çox böyükdür. Bakı-Tbilisi-Ceyhan və Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz kəmərləri Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyəni, xalqımızı bir-birinə daha da yaxınlaşdıracaq, bölgəyə sülh və sabitlik gətirəcək, təhlükəsizliyi, ölkəmizin dünyada mövqeyini möhkəmləndirəcəkdir.

Ölkənin neft strategiyasının uğurla reallaşması şəraitində karbohidrogen ehtiyatlarının ixracından daxil olan böyük neft gəlirlərinin məqsədyönlü şəkildə istifadəsini təmin etmək məqsədi ilə 1999-cu ildə Dövlət Neft fondu yaradıldı. Neft Fondunun təsis olunması ilə neft sərvətlərinin nəsillər arasında ədalətli bölgüsü, onların səmərəli və məqsədyönlü idarə edilməsi üçün əsaslı təminat yaradıldı. Yaradılarkən 271 milyon ABŞ dollarına bərabər olan Dövlət Neft Fondunun aktivlərinin həcmi 2011-ci ilin iyulun 1-nə olan məlumata əsasən, 30357,5 milyon ABŞ dollarına bərabər olmuşdur. Aparılan təhlillər göstərir ki, vəsait ildən-ilə artır. Dövlətin artan maliyyə imkanları hesabına ölkədə mühüm investisiya, o cümlədən, regional proqramların və infrastruktur layihələrinin maliyyələşdirilməsinə şərait yaranmışdır [3, 49].

Azərbaycanın hər bir bölgəsində yeni, müasir tələblərə cavab verən infrastruktur yaradılır, elektrik stansiyaları tikilir, qaz və su kəmərləri çəkilir, hava, dəmir və avtomobil yolları salınır, xam neftin Xəzərin o biri sahilindən daşınması üçün yeni tankerlər alınır. İnfrastrukturun yeniləşməsi və inkişaf etdirilməsi istiqamətində həyata keçirilən məqsədyönlü tədbirlər eyni zamanda insanların rahatlığı, fırvan yaşayışı üçün həyata keçirilən sosial yönümlü tədbirlərin mühüm tərkib hissəsidir.

İldən-ilə artan neft hasilatından əldə olunmuş gəlirlər hesabına, ilk növbədə sosial siyasət sayəsində, o cümlədən aztəminatlı təbəqələrin, qaçqın və məcburi köçkünlərin sosial-məişət şəraitinin yaxşılaşdırılması istiqamətində saysız tədbirlər həyata keçirilmiş və indi də bu istiqamətdə məqsədyönlü işlər görülməkdədir. Bu məqsədlə dövlətimizin başçısı tərəfindən bir neçə Sərəncam və Dövlət Proqramı qəbul edilmiş və bu qərarlara uyğun olaraq, qaçqın və məcburi köçkünlər üçün Azərbaycanın müxtəlif ərazilərində yaşayış qəsəbələri tikilmiş, 2007-ci ildə son çadır düşərgəsi ləğv edilmiş və burada məskunlaşmış məcburi köçkünlər yeni qəsəbələrə köçürülmüşdür.

Uğurlu strategiyanın başlıca istiqamətlərindən biri də artan neft gəlirlərindən səmərəli istifadə etməklə insan kapitalının inkişaf etdirilməsidir. Bu baxımdan, Azərbaycanlı gənclərin ölkə üçün zəruri ixtisaslar üzrə xaricdə təhsil almaları və ölkənin inkişafının mühüm amilinə çevrilmələrini təmin etmək məqsədi ilə “2007-2015-ci illərdə Azərbaycan gənclərinin xarici ölkələrdə təhsili üzrə Dövlət Proqramı”nın təsdiq edilməsi barədə” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2007-ci il 16 aprel tarixli 2090 sayılı sərəncamı imzalanmışdır.

Ölkənin artan maliyyə imkanları hesabına, beynəlxalq əhəmiyyətli strateji infrastruktur layihələri də uğurla həyata keçirilir. Bu cür layihələr təkcə Azərbaycanın deyil, bütövlükdə regionun infrastrukturunun modernləşdirilməsinə şərait yaradır. Bu layihələrdən biri olan Bakı-Tbilisi-Qars yeni dəmir yolunun inşası Azərbaycanın regionunda siyasi nüfuzun güclənməsinə təkan verməklə bərabər, respublikamızın qərbə doğru inteqrasiyasına, Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyə arasında siyasi və iqtisadi münasibətlərin inkişafına şərait yaradacaqdır. Bakı-Tbilisi-Qars yeni dəmir yolu regional əhəmiyyətə malik olmaqla bərabər, Asiya ilə Avropanı birləşdirən nəqliyyat dəhlizinə çevriləcəkdir.

Neft gəlirlərini istifadə etməklə həyata keçirilən işlər çərçivəsində Bakının su təchizatı ilə bağlı problemlərinin əsaslı şəkildə həllini təmin edən Oğuz-Qəbələ zonasından Bakı şəhərinə su kəmərinin çəkilməsi və Samur-Abşeron suvarma sisteminin yenidən qurulması layihələri mühüm yer tutur. Bu layihələrin reallaşması neft strategiyasının məntiqi davamı kimi qəbul edilir.

Bütün bunların əsasında demək olar ki, “Əsrin müqaviləsi” ilə təməli qoyulmuş milli neft strategiyası nəticəsində Azərbaycan Xəzər dənizinin nəhəng enerji potensialını ilk mənimsəyən və regionun inkişafında keyfiyyətə yeni iqtisadi model formalaşdıraraq, Avropa və Asiya arasında siyasi və ticarət əlaqələrinin genişləndirilməsində, Qafqaz nəqliyyat dəhlizinin inkişafında, İNOGATE və TRACECA və digər nəhəng layihələrin gerçəkləşməsində Xəzəryanı və Qafqaz regionunda mühüm rol oynayan bir dövlətə, dünyanın neft mərkəzlərindən birinə çevrilmişdir [4, 75].

Bu gün ölkəmizdə əldə edilən bütün iqtisadi uğurların başlanğıcında məhz milli neft strategiyasının əsası dayanır və bu strategiyanın layiqli davamçısı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev ölkəmizin çiçəklənməsi yolunda öz əməyini əsirgəmir.

Elmi yeniliyi: Ölkəmizdə həyata keçirilən iqtisadi siyasət mövcud olan makroiqtisadi durumu da nəzərə almalıdır. Bu durumun səciyyəvi xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, Milli Neft Strategiyasının həyata keçirilmənin həlledici mərhələyə qədəm qoyması nəticəsində sürətlə artan neft gəlirləri daha böyük həcmdə milli iqtisadiyyatın bütün sahələrinə yönəldilməli və onların səmərəli istifadəsi təmin edilməlidir.

Tətbiqi əhəmiyyəti: Respublikamızda uğurlu neft strategiyasının həyata keçirilməsi nəticəsində əldə edilən neft gəlirləri qorunub saxlanılmalı və səmərəli istifadə edilməli, bu gəlirlərdən ölkənin iqtisadi və sosial inkişafı üçün mühüm layihələrin maliyyələşdirilməsində

UOT 330.34

REGIONLARIN SOSIAL-IQTISADI İNKİŞAFINDA KİÇİK SAHİBKARLIĞIN ROLU

HÜSEYNOVA MƏLAHƏT SOLTAN qızı

*Sumqayıt Dövlət Universiteti, dosent**e-mail: ElnareMemmedova@box.az*

Açar sözlər: kiçik sahibkarlıq, regional iqtisadi inkişaf, maliyyə, güzəştli kredit, məşğulluq, sosial-iqtisadi inkişaf, Dövlət Proqramı

Hər bir regionun inkişafı çoxməqsədli və çoxmeyarlı prosesdir. Regionların inkişafının məzmunu bir-birindən çox fərqlənir. Həqiqətən də, Abşeron, Gəncə, Quba-Xaçmaz, Lənkəran, Aran, Dağlıq Şirvan regionları və Bakı şəhərinin inkişafı öz məzmununa görə kəskin fərqlənir və bu fərqlər həm də hər bir regionun xüsusiyyətləri, coğrafi vəziyyəti, istehsalın ixtisaslaşması və s. ilə şərtlənir. Regionun sosial-iqtisadi inkişafının məqsədləri kimi gəlirlərin artımı, təhsilin, qidalanma və səhiyyənin yaxşılaşması, yoxsulluq səviyyəsinin azaldılması, ətraf mühitin sağlamlaşdırılması, imkanların bərabərliyi, şəxsi azadlığın genişlənməsi, mədəni həyatın zənginləşdirilməsindən istifadə olunur. Bu məqsədlərdən bəziləri oxşardır. Lakin müəyyən şərtlərdə onların köklü fərqləri ola bilər.

Uzunmüddətli və qısamüddətli məqsədlərə və bunlara uyğun ölkənin iqtisadi inkişaf meyarlarını ayırmaq məqsədəuyğundur. Uzunmüddətli məqsədlər arasında sənayeləşmiş cəmiyyətin yaranması və inkişafı, gələcək nəsillər üçün yüksək ixtisaslı iş yerlərinin yaradılması, səhiyyənin, təhsilin və mədəniyyətin səviyyəsi də daxil olmaqla, ölkənin bütün vətəndaşlarının həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi vardır.

İqtisadi inkişafın meyarları heç də həmişə məqsədlərin və ya məqsədli gözlənilmələrin rolunu oynaya bilməz. Çox vaxt regional inkişafın faktiki məqsədləri kimi müvəffəqiyyətli inkişafın zəruri şəraiti rolunu oynayan aralıq vəzifələr çıxış edir. Regionun və ya şəhərin inkişafının belə taktiki məqsədləri arasında yeni biznes növlərinin regiona cəlb edilməsini, mövcud biznesin genişləndirilməsini, kiçik biznesin, şəhərin mərkəzinin, sənayenin, xidmət sferasının inkişafını və region əhalisinin məşğulluq səviyyəsinin yüksəldilməsini göstərmək olar.

Hazırkı dövrdə dünyanın bir çox ölkələrinin və onların regionlarının iqtisadi inkişafının əsas məqsədi əhalinin həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılmasıdır. Buna görə də sosial-iqtisadi inkişaf prosesi üç tərkib elementi özündə birləşdirir:

- əhalinin gəlirlərinin artırılması, sağlamlığının yaxşılaşdırılması və təhsil səviyyəsinin artırılması;

- insan ləyaqətinə hörmət etməyə yönəldilmiş sosial, siyasi, iqtisadi və institusional sistemin formalaşması nəticəsində insanların özünəhərmətinin artımına imkan verən şəraitin yaradılmasını;

- insanların azadlıq, o cümlədən iqtisadi azadlıq dərəcəsinin yüksəldilməsini.

Ölkənin və regionların sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsini qiymətləndirərkən həyat keyfiyyətinin sonuncu iki elementi heç də həmişə nəzərə alınmır. Lakin son dövrdə iqtisad elmində və siyasi təcrübədə onlara daha çox əhəmiyyət verilir [1, 225].

Region həyatının hər bir sferasında böhranın aradan qaldırılması birbaşa iqtisadi aktivlik səviyyəsi ilə əlaqədardır. Sosial inkişafın nisbi müstəqilliyə malik olmasına baxmayaraq, o, müəyyən qədər iqtisadi inkişaf səviyyəsindən asılı olan resurs imkanlarına görə də müəyyən edilir. Buna görə də yalnız iqtisadi aktivliyi inkişaf etdirməklə yerli cəmiyyətin həyatında bu və ya digər irəliləyişləri həyata keçirmək və əhalinin rifah səviyyəsini qaldırmaq olar, bu isə son nəticədə bu və ya digər sosial-iqtisadi siyasətin müvəffəqiyyətini müəyyən edir.

İqtisadi inkişafın gedişinə regional idarənin bütün mümkün metodlarını aşağıdakı kimi ifadə etmək olar:

- aktivliyi inkişaf etdirmək üçün regionda əlverişli ümumi şərait yaratmaq;
- işgüzar aktivliyi tənzimləmək;
- region idarəsi ilə biznesin birbaşa kooperasiyası [2, 179].

Regional səviyyədə iqtisadi inkişafın idarə edilməsinin əsası aşağıda göstərdiyimiz kimi, biznesin ümumi şərtlərinin yaradılmasıdır.

Cədvəl 1

Regionun iqtisadi inkişafına təsir növləri

Biznesin təşkilinin ümumi şərtləri	İşgüzar aktivliyin tənzimlənməsi	İdarə və biznesin birbaşa kooperasiyası
- nəqliyyat - rabitə - mehmanxanalar - telekommunikasiyalar - regional bazar İnfrastruktur: - banklar - audit - sığorta - məsləhətlər	- zonalaşdırma - torpaqdan istifadə qaydaları - vergitutma - subsidiyalar - güzəştlər - təminat	- birgə layihələr - qeyri-kommersiya təşkilatları ilə qarşılıqlı fəaliyyət - ticarət-sənaye palataları - tədris-məsləhət mərkəzləri

Regionun iqtisadi inkişafına nail olmaq üçün yuxarıda qeyd olunan bütün metodların kombinasiyasını nəzərdə tutan məqsədli proqramların qəbulu zəruridir.

Azərbaycan Respublikası Prezidenti İ.Əliyev cənablarının regionların sosial-iqtisadi inkişafına dair təsdiq etdiyi Dövlət Proqramları da bu mənada çox böyük əhəmiyyət kəsb edir. Regionların sosial-iqtisadi inkişafına dair Dövlət Proqramlarının icrası ölkə iqtisadiyyatının inkişafında mühüm əhəmiyyət kəsb etməklə, makroiqtisadi sabitliyin təmin olunmasında, sahibkarlıq fəaliyyətinin genişlənməsində, yeni müəssisələrin və iş yerlərinin yaradılmasında, infrastruktur və kommunal xidmətlərin səviyyəsinin daha da yüksəldilməsində, yoxsulluq səviyyəsinin aşağı düşməsində və əhalinin rifah halının yaxşılaşdırılmasında müstəsna rol oynamışdır.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin bütün bölgələrə mütəmadi səfərləri Dövlət Proqramlarının icrasını sürətləndirməklə, regionların tarazlı inkişafının təmin edilməsi, yeni iş yerlərinin yaradılması və əhalinin həyat səviyyəsinin daha da yüksəldilməsi sahəsində görülən işlərə təkan vermişdir. Ölkə üzrə həyata keçirilən məqsədyönlü tədbirlərin davam etdirilməsi və iqtisadi sabitliyin qorunub saxlanması nəticəsində 2012-ci il ərzində 95 mindən çox daimi olmaqla 120 min yeni iş yeri açılmış, 5,4 min yeni müəssisə fəaliyyətə başlamışdır.

Regionların sosial-iqtisadi inkişafında kiçik sahibkarlığın rolunu xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Kiçik sahibkarlığın inkişafı sahəsində qəbul edilmiş normativ-xarakterli aktlar iş adamlarında özünəinam hissini artırmış, sahibkarlıq fəaliyyətinin genişləndirilməsinə, xüsusilə də regionlarda yeni sahibkarlıq subyektlərinin yaradılmasına təkan vermişdir. Regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı istiqamətində həyata keçirilən səmərəli tədbirlər kiçik sahibkarlığın regional strukturunda da əhəmiyyətli dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Əgər əvvəllər sahibkarlıq subyektlərinin mutləq əksəriyyəti Bakı və Abşeron iqtisadi rayonunda cəmləşirdisə, hazırda digər iqtisadi rayonlar üstünlük təşkil edir. Bunu biz cədvəl 2-dən daha aydın görə bilərik.

Cədvəl 2-dən göründüyü kimi, 2012-ci ildə 248 292 sahibkarlıq subyektinin 108206-sı və yaxud 44%-i Bakı və Abşeron iqtisadi regionunda, 140086-sı və yaxud 56%-i isə digər iqtisadi regionlarda cəmləşmişdir.

2012-ci il ərzində ölkə ərazisində mövcud olan 13 658 kiçik müəssisədən 8157-si və yaxud 59,7 %-i Bakı və Abşeron iqtisadi regionunun, 5501-i və yaxud 40,1%-i isə digər iqtisadi regionların payına düşür. Əsasən kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq üzrə kiçik müəssisələrin çox böyük hissəsi digər regionların payına düşür. Belə ki, kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq üzrə 1522 kiçik müəssisədən 72-si və yaxud 4,7%-i Bakı və Abşeron iqtisadi rayonunda 1450-si və yaxud 95,3%-i isə digər iqtisadi regionlarda cəmləşmişdir.

Cədvəl 2.

Ölkənin regionları üzrə kiçik sahibkarlıq subyektlərinin sayı, ədədlə

İllər	2008	2009	2010	2011	2012
Ölkə üzrə - cəmi	204 960	205 028	207 120	223 547	248 292
O cümlədən					
Bakı şəhəri	74 562	78 603	76 293	79 817	88 741
Abşeron iqtisadi rayonu	14 279	15 762	16 329	18 132	19 465
Gəncə-Qazax iqtisadi rayonu	25 950	25 454	25 648	27 467	30 653
Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu	12 459	11 657	12 158	13 489	14 993
Lənkəran iqtisadi rayonu	12 736	12 279	12 717	15 076	16 894
Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonu	10 010	9 637	10 177	10 837	12 022
Aran iqtisadi rayonu	38 365	35 613	37 602	41 169	44 869
Yuxarı Qarabağ iqtisadi rayonu	2 213	2 199	2 185	2 514	4 183
Kəlbəcər-Laçın iqtisadi rayonu	239	235	56	48	73
Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonu	4 900	4 618	5 085	5 552	6 316
Naxçıvan iqtisadi rayonu	9 247	8 971	8 870	9 446	10 083

Son illərdə kiçik sahibkarlığın regional inkişafının sürətləndirilməsi məqsədilə təbliğat, təşviqat, məsləhət və informasiya təminatının gücləndirilməsi və işgüzar əlaqələrinin inkişafı istiqamətində müvafiq tədbirlər həyata keçirilmişdir [3].

Ötən illər sahibkarlığa dövlət maliyyə yardımı mexanizmləri təkmilləşdirilmiş və bu mexanizmlər sahibkarlığın, o cümlədən, kiçik sahibkarlığın maliyyə vəsaitlərinə olan tələbatının ödənilməsinin real mənbəyinə çevrilmişdir. Sahibkarlığa Komək Milli Fondunun vəsaiti hesabına regionların inkişaf etdirilməsi istiqamətində iqtisadiyyatın istehsal və emal sahələri üzrə, həmçinin regionlarda turizm infrastrukturunun inkişafına yönəldilən güzəştli kreditlərin həcmnin ilbəlilə dinamik artımı müşahidə olunmuşdur.

Yeni yaradılacaq müəssisələrlə yanaşı, fəaliyyətdə olan müəssisələrin də dəstəklənməsi, bu məqsədlə müəssisələrdə yeni texnologiyaların tətbiqinə, müasir avadanlıqlarla təchiz edilməsinə güzəştli kreditlərin verilməsi həmin müəssisələrin inkişafına əlverişli şərait yaratmışdır. Eyni zamanda regionlarda kiçik sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan sahibkarlıq subyektlərinə mikro və kiçik həcmli güzəştli kreditlər verilmişdir ki, bu da kiçik sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan sahibkarlıq subyektlərinin kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və emalı, onların sənaye fəaliyyətlərinin genişləndirilməsinə şərait yaratmışdır.

Ümumiyyətlə, ölkəmizdə regionlarda kiçik sahibkarlığın geniş inkişafı çox böyük siyasi, iqtisadi və sosial əhəmiyyətə malikdir. Biznes inkişaf etdiyi bir şəraitdə ölkədən xaricə kapital

axının qarşısı alınır. Maddi sərvətlər ölkə daxilində hazır məhsula çevrilir. Ölkə əhalisi maddi nemətlər istehsalı sahəsində mütəşəkkil surətdə iştirak edir. Ölkədə məhsul istehsalı artdıqca uzaq regionlardan məhsul daşınmasına ehtiyac qalmır, bunu xüsusi ilə ərzaq məhsulları barədə vurğulamaq lazımdır. Çünki əhalini yerli istehsal hesabına təzə və yüksək keyfiyyətli ərzaq məhsulları ilə təmin etmək üçün ölkənin aqrar-sənaye müəssisələrində kiçik sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafı və təkmilləşdirilməsi istiqamətində dövlət tərəfindən müntəzəm olaraq, aqrar-islahatlar planı hazırlanaraq həyata keçirilir [4, 66].

Son illərin təcrübəsi göstərdi ki, Azərbaycan kiçik sahibkarlığı inkişaf etdirmək hesabına hər bir sahədə, xüsusi ilə, kənd təsərrüfatı sahələrində məhsul bolluğu yaratmağa qadirdir. Kiçik sahibkarlığı geniş inkişaf etdirmək üçün ölkəmizin bütün regionlarında bu sahədə çalışanların əməyini yüksək qiymətləndirmək və onları hər vasitə ilə həvəsləndirmək lazımdır. Bütün hallarda iqtisadi siyasət elə həyata keçirilməlidir ki, yerli istehsalçılara üstünlük verilsin. Bu, respublikamızın hazırkı şəraitində xüsusilə çox vacib və əhəmiyyətlidir. Çünki, respublikamızın böyük bir hissəsi dağlıq bir şəraitdə yerləşir. Məsələn, Şahbuz, Ordubad, Lerik, Yardımlı, Şamaxı, İsmayilli və digər bu kimi dağ və dağətəyi rayonlarda, müxtəlif səbəblərdən kiçik sahibkarlıq aran rayonlarındakına nisbətən az inkişaf edib. Bununla əlaqədar olaraq həmin rayonlarda mövcud olan əmək potensialından il boyu tam və dolğun istifadə olunmur. Beləliklə, respublikamızın dağ və dağətəyi rayonlarda kiçik sahibkarlığın geniş inkişafına daha çox diqqət yetirmək lazımdır. Bu şəraitdə fəaliyyət göstərənlərin əməyini maddi və mənəvi cəhətdən daha çox maraqlandırmaq lazımdır. Eyni fikirləri sərhəd rayonları barədə də söyləmək olar. Kiçik sahibkarlara hər bir regionun spesifik xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla qayğı göstərməlidir. Ayrı-ayrı bölgələrdə mövcud olan hər cür istehsal sahələrini, milli adət-ənənələrimizə uyğun gələn ev və geyim əşyalarını istehsal etmək sahəsində də sahibkarlıq fəaliyyəti öz yerini tutmalıdır.

Buna da fikir vermək lazımdır ki, yerlərdə istehsal olunan məhsulların emalçıları çox da uzaqda olmasın. Bu məhsullar mümkün qədər müvafiq regionlarda emal edilməli, müasir standartlara uyğun şəkildə qablaşdırılaraq istehlakçı bazarlarına göndərilməlidir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, son illərdə ölkəmizdə sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafına, xüsusən də regionlarda kiçik və orta sahibkarlığın inkişafına dövlət dəstəyi günü-gündən artmaqdadır. Buna baxmayaraq, hazırda bu sahədə dövlət tərəfindən həll edilməsi vacib olan bir sıra çatışmazlıqlar mövcuddur ki, bu məsələlərin tez bir zamanda həlli regionlarda kiçik sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafına ciddi təkan verə bilər. Həmin çatışmazlıqlara yüksək texnologiyanın ölkəyə cəlb edilməsinin ləng getməsi, infrastrukturun lazımi səviyyədə olmaması və sairəni aid etmək olar.

Son 5 il ərzində regionlarda kiçik sahibkarlığa dövlət maliyyə dəstəyi mexanizmi təkmilləşdirilmiş, dövlət-sahibkar münasibətləri inkişaf etdirilmiş, kiçik sahibkarlıq fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsi istiqamətində əhəmiyyətli addımlar atılmışdır. Kiçik sahibkarların hüquqlarının müdafiəsinin işlək mexanizmləri yaradılmış və onların tətbiqi nəticəsində sahibkarlıq subyektlərinin fəaliyyətinə müdaxilə halları xeyli azalmışdır. Bununla yanaşı, kiçik sahibkarlığın məsləhət, informasiya təminatının gücləndirilməsi və işgüzar əlaqələrinin inkişafı istiqamətində mütəmadi tədbirlər davam etdirilmişdir.

Ümumiyyətlə, Azərbaycanın hərtərəfli sosial-iqtisadi inkişafı və iqtisadi cəhətdən qüdrətli dövlətə çevrilməsi strategiyası onun bütün regionlarının hərtərəfli inkişafı və iqtisadi potensialının artması ilə tamamlanır. Ona görə də regionların inkişafı üçün maliyyə bazasının formalaşması ən aktual məsələlərdən biridir. Regionların maliyyə bazasının möhkəmləndirilməsi yeni müəssisələrin və iş yerlərinin yaradılmasına, kommunal xidmət və sosial infrastruktur təminatının həcmnin və keyfiyyətinin yüksəldilməsinə, sahibkarlıq mühitinin daha da

yaxşılaşdırılmasına, əhalinin məşğulluq səviyyəsinin artırılmasına və digər sahələrdə nailiyyətlərin əldə olunmasına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir.

Bütövlükdə son illər regionlarda kiçik sahibkarlığın inkişafı məqsədilə biznes muhitinin daim yaxşılaşdırılması, bu sahədə qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi, regionların inkişafı, yerli və xarici investisiyaların, müasir texnologiyaların, idarəetmə təcrübəsinin cəlb edilməsi və bu yolla yüksək keyfiyyətli, rəqabət qabiliyyətli məhsulların istehsal edilməsi ölkə rəhbərliyinin müəyyən etdiyi iqtisadi inkişaf strategiyasının prioritetlərindən olmuşdur. Makroiqtisadi sabitliyi nəzərə alaraq, qarşıdakı illərdə bütövlükdə iqtisadiyyatın, o cümlədən, regionlarda ayrı-ayrı sahələrin inkişafının başlıca şərtlərindən biri olan orta illik inflyasiya tempinin və milli valyutanın məzənnəsinin məqbul səviyyədə saxlanılması, vergi dərəcələrinin optimal həddə müəyyənləşdirilməsi, kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarına tətbiq edilən güzəştlərin müddətinin artırılması, yeni iş yerlərinin yaradılmasının stimullaşdırılması, xarici borcların səmərəli idarə olunması siyasəti davam etdiriləcəkdir.

Elmi yeniliyi: Regionlarda kiçik sahibkarlığın inkişafı ilə bağlı təkliflər işlənib hazırlanmışdır.

Tətbiqi əhəmiyyəti: Regionlarda kiçik sahibkarlığın inkişafı ilə bağlı məsələlərin həllində işlənmiş təklif və tövsiyələrdən istifadə oluna bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Nuriyev Ə.X. Regional siyasət və idarəetmə. Bakı: "Elm", 2004, 490 s.
2. Mahmudov M.M., Mahmudova İ.M. Regionların sosial-iqtisadi inkişafının tənzimlənməsi. Bakı: "Gənclik", 2008, 445 s.
3. Azərbaycan Respublikasının İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin və Dövlət Statistika Komitəsinin hesabatları. 2008-2012-ci illər.
4. İmanov Ə.Ş. Kiçik sahibkarlıq. Bakı: "Elm", 2007, 312 s.

РЕЗЮМЕ

РОЛЬ МЕЛКОГО ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА В СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОМ РАЗВИТИИ РЕГИОНОВ

Гусейнова М.С.

Ключевые слова: мелкое предпринимательство, региональное экономическое развитие, финансы, льготный кредит, занятость, социально-экономическое развитие, Государственная Программа

Одним из основных направлений обеспечения экономического роста в условиях рыночной экономики является мелкое предпринимательство. Для использования преимуществ мелкого производства, а также развития полезных отраслей производства необходимо активное вмешательство государственных структур. Опыт зарубежных стран показывает уровень развития мелкого предпринимательства его основные направления и тенденции развития, которые зависят от экономических условий, созданных государством. По этой причине и в нашей стране необходимо системное исследование роли мелкого предпринимательства в социально-экономическом развитии регионов.

SUMMARY
**THE ROLE OF SMALL ENTREPRENEURSHIP IN THE SOCIAL-ECONOMIC
DEVELOPMENT OF THE REGIONS**

Huseynova M.S.

Key words: *small entrepreneurship, regional economical development, finance, concessional credit, employment, social-economical development, State Program*

The main direction of providing economical development in the modern market economy circumstance is a small entrepreneurship. Active government support is important for using the advantages of small entrepreneurship and also the development of profitable areas of production. Foreign countries` experience shows the development level of small entrepreneurship, its main directions in development tendency, which depends on economic conditions established by government. That`s why it`s necessary to research the role of small entrepreneurship in the social-economic development of the regions.

Daxil olma tarixi: **ilkin variant:** **29.10.2014**
 son variant: **06.11.2014**

UOT 330.34

QLOBALLAŞMANIN ZƏRURİLİYİ**MAHMUDOVA LALƏ FƏQAIL qızı***Sumqayıt Dövlət Universiteti, dosent**e-mail: ElnareMemmedova@box.az*

Açar sözlər: *iqtisadiyyat, qloballaşma, əmtəə təsərrüfatı, dünya təsərrüfatı, milli iqtisadiyyat, elmi-texniki tərəqqi, kapital*

XXI əsrin əvvəllərində dünya iqtisadiyyatı milli təsərrüfatların və onların iqtisadi və siyasi qarşılıqlı əlaqələrinin məcmu olaraq yeni keyfiyyət əldə edir: qloballaşma təsərrüfat həyatının beynəlmilləşdirilməsinin mühüm forması və eyni zamanda, yeni mərhələsi olur. Beynəlxalq Valyuta Fondunun (BVF) ekspertləri qloballaşma fenomenini “əmtəə, xidmətlərlə beynəlxalq sövdələşmələrin və kapitalın dünya axınının artan həcmi və rəngarəngliyi nəticəsində, eləcə də texnologiyaların daha sürətli və geniş diffuziyası sayəsində bütün dünya ölkələrinin artan iqtisadi qarşılıqlı asılılığı” kimi müəyyən edirlər. Qloballaşma nəticəsində ölkə və regionların artan həcmdə iqtisadiyyatı dünya bazar təsərrüfatının ayrılmaz hissəsinə çevrilir, dünya təsərrüfatı əlaqələrinə daxil olur. Milli təsərrüfatları parçalayan institutsional, hüquqi və texnoloji maneələr aradan qalxır. Dünya təsərrüfatında ümumi iqtisadi qanunların və funksional qarşılıqlı əlaqələrin fəaliyyət sferası genişlənir.

Yüksək texnikalı son məhsul və yarımməhsulların artan differensiasiyası bazasında beynəlxalq əmək bölgüsünün dərinləşməsi, beynəlxalq nəqliyyat infrastrukturunun inkişaf etməsi, iqtisadiyyatın transmilliləşməsi, mikroelektronika bazasında informasiya inqilabı qloballaşmanın hərəkətverici qüvvəsinə çevrilir. “Dünya hörümçək toru”nun – İnternetin rolu öz əhəmiyyətinə görə kitab çapının meydana gəlməsi ilə müqayisə olunandır. Nəticədə əmtəə və xidmətlərin beynəlxalq hərəkəti, işçi qüvvəsinin miqrasiyası, həm məhsuldar, həm də borc kapitalının transsərhəd axını, istehsal texnologiyalarının ötürülməsi sürətlənir.

Qloballaşma, bir tərəfdən, dünya təsərrüfatında mərkəzəqaçan meyillərin güclənməsinə imkan yaradır. Sıx iqtisadi qarşılıqlı təsir müxtəlif ölkələrdə oxşar inkişaf meyillərinin baş verməsinə səbəb olur, aqreqasiya olunmuş göstəricilərin dinamikasını yaxınlaşdırır. Müəyyən hədlərdə təsərrüfat strukturlarının tarazlaşdırılması baş verir. Digər tərəfdən, qloballaşma dünya iqtisadiyyatı və maliyyəsinə münafiqə və ziddiyyətlərin yeni ocaqlarını yaradır. Milli təsərrüfatlar arasında maneələrin azaldılması və aradan qaldırılması nəticəsində nail olunan qloballaşmanın faydası qeyri-bərabər paylanır. Qloballaşmadan ən çox faydanı inkişaf etmiş ölkələr qazanır [1].

Qloballaşma prosesi artıq çoxdandır ki, müasir dünya iqtisadiyyatının real və ən mühüm, dünya təsərrüfatının sonrakı inkişafının gedişinin ən təsirli və həlledici aspekti olmuşdur. O, iqtisadiyyat, siyasət, təhlükəsizlik, sosial və mədəni sahələr, ekologiya da daxil olmaqla ictimai həyatın bütün sahələrini ehtiva edir və dünya təsərrüfat sisteminin ciddi transformasiyasına dəlalət edir.

Hazırda dünya iqtisadiyyatının inkişafı iki əsas meyillə müəyyənləşir: bir tərəfdən iqtisadi fəaliyyətin sürətlə qloballaşma prosesi, digər tərəfdən isə regional inteqrasiyanın güclənməsi müşahidə olunur. Qloballaşma prosesi elə bir nizamın yaranmasına aparır ki, bu zaman müxtəlif ölkələrin istehsalı və maliyyələri qarşılıqlı əlaqələnmiş olur. Bu proses transaksiyaların miqdarının artması ilə müşayiət olunur, effektlərdən biri kimi isə milli sərvətin yaranmasının get-gedə daha çox başqa ölkələrin subyektlərindən asılı olduğu yeni beynəlxalq əmək bölgüsü çıxış edir. Ötən əsrin ikinci yarısında təsərrüfat həyatının beynəlmilləşməsi: ənənəvi əmtəələrlə

ticarətin genişlənməsi, xidmətlər, intellektual fəaliyyətin məhsulları, kapital mübadiləsinin daha sürətlə artması, istehsal-kooperasiya əməkdaşlığının və elmi-texniki mübadilənin güclənməsi xeyli intensivləşmişdi. Dünya iqtisadiyyatında qloballaşma prosesi başlandı.

“Qloballaşma” məfhumunu XX əsrin 80-ci illərindən geniş işlətməyə başlamışlar. Elmi və publisistik ədəbiyyatda bir məfhum kimi qloballaşmadan ilk dəfə Amerika sosioloqları və iqtisadçıları C.Maklin, M.Uoters və R.Robertsonun əsərlərində (1981-1985) danışmağa başladılar. Ondan birinci C.Maklin 1981-ci ildə istifadə etmiş, amma həmin məfhumu geniş şəkildə Amerika sosioloqu R.Robertson işlətməmişdi. 1983-cü ildə o, həmin məfhumu öz məqalələrindən birinin başlığında işlətməmiş, 1985-ci ildə kateqoriyanın izahını vermiş, 1992-ci ildə isə onun “Qloballaşma” kitabı çapdan çıxmışdı və həmin kitabda müəllif qeyd etmişdi ki, qloballaşma - empirik qeyd olunan, müxtəlif, lakin dünyanın vahid tamlığa çevrilməsi məntiqi ilə birləşdirilən dəyişikliklər sırasındadır. «Qloballaşma» məfhumu elmi ədəbiyyatda artıq geniş istifadə olunur və hətta kütləvi informasiya vasitələrində də müxtəlif ölkələrdəki oxşar hadisələrin təsvir edilməsi üçün istifadə olunur.

Beynəlxalq Valyuta Fondunun ekspertləri bu fenomeni “əmtəə, xidmətlər və beynəlxalq valyuta axınlarının həcmi və müxtəlifliyinin transsərhəd transaksiyasının artması nəticəsində, həmçinin texnologiyaların get-gedə daha sürətlə və geniş diffuziyasına səbəb bütün dünya ölkələrinin artan qarşılıqlı asılılığı” kimi müəyyənləşdirirlər.

Alman iqtisadçıları X.Zibert və X.Klodtun verdiyi tərifə görə, “qloballaşma - ayrı-ayrı milli təsərrüfatların inteqrasiya olunmuş qlobal iqtisadiyyata transformasiyası prosesidir”. Bu transformasiyanın gedişində dünya birliyinin tarixində hələ ki, nə nəzəriyyəçilər, nə də praktiklər tərəfindən tam dərk olunmamış ən mühüm dönüşlərdən biri çox-çox onilliklər ərzində sistem yaranan təşkilati struktur qismində çıxış edən dövlətlərin devalvasiyası baş verir.

Nəticədə demək olar ki, qloballaşma - dünya məkanının informasiyasının, əmtəə və xidmətlərin, kapitalın sərbəst yerdəyişmədə olduğu, müasir institutların inkişafını stimullaşdıraraq və onların qarşılıqlı əlaqəsini tənzimləyərək ideyaların asanlıqla yayıldığı və onların daşıyıcılarının maneəsiz hərəkət etdiyi vahid zonaya çevrilməsi prosesidir.

Qloballaşma vahid (ümumi) beynəlxalq iqtisadi, hüquqi və mədəni-informasiya məkanının yaranmasını nəzərdə tutur. Burada əsas müddəaları fərqləndirmək lazımdır.

Birincisi, qloballaşma - postsənaye cəmiyyətinə xas olan müasir obyektiv və qarşısızalmaz proses, bazarın və istehsalın böyük coğrafi ixtiralar (XV əsr), sənaye inqilabları (XVII-XVIII əsrlər), XIX əsrin hüdudlarında maliyyə kapitalının formalaşması dövründə başlanğıc alıb, bütün sivilləşmədən və onların hər birinin içərisindən keçən beynəlmilləşməsi uzun tarixi prosesin mərhələsidir.

İkincisi, qloballaşma prosesi - müasir dövrün real faktıdır və dərk edilmə və uyğunlaşma tələb edir; o nə yaxşı, nə pis, nə də xeyirxah deyil.

Üçüncüsü, qloballaşma - müəyyən fəlsəfi ideologiyadır.

Dünya təsərrüfat əlaqələrinin sürətlə inkişafı yer üzündə maddi istehsalda və ona qulluq edən infrastrukturda keyfiyyət dəyişiklikləri ilə bağlı bir sıra amillərin təsiri ilə şərtlənir.

Son onilliklər ərzində elmi-texniki diffuziyanın miqyasları genişlənməmişdir. Dünya iqtisadi liderlərinin ardınca onun nailiyyətlərini hazırda yeni sənaye ölkələri, o cümlədən qabaqcıl texnika və texnologiyanın alınması yolu ilə mənimsəyirlər. Dünyada yeni tələbatlar doğuran və özünün yaradılması üçün yeni texnoloji və təşkilati əlaqələrin yaradılmasını tələb edən yeni-yeni əmtəə və xidmətlər yaranır. Yeni, müasir məhsulların - elektronika, kompüterlər, optik-lif texnikası, riyazi təminat və sairənin istehsal miqyasları genişlənir. Əvvəlki texnologiyaların yerinə müasir, resursa qənaəti və ekoloji təmizliyi təmin edən texnologiyalar gəlir.

Elmi-texniki tərəqqi hazır, birinci növbədə yüksək texnoloji və elmtutumlu məhsullar istehsalının artmasına səbəb oldu ki, bu da beynəlxalq, xüsusilə də sahədaxili, firma səviyyəsində

həyata keçirilən əmək bölgüsünün daha da dərinləşməsinə təkan verdi. Beynəlxalq nəqliyyat infrastrukturunu ciddi yeniləmiş, bütün nəqliyyat növlərinin yeni nəsli meydana gəlmişdir. Bunun nəticəsində yük və əhali daşımaları xeyli sürətlənmiş və ucuzlaşmışdır [2].

Elektronika və rabitə sistemindəki ən yeni nailiyyətlərə söykənən informasiyada kəskin, əslində inqilabi sıçrayış baş vermişdir.

İnformasiya inqilabı real vaxt rejimində dünyanın istənilən nöqtəsindən lazımı informasiyanı almağa və resursların və istehsal proseslərinin ölkədən ölkəyə yerdəyişməsi ilə bağlı qərarları daha operativ qəbul etməyə imkan vermişdir. İnformasiyanın əlyətərliyi dövlətlərdə və ayrı-ayrı kooperasiyalarda idarəetmə aparatına ən optimal fəaliyyət variantı seçməyə əlavə imkanlar yaratmışdır.

Beynəlxalq istehsal və mübadilə kooperasiyasının miqyası, birinci növbədə onların transmilli kooperasiyalar (TMK) çərçivəsində intensiv inkişaf hesabına genişlənməmişdir. Hazırda onlar dünya təsərrüfatında xeyli böyük rol oynayırlar.

Yalnız istehsal və satış əlaqələri deyil, həm də borc kapitalının bir-biri ilə qarışması xeyli güclənmişdir. Bu proses nəticəsində kredit resurslarının həcmi və dünyanın istənilən nöqtəsində onlara çıxış imkanları xeyli genişlənməmişdir [3].

Bütün bunlarla yanaşı, ticarət və maliyyə əməliyyatlarının beynəlxalq tənzimlənmə sistemi formalaşmışdır. Hazırda onların həyata keçirilməsi normaları və qaydaları ixtisaslaşdırılmış beynəlxalq forum və institutlarda - Ümumdünya Ticarət Təşkilatı (ÜTT), BMT-nin ticarət və inkişaf konfransı (YUNKTAD), Beynəlxalq Valyuta Fondu (BVF), Beynəlxalq İnkişaf və Yenidənqurma Bankı (BİYB) tərəfindən çoxtərəfli razılaşıdırılır. Buna görə də bu kimi təşkilatlarda üzvlük hər bir ölkə üçün başqa ölkələrin onun maraqlarını gözləmələrinin müəyyən mənada təminatıdır, əlbəttə, əgər o özü ticarətin və kapital hərəkətinin tənzimlənməsi tədbirlərinə dair çoxtərəfli razılaşmalara sözsüz əməl edirsə.

İstehsal və infrastruktur sahəsində keyfiyyət dəyişiklikləri qarşılıqlı beynəlxalq təsərrüfat əlaqələrinin həcmnin dinamik artımını, dünya əmtəə və xidmətlər ticarətində struktur dəyişikliklərini şərtləndirmiş, kapitalların bir milli bazardan digərinə yerdəyişmə sürətini xeyli artırmışlar. Beynəlmilləşmənin güclənməsi nəticəsində dünya iqtisadiyyatının görünüşü keyfiyyətcə dəyişmişdir: o, bu və ya digər dərəcədə qarşılıqlı asılılıqda olan ölkələrin zəif məcmusundan nisbətən yetkin iqtisadi sistemə çevrilmişdir. Bu sistemin XXI əsrdə təsiri onun hər bir tərkib elementinin - milli təsərrüfatların inkişafının xarakterini ötən əsrin ortalarında nisbətən daha çox nəzərəçarpan dərəcədə müəyyənləşdirir [4].

Dünya təsərrüfat əlaqələrinin həcmələrinin və müxtəlifliyinin dünya ölkələrinin qarşılıqlı iqtisadi asılılıqlarının güclənməsi ilə müşayiət olunan artması, yəni qloballaşma prosesi hazırkı dövrdə dünya iqtisadiyyatı transformasiyasının əsas və qanunauyğun meyli olur. Bu proses, təbii ki, inkişafdadır və bu inkişaf yalnız yüksələn xətt üzrə, böhransız və ziddiyyətsiz, tempin artması və azalması olmadan gedə bilməz ki, bu da müvafiq qaydada milli təsərrüfatlara və hökumətlər tərəfindən aparılan iqtisadi siyasətə təsir edir.

Təsərrüfat həyatının beynəlmilləşməsinin yeni mərhələsi kimi qloballaşma prosesinin bir sıra fərqli xüsusiyyətləri var. O, birinci növbədə, beynəlxalq ticarət, maliyyə və investisiya axınlarının maddi istehsal nisbətən daha sürətlə artımı ilə səciyyələnir. Dünya iqtisadiyyatının qloballaşması prosesinin digər səciyyəvi xüsusiyyəti milli təsərrüfatların iqtisadi açıqlığının artmasıdır ki, bu meyil də XX əsrin ikinci yarısında bariz görünməyə başlamışdır.

İqtisadi açıqlığın artması milli təsərrüfatların inkişafının daxili və xarici amillərinin nisbətini dəyişir. Əgər hələ ötən əsrin ortalarında aparıcı yer daxili amillərin idisə, hazırda milli sərhədlərdən kənardakı iqtisadi vəziyyət milli iqtisadiyyata get-gedə daha çox təsir edir. Bu isə o deməkdir ki, müasir şəraitdə milli dövlətlər dünya təsərrüfatında baş verənləri nəzərə almadan ölkə daxilindəki iqtisadi həyatı tənzimləyə bilmir. Ekzogen amillərin təsiri gücləndikdə dövlətin tənzimləyici rolu istər-istəməz azalır.

Əlbəttə, hər bir konkret ölkənin beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sistemində iştirak dərəcəsi və forması, əvvəlki kimi, onun milli təsərrüfatının inkişaf səviyyəsi və spesifikasiyası, dövlətin apardığı xarici iqtisadi siyasətlə müəyyənləşir. Amma dünya təsərrüfatı münasibətləri sisteminin özü o qədər ciddi dəyişikliklərə məruz qalıb ki, ona qoşulan dövlətlər sistemin diktə etdiyi «oyun qaydalarına» riayət etməyə məcburdurlar.

Milli təsərrüfatların açıqlığının artması və onların yaranmaqda olan qlobal iqtisadiyyata qovuşmaları başqa bir proseslə - təxminən eyni inkişaf səviyyəli ölkələrin ticarət-iqtisadi birliklərinin yaranması və ya necə deyirlər, dünya iqtisadiyyatının regionallaşması ilə paralel gedir. Regionlaşma əslində qloballaşma prosesinə zidd olan bir meyildir. O, ayrı-ayrı milli təsərrüfatların formalaşmaqda olan nisbətən bitkin dünya iqtisadiyyatı sistemindən müəyyən təcridliyinə aparır və cari qrup maraqları və uzunmüddətli qlobal maraqlar arasındakı ziddiyyətlərin əksidir [5].

Dünya iqtisadiyyatı hazırda çoxqütblü struktur, çoxsaylı milli dövlət birləşmələrinin inkişafı qeyri-bərabər gedən dinamik və daim dəyişən ilişmələr şəklində olurlar. Bu strukturun hissələri arasında qarşılıqlı əlaqələr və qarşılıqlı asılılıqlar asimmetrikdir və müxtəlif qrup ölkələr dünya inteqrasiya proseslərində müxtəlif dərəcədə və faktiki olaraq qeyri-bərabər cəlb olunub.

Dünya iqtisadiyyatında ən güclü mövqeyi ABŞ tutur. Xüsusi çəkisinin dünya istehsalı və ticarətində azalmasına baxmayaraq o, iki böyük ticarət-iqtisadi ittifaqında Şimali Amerika Azad Ticarət Zonası (NAFTA) və Asiya-Sakit okean İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı (ASEAN) aparıcı dövlət olmaqda qalmaqdadır. ABŞ həm də hüduqlarında dünya ticarətinin aparılması və ölkələr arasında kapitalın yerdəyişmə qaydalarının hazırlandığı beynəlxalq iqtisadi institutların (ÜTT, BVF, BBBİD və b.) fəaliyyətinə hissə olunacaq dərəcədə nəzarət edir.

Elmi yeniliyi: Təsərrüfat həyatının beynəlmilləşməsinin müasir mərhələsi, deməli, eyni cür olmayan milli təsərrüfatların açıqlığının, dünya iqtisadiyyatının bir sistem kimi tamlığının möhkəmlənməsinə aparıcı artımı və bu sistemi nisbətən muxtar hissələrə bölən region inteqrasiya qruplarının möhkəmlənməsi kimi meyillərin bir-biri ilə qovuşması ilə səciyyələnir. Bu proseslərin inkişafı, onların qarşılıqlı təsiri, onların hər birinin güclənməsi və zəifləməsi üçüncü minillikdə beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin inkişaf perspektivlərini müəyyənləşdirəcəklər.

Tətbiqi əhəmiyyəti: Son onilliklərdə sürətlə inkişaf edən və yayılan informasiya və kommunikasiya texnologiyaları, bununla bağlı yeni təkan almış qloballaşma prosesləri ölkələrin sosial-iqtisadi həyatına ciddi şəkildə təsir etməkdədir. Həmin proseslərin ölkələrin ictimai həyatının müxtəlif sahələrinin idarə edilməsində nəzərə alınması səmərəli siyasətin formalaşdırılması baxımından vacib əhəmiyyətə malikdir.

ƏDƏBİYYAT

1. İqtisadi nəzəriyyə (dərslük). Müəlliflər kollektivi. Bakı: "Çaşıoğlu", 1999, 785 s.
2. Kərimli İ.Ə. Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin müasir problemləri. Bakı: "Elm", 2006, 765 s.
3. Gənciyev G.Ə., Ələkbərov Ə.R., Məmmədova L.G. Transmilli korporasiyalar. Bakı: "Elm", 2007, 732 s.
4. Məmmədov N.M. Azərbaycanın milli iqtisadiyyatının formalaşması və inkişafı problemləri. Bakı: "Gənclik", 2004, 260 s.
5. Kəlbəliyev Y.A. Fiskal siyasət və milli iqtisadiyyatın tənzimlənməsi problemləri. Bakı: "Elm", 2005, 312 s.

UOT 339.5

AZƏRBAYCANIN XARİCİ TİCARƏTİ VƏ ONUN DÜNYA İQTİSADI ƏLAQƏLƏRİ SİSTEMİNDƏ YERİ**MƏMMƏDOVA ŞƏFIQƏ SƏFƏR qızı***Sumqayıt Dövlət Universiteti, dosent**e-mail: shafiga_mammadova@mail.ru*

Açar sözlər: *xarici ticarət, idxal, ixrac, neft strategiyası, iqtisadi integrasiya, xarici ticarət dövriyyəsi*

Bütün Postsovet məkanında yaranmış ölkələrin, o cümlədən Azərbaycan Respublikasının azad bazar münasibətlərinə keçidi ilə əlaqədar olaraq, bu ölkələrin bazarları əksər dünya əmtəə və xidmət istehsalçılarının üzünə açılmış, nəticə etibarlı ilə, bu, bütün fəaliyyət sahələrində kəskin rəqabətə səbəb olmuşdur.

Azərbaycan Respublikası müstəqillik qazandıqdan sonra onun geriliyinin həqiqi ölçüləri aşkar oldu, keçmişdə istehsal proseslərinin siyasi mərkəzinin idarəsi ilə tam aşağı düşdüyü müəyyən olundu. Ona görə də Azərbaycan həqiqi iqtisadi müstəqillik əldə etmək üçün özünün iqtisadi müstəqillik elan etməklə bərabər, qonşu Cənub və Qərb bazarlarına çıxmağa çalışmışdır. Bu arzu 1994-1999-cu illərdə müstəqil Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin Fransa, Türkiyə, İngiltərə, Çin, İtaliya, Yaponiya və digər ölkələrə rəsmi səfərlərində dəqiq izlənilir. Bu səfərlərdə iqtisadi və ticarət əməkdaşlığı haqqında dövlətlərarası müqavilələr bağlanmışdır. Xarici iqtisadi əlaqələrin respublika üçün başlıca əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, onlar ölkənin sürətli iqtisadi və sosial inkişafının təyinedici amilidir. Azərbaycan üçün eləcə də, xarici ticarət sahəsində MDB ölkələri ilə xarici iqtisadi əlaqələr mühüm əhəmiyyət kəsb edir, çünki həmin ölkələrlə böyük iqtisadi və digər əlaqələr mövcuddur.

Azərbaycan üçün xarici iqtisadi əlaqələrin əhəmiyyəti qiymətləndirildikdə onu da nəzərə almaq lazımdır ki, onlar iqtisadi reallaşmanın mühüm alətidir. Çünki ilk növbədə, xarici iqtisadi əlaqələr vasitəsi ilə ölkə maliyyə inkişafı üçün lazım olan xarici resursların həcmi təyin edə bilər. Xarici resursların axını, bir qayda olaraq, ödəmə balansının maddələri üzrə bütün daxil olmaları ixracdan gəlirlər, xarici istiqraz və subsidiyalar, birbaşa və barter investisiyaları, turizm və sairədən gəlirlər daxildir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində dövlət müəssisələrə görə heç bir məsuliyyət və öhdəliklər daşımır. Ona görə də qeyri-səmərəli qərarların realizə olunmasına dair bütün nəticələr tamamilə müəssisənin idarə aparatı və kollektivinin üzərinə düşür. İstənilən müəssisənin bazar mühitində fəaliyyəti müəyyən risklərlə bağlıdır. Bu risklər müxtəlif sahələrin müəssisələri üçün ümumidir, bəziləri isə onların spesifik sahə xüsusiyyətlərini əks etdirir [1, 42].

Ölkəmizin maddi istehsal sahələri içərisində neft sənayesi xüsusi yer tutur. Bu sahəyə yönəldilən kapital qoyuluşunun səmərəliliyi təbii amillərdən (yataqların ölçüsü və məhsuldarlığı, onun yerləşmə dərinliyi və şəraiti, layların məhsuldarlığı, coğrafi yerləşməsi, neft hasilatı obyektləri, neft və qazın miqdarı və i.a) daha çox asılı olması, eyni zamanda, bu amillərə kəşf olunmuş yataqlardan istifadə səviyyəsi və çıxarılan neft və qaz ehtiyatları (istehsal əsas fondların xidmət müddəti onları fiziki və mənəvi köhnəlməsi müddətləri ilə deyil, ehtiyatların çıxarılma tempindən asılıdır.); obyektin təbii amillərinin vaxta görə dəyişkənliyi (quyularının dibinin işlənməsi, lay təzyiqinin aşağı düşməsi, layın sulanmasının artması və s.); işlənmənin texniki-iqtisadi göstəricilərinin ehtimal xarakterliyi (balans və çıxarılan ehtiyatların ölçüsü); təkrar istehsal strukturlarının məsrəflərinin payının artmağa doğru dəyişməsi və s. aiddir. Hazırda Respublikaya valyuta daxil olmalarının 80%-dən çoxu neft və neft məhsullarının

satışından əldə olunur [2, 35]. Neftin ixracından alınan neft gəlirləri Azərbaycanın bütün iqtisadiyyatının əsasını təşkil edir. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində xarici iqtisadi fəaliyyət problemi, onun konseptual əsasları lazımi əhəmiyyət kəsb edir. Bu, eyni zamanda, Azərbaycanda baş verən köklü dəyişikliklər və həyata keçirilən islahatlar, xarici iqtisadi əlaqələrin forma və metodlarında yeni yanaşmaların tətbiqini labüd edir. Hazırda, Azərbaycanın iqtisadi siyasətində bütün dünyaya açıq olmağa cəhd edilir, beynəlxalq əmək bölgüsündən irəli gələn üstünlüklərdən daha tam və maksimal istifadə etməyə çalışılır.

Yaxın onilliklər Respublikada xarici iqtisadi əlaqələrin formalaşdırılması və inkişafı aşağıdakı strateji istiqamətlər üzrə həyata keçirilə bilər:

- ölkənin ixrac potensialının formalaşması və inkişafı, ixracın strukturunun tədricən dəyişməsi və bonus sisteminin tətbiqi, dövlətin yeni subsidiya və digər tədbirlərinin köməyi ilə hazır məmulatlar göndərilməsinə üstünlük verməsinə marağın artırılması;

- Azərbaycanın dünya bazarlarında rəqabət qabiliyyətliliyinin artırılması (mülkiyyət formasından asılı olmadan);

- idxalın strukturuna çevik yanaşma (yerli resurslardan istehsal məqsədi ilə maşın və avadanlıqların payının artırılması);

- texniki modernləşdirmə məqsədi ilə xarici investisiyaların cəlb olunması;

- daxili bazarın mühafizəsini valyuta və ixrac-idxala nəzarət vasitəsi ilə nəzarəti həyata keçməklə imtina olunması;

- xammal ixracından yarımfabrikat və sonralar isə dünya bazarlarında rəqabətə dözümlü əmtəələrə keçməklə üstünlük verilməsi;

- milli iqtisadiyyatın müqayisəli üstünlüklərinin nəinki zəngin təbii sərvətlərin mövcudluğu, eləcə də, elmi-texniki biliklərin yığılması və nisbətən ucuz işçi qüvvəsi hesabına təyini;

- elmi tutumlu məhsulların ixracının stimullaşdırılması, bunun üçün dünya təcrübəsi və metodlardan istifadə olunması.

Bütün bu problemlər üzrə respublikanın xarici iqtisadi əlaqələri xüsusi rola malikdir. Ona görə də milli iqtisadiyyatın ixrac potensialının aşkar olunması və səmərəli istifadəsi proqramının hazırlanması strateji məsələlərdən biridir. Bazar münasibətləri şəraitində xarici iqtisadi əlaqələrin dövlət siyasətinin işlənilib hazırlanması, ölkə iqtisadiyyatının dünya tələblərinə uyğunlaşması, milli ixtisaslaşmanın dəqiq seçilməsində daxili imkanların nəzərə alınması, gərgin və lazım olmayan rəqabətdən qaçmaq bacarığı, yeni əmtəələr və ya yeni bazarların mənimsənilməsinə uyğunlaşma zəruridir [3, 28]. Doymuş bazarlarda istehlakçının üstünlüyünə nail olmaq üçün rəqiblərin əmtəələrinə nisbətən üstünlüyə malik olan əmtəələr, yeni neft və neft məhsulları təklif olunmalıdır.

Beləliklə, yaxşı əsaslandırılmış, düşünülmüş və düzgün planlaşdırılmış enerji, xüsusilə, neft məhsullarının strategiyası, Azərbaycanın yanacaq-energetika kompleksinin inkişafını qabaqcadan təyin edir.

Neft strategiyasının müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsi nəticəsində bir sıra əlverişli müqavilələr bağlanmış, çox yararlı işlər görülmüş ölkə özünə diqqəti artırmış, bir sıra ölkələrin marağına səbəb olmuşdur. Bu strategiya bir tərəfdən-çox saylı dünya dövlətləri ilə qarşılıqlı sərfəli əlaqələrin yaradılmasına imkan vermişdir.

Bütövlükdə Azərbaycanın neft strategiyası və bu sahədə həyata keçirilən məqsədyönlü tədbirlər nəinki mühüm sosial-iqtisadi, eləcə də böyük siyasi əhəmiyyətə malikdir. Nəticə etibarilə 15 dünya 33 kompaniya Dövlət Neft Şirkəti ilə Xəzərin Azərbaycan sektorunda neft və qaz yataqlarının mənimsənilməsi və istismarı məqsədi ilə 20-dən çox müqavilələr bağlamışdır.

Xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsində yeni bazar mexanizmlərinə keçilməsi ilə bağlı olaraq, əmtəələrə görə gömrük nəzarətinin təşkilinin (xüsusilə, MDB ölkələrində) dövlət tənzimlənməsi məqsədilə ixrac üçün əsas əmtəələrin xarici iqtisadi fəaliyyətdə əmtəə

nomenklaturası və onların yerli resurslar əsasında genişləndirilməsi perspektivi istifadə olunur. Hazırda respublikanın ixracında neft sektorunun payı 84%-dən çoxdur.

Beləliklə, Azərbaycan Respublikasının regional inteqrasiya birlikləri ilə xarici ticarət əlaqələri göstərir ki, onlardan hazırda üstünlük təşkil edənə əsasən, MDB və Avropa İttifaqı ölkələridir. Şübhəsiz ki, məlum şərtlər daxilində bu regional birliklər Azərbaycan üçün yaxın gələcəkdə də üstün ölkələr kimi qalacaqdır.

Digər xarici iqtisadi fəaliyyət növlərinin tənzimlənməsi beynəlxalq investisiya əməkdaşlığı, istehsal kooperasiya, valyuta və maliyyə-kredit əməliyyatları Azərbaycan Respublikası qanunvericilik aktları əsasında həyata keçirilir. İxrac və idxal əməliyyatlarını tənzimləmək, AR-in daxili bazarının qorunması, ölkə iqtisadiyyatının mütərəqqi dəyişikliklərini stimullaşdırmaq məqsədilə Azərbaycan qanunvericiliyinə uyğun olaraq ixrac və idxal rüsumları tətbiq oluna bilər. Perspektivdə AR-in beynəlxalq öhdəliklərinə uyğun olaraq xarici ticarət fəaliyyətinin inkişafına səbəb ola bilən aşağıdakı istiqamətlərdə tədbirlər həyata keçirilməlidir.

1. Xarici iqtisadi əlaqələrin, o cümlədən, AR qanunvericiliyi ilə nəzərdə tutulmuş ticarət fəaliyyətinin inkişaf proqramının işlənməsi.
2. İstehlakçıların kreditlə təmin edilməsi (xüsusi və dövlət sektorları).
3. Xarici kreditlərin təminat və sığorta sisteminin fəaliyyətinin təmin edilməsi.
4. Ticarət sərgiləri və yarmarkaları, ixtisaslaşdırılmış simpoziumlar və konfransların təşkili.
5. Əmtəə və xidmətlərin ixracının inkişafının reklam kompaniyalarının artırılması.
6. Xarici ticarət informasiya sisteminin və informasiya-məsləhət xidmətlərinin yaradılmasının təmin edilməsi.

Azərbaycan iqtisadiyyatının dünya təsərrüfat sistemində inteqrasiyanın əsas formaları və üsulları uzunmüddətli perspektivdə xarici iqtisadi strategiya ilə verilir. Müasir dövrdə reallıq ondan ibarətdir ki, mövcud yaranmış metodlar dünya iqtisadiyyatı təsərrüfat strukturlarında daha səmərəli dəyişiklikləri etməyi tələb edir.

Azərbaycan milli xarici və iqtisadi maraqları digər müstəqil dövlətlərə nisbətən ümumdünya ticarət təşkilatı ilə əlaqələrin yaradılması, genişləndirilməsi və möhkəmləndirilməsini nəzərdə tutur.

Elmi yeniliyi: Məqalələrdə Azərbaycan Respublikasının xarici ticarətinin perspektivləri müəyyən edilmişdir.

Tətbiqi əhəmiyyəti: Respublikanın xarici iqtisadi əlaqələrinin formalaşması və inkişafı ilə əlaqədar konkret tədbirlər sistemi və strateji istiqamətlər verilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Семенов К. Международные экономические отношения. Москва, 1998, 570 с.
2. Azərbaycanın statistik göstəriciləri. Bakı: "Səda", 2010, 816 s.
3. Gənciyev G.Ə., Ələkbərov Ə.R., Məmmədova-Gənciyeva L.G. Transmilli korporasiyalar. Bakı: Bakı nəşriyyatı, 2007, 320 s.

РЕЗЮМЕ

ВНЕШНЯЯ ТОРГОВЛЯ АЗЕРБАЙЖАНА И ЕЕ МЕСТО В СИСТЕМЕ ЭКОНОМИЧЕСКИХ СВЯЗЕЙ МИРА

Мамедова Ш.С.

Ключевые слова: внешняя торговля, эксперт, импорт, нефтяная стратегия, экономическая интеграция, оборот внешней торговли

В статье отражены перспективы формирования и развития внешнеэкономических связей, Азербайджанской Республики, их характер конкретные системы мероприятий и стратегических направлений.

SUMMARY
AZERBAIJAN'S FOREIGN TRADE AND ITS PLACE IN WORLD ECONOMIC
RELATIONS SYSTEM
Mammadova Sh.S.

Key words: Foreign trade, import, export, oil strategy, economic integration, turnover of foreign trade

The ways of Azerbaijan's foreign-economic private and foreign trade relations and measure systems have been analysed in the article of Azerbaijan's foreign trade and its place in world economic relations system.

Daxil olma tarixi: **ilkin variant:** **05.11.2014**
 son variant: **12.11.2014**

UOT 339.924

**BEYNƏLXALQ İQTİSADI İNTEQRASIYANIN MƏRHƏLƏLƏRİ,
SFERALARI VƏ MEXANİZMLƏRİ****ƏHMƏDOVA GÜLNARƏ SABİR qızı***Sumqayıt Dövlət Universiteti, b.m.**e-mail: rufet.rustemov.1979@mail.ru*

Açar sözlər: *iqtisadi inteqrasiya, ümumi iqtisadi məkan, xarici ticarət dövriyyəsi, beynəlxalq əmək bölgüsü, investisiya əməkdaşlığı*

Beynəlxalq inteqrasiya prosesi öz inkişafında bir neçə mərhələdən keçir. Həmin mərhələlər kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərilə xarakterizə olunur. Bu, yalnız beynəlxalq ticarət - iqtisadi fəaliyyətin miqyası ilə deyil, əhatə etdiyi sfera, milli iqtisadiyyatın qarşılıqlı əlaqəsinin dərəcəsi və dayanıqlığı, inteqrasiya əlaqələrinin dərinliyi ilə xarakterizə edilir. Qeyd etmək lazımdır ki, hər bir inteqrasiya qrupunun iqtisadi modeli uzun müddətli tarixi prosesin nəticəsidir. Həmin dövr ərzində regional təsərrüfat kompleksini formalaşdıran elementlərin nisbətləri qurulur, onların qarşılıqlı əlaqə mexanizmləri möhkəmlənir. Ona görə də hər bir regional iqtisadi sistemlər unikal olduğundan, onların təcrübəsinin mexaniki köçürülməsi az səmərəli olur. Lakin mövcud ticarət iqtisadi qrupların müqayisəli təhlili regional inteqrasiyanın inkişafında ümumi qanunauyğunluqların mövcudluğunu, onların ardıcıl olaraq, bir sıra xüsusi mərhələlərdən keçdiyini, hər birinin öz xarakterik xüsusiyyətlərini, inteqrasiyanın müxtəlif intensivlik dərəcəsinə, dərinliyə və miqyasa malik olduğunu göstərir.

Müasir beynəlxalq iqtisadi inteqrasiyanın nəzəri və praktikasında ardıcıl olaraq, inteqrasiya proseslərinin inkişafının beş mərhələsi fərqləndirilir. Bu mərhələlərə aşağıdakılar aid edilə bilər:

- Azad Ticarət Zonaları;
- Gömrük İttifaqı;
- Vahid və ya ümumi bazar;
- İqtisadi İttifaq (ən kamil formada iqtisadi və valyuta ittifaqı);
- Tam iqtisadi və siyasi inteqrasiya.

Hazırda yalnız Avropa İttifaqı göstərilən mərhələlərin dördünü real keçmişdir. Avropa İttifaqının təcrübəsi göstərir ki, bu proses əvvəlcə iqtisadi sahədən başlanır, ölkələrin iqtisadi fəaliyyətini birləşdirir, sonra isə onlar daxili və xarici siyasətini, müdafiə və təhlükəsizlik məsələlərinin ümumi mərkəzdən idarə olunmasını əhatə edir. İnteqrasiyanın ilkin mərhələsində Avropa İttifaqı ölkələri öz aralarında azad iqtisadi ticarət zonası yaradır, ticarət yolundakı gömrük maneələrini aradan qaldırır. Bunun ardınca Gömrük İttifaqı yaradaraq dövlətlərin ərazisində bir-biri üçün vahid tarif, vergi sistemi təsis edir, İttifaq üzvlərinin xarici aləmlə iqtisadi və ticarət əlaqələrini vahid siyasət və tarif əsasında aparır. İnteqrasiyanın üçüncü mərhələsində eyni addımlar artıq təkcə ticarət üçün deyil, kapital qoyuluşu və işçi qüvvələrinin hərəkətinə də tətbiq edilir, birlik ölkələrində istehsalın milli sərhədlərdən xilas edilməsi baş verir. Bu mərhələdə artıq iqtisadi varlıq və fəaliyyət milli dövlət mənsubiyyətindən ittifaq mənsubiyyətinə transformasiya olunur. İnteqrasiyanın dördüncü mərhələsi ölkələrarası əlaqələrin daha da dərinləşməsi nəticəsində üzv ölkələrin vahid iqtisadi, valyuta-maliyyə siyasətini yürütməsini, sosial-iqtisadi həyatın tənzimlənməsi üçün vahid hökumətlərarası orqanların yaradılmasını şərtləndirir. İnteqrasiyanın son və ən yüksək mərhələsi tam iqtisadi və siyasi inteqrasiya hesab olunur ki, bu da üzv dövlətlər üçün dövlət üstü siyasi institutların, idarəetmə orqanlarının yaranmasını təmin edir.

Azad ticarət zonalarında birliyə daxil olmayan ölkələrə qarşı birgə tarif siyasətinin yürütməsi bir sıra problemlər yaradır. Məsələn, üçüncü ölkələr buna cavab olaraq öz mallarını

gömrük tarifi aşağı olan başqa ölkələrə ixrac edirlər. Regionda istehsal edilmiş mallar sonradan tarif aşağı olan ölkələr gizli yolla aparıla bilər. Bu da qaçaqmalçılığın artmasına səbəb olur. Buna mane olmaq üçün regionda sərbəst hərəkət edən malların ilk istehsal yerlərini müəyyən edən “mənsə sertifikatı” tətbiq edilir. Bunun nəticəsində əgər birlik daxilində aşağı tarif tətbiq edən ölkə üzərindən mal gəlmiş və bu mallarda aşağı tarifli üzv ölkəyə keçmişsə, bu idxal mallarından yüksək gömrük tarifi tətbiq edən ölkə gömrük fərqi alır. Azad ticarət zonasının yaşadılması daxili bazarda rəqabəti artırır, bu isə həmişə ölkə sənayesində yüksək texniki səviyyəli və keyfiyyətli məhsullar istehsalına səmərəli təsir göstərmir. İdxalın liberallaşdırılması milli istehsalçılara təhlükə yaradır, iflasa uğramaq təhlükəsini artırır, çünki onların istehsal etdikləri məhsulları xaricdən gələn rəqabət qabiliyyətli və keyfiyyətli əmtəələrlə rəqabət apara bilmir. Ona görə də dövlətin köməyi vacibdir ki, xarici istehsalçılar ölkə istehsalçılarını öz bazarından sıxışdırıb çıxarmasın. Dünya iqtisadiyyatında azad ticarət zonaları ilk dəfə 1960-cı ildə Latın Amerikasına Azad Ticarət zonası (ATZ) adı ilə yaradılmışdır. Həmin ildə İngiltərənin təşəbbüsü ilə Avropa azad ticarət zonası yaradılmışdır.

Beynəlxalq iqtisadi inteqrasiyanın növbəti pilləsi gömrük ittifaqıdır (Gİ). Onu iki və ya daha çox dövlət arasında ticarətdə gömrük rüsumlarının ləğv edilməsi müqaviləsi kimi müəyyən etmək olar. Gİ bir neçə gömrük ərazisini bir-birilə əvəz edərək onun daxilində gömrük rüsumlarını tam ləğv edir və vahid xarici gömrük tarifi yaradır. Azad ticarət zonası ilə onun fərqi mövcuddur. ATZ gömrük rüsumlarını tədricən azaldır, qeyri tarif maneələrini isə ləğv edir. Son nəticədə ATZ-yə üzv ölkələr arasında rüsumsuz ticarət təmin edilir. Gİ-da isə üzv ölkələr arasında rüsumsuz ticarət və üzv olmayan, ittifaqa daxil olmayanlara qarşı ümumi gömrük tarifi mövcuddur. ATZ-də isə digər ölkələrə qarşı hər ölkə öz tarifini qəbul edir. Ona görə də gömrük birlikləri daha qabaqcıl bir inteqrasiya növüdür.

Gömrük İttifaqında iştirakçı ölkələrin istehsal və istehlakının quruluşunda əhəmiyyətli dəyişikliklər baş verir. Vahid xarici ticarət siyasəti apararaq, yəni gömrük tarifləri, proteksionizm vasitəsi ölkələr xarici tarif səviyyəsi və son nəticə qiymətləri hesabına əmtəə axınıni tənzimləyir. Bu isə öz növbəsində istehlak və istehsalda resursların yenidən istiqamətləndirilməsinə təkan verir. Bir sıra qərb mütəxəssislərinin fikrincə, gömrük ittifaqının tərkibində istehsal “ müqayisəli üstünlük nəzəriyyəsinə uyğun olaraq səmərələşdirilir ”.

Gİ üçün onun tərkibində bir-iki iri dövlətin olması mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bu halda resurs problemi texniki cəhətdən gömrük ittifaqına nisbətən resurslar olmayan ölkələr birliyinə nisbətən asan həll olunur. Gömrük İttifaqı ilə “oyun” xarici investisiyaların cəlb edilməsi üçün daha əlverişli şərait yaradır ki, bu da iqtisadi inkişafa bilavasitə təsir göstərir [1, 53].

İnteqrasiyanın keyfiyyətə daha yüksək mərhələsi vahid və ya ümumi bazarıdır (ÜB). Hazırda inteqrasiyanın inkişafının bu mərhələsi Avropa İttifaqında realizə olunmuşdur, onun təcrübəsi əsasında praktiki nəticə və qiymətləndirmə aparmaq mümkündür. Gİ-nin ÜB-yə qədər yüksəlməsi həm xalis iqtisadi amillər, həm də siyasi amillərlə şərtlənir. Gİ-da müəyyən halda aradan qalxan, mübadiləyə mane olan tariflərlə bərabər, texniki normalarda, milli əmtəə nişanlarının qanunvericilik müdafiəsi və s. qeyri tarif fərqləri də mövcuddur.

Aİ-nin təcrübəsi göstərir ki, inteqrasiya qruplarının həll etməli olduqları məsələlər müvafiq mexanizmlərin yaradılması və istifadəsini tələb edir.

Prinsip etibarını ilə ÜB-nin tikintisi vahid iqtisadi, hüquqi və informasiya məkanının yaranması ilə başa çatmalı və inteqrasiya qruplarının keyfiyyətə yeni mərhələyə - iqtisadi ittifaqa keçməsinə impuls verməlidir. Hələlik iqtisadi ittifaqın mahiyyəti, mexanizmləri və vasitələri haqqında nəzəri işləmələr azdır, ümumiləşdirmə və nəticələr üçün təcrübə praktiki olaraq yoxdur. Məlumdur ki, Avropada vahid bazar 1993-cü ilin əvvəlində yaranmışdır və 1999-cü ilin əvvəlində tezliklə İqtisadi və Valyuta ittifaqının (İVİ) yaradılmasına qərar verilmişdir. Avropa İttifaqında iqtisadi ittifaq mərhələsi İVİ-yə keçid kimi nəzərdə tutulur. Lakin bu o demək deyildir ki, İB digər inteqrasiya qrupları birliyində vahid bazarın formalaşması başa çatmışdır [2, 69].

İqtisadi ittifaq ona daxil olan iqtisadiyyatların tam şəkildə birləşməsidir. İqtisadi inteqrasiyanın əvvəlki mərhələsindəki şərtlərə əlavə olaraq iqtisadi, pul və sosial siyasət və təşkilatların da birləşməsinə nəzərdə tutur. İqtisadi birlik birgə valyuta sistemi və vahid xarici ticarət siyasətinə malik olur. Bu ölkələr arasında valyuta birliyi xüsusi əhəmiyyətə malikdir. İqtisadi ittifaqda dövlətüstü iqtisadi siyasətin birgə yürüdüldüyü və bütün üzv-ölkələrdə eyni şəkildə tətbiq edildiyi bir iqtisadi birləşmə növüdür. Avropa İttifaqının iqtisadi və valyuta siyasətinin əsas istiqamətlərini qeyd etmək məqsəduyğundur. Bu yeni inteqrasiya mərhələsinin mahiyyətini və inteqrasiya proseslərinin idarə edilməsində dövlətüstü amilin rolunu daha tam başa düşməyə imkan verir.

Xarici alıcıların demoqrafik, coğrafi, sosial-psixoloji xarakteristikaları haqqında düzgün məlumatlar ixrac olunan məhsullara mümkün olan tələbi, valyuta mədaxilini və ixrac əməliyyatlarının rentabelliyini daha tez və az dəqiqliklə proqnozlaşdırmağa imkan verir. Bu məsələlər kifayət dərəcədə iri və dayanıqlı bağlaşmalar, uzunmüddətli müqavilələrə daha çox aiddir. Əlbəttə birdəfəlik, ayrı-ayrı kontraktlar və kiçik məhsullar partiyasında həmişə tətbiq olunmur. Lakin bu halda da xarici tədarükçülərə minimal informasiya lazımdır. Belə informasiyalar idxal əməliyyatlarında da lazımdır. Əlbəttə, onlar əsasən əməliyyatların kommersiya hissələrini əhatə etdiyi üçün onun həcmi kiçik ola bilər.

Qəbul edilmiş nüddətə valyuta daxilolmalarına təminat verən səmərəli ixrac əməliyyatlarını həyata keçirmək üçün tədarükçü əmtəə axının müxtəlif variantlarını işləyib hazırlamalıdır: nəql üsulu və marşrutları, ölkə və idxalçı-firmanın infrastrukturundan istifadə imkanları, vasitəçilərin cəlb olunmasının məqsəduyğunluğu, lazım gəldikdə özünün xüsusi ticarət satış şəbəkəsi nümayəndəliyinin distribütor, diller strukturu, mağazalar, anbarlar və i.a. yaradılması. [3, 44].

Əmtələri xarici bazara və ya idxal üzrə alınmaların hərəkəti üçün reklam metodlarının çevik kombinasiyası, fərdi satışın inkişafı, vasitəçilər və öz satıcılarının maddi-pul mükafatlandırılması tələb olunur. Qiymət siyasəti, hesablaşma və kommersiya krediti sistemi istər xarici, istərsə də ölkə müştərilərinin cəlb olunması üçün şərait yaratmalıdır.

BİM mexanizmi rəqabətin marketinq siyasətindən irəli gələn əmtəə və xidmətlərin gələcək planlaşdırmasını təmin etməlidir. Deməli, mövcud məhsulların istehsalı və modernləşməsi, yeni məhsulların yaradılması nəzərdə tutulmalıdır. Bütün bunlar əmtəəni, onun qablaşdırılmasını, əmtəə nişanını, servisi və sairəni əhatə etməlidir. Firmanın dünya təsərrüfat əlaqələrinə daxil edilməsi ixrac istehsalında alınan iqtisadi səmərənin uzlaşdırılmasını nəzərdə tutur. BİM-də müəssənin rəqabət qabiliyyətli resusların, istehsal texnologiyası və informasiya vasitələrin əldə olunması və ucuzluğu ilə təmin oluna bilər.

Əmtəə və firma rəqabəti çox miqyaslı və daha sərtidir. Nəticə etibarlı ilə dünya bazarının ayrı-ayrı milli bazarlara təsirinin təsir, gücü əhəmiyyətli surətdə özünü biruzə verir. Nəticədə beynəlxalq əmək bölgüsü ölkələrdə əməyin bölgüsünə təsir göstərir. Bu isə milli iqtisadiyyatın strukturunu daxili əmtəə mübadiləsi əməliyyatlarının həcmi və tərkibini dəyişdirir. Qeyd edək ki, BİM-in bazar mexanizmi qiymətqoyma, digər təsərrüfatçılıq vasitələrindən istifadə proseslərinin iqtisadi əsaslandırılması və obyektivliyi baxımından daha təkmildir. Təsədüfi deyil ki, dünya əmtəə bazarlarının qiymətləri milli iqtisadiyyatda qiymətlərin formalaşdırılmasında meyarlardan biri kimi çıxış edir, beynəlxalq əmək bölgüsü, BİM-də iştirakın məqsəduyğunluğunun təyində indikator kimi istifadə olunur. BİM mexanizminin əhəmiyyətli aspektlərindən biri də informasiya mühitidir. Həftə ərzində ticarət-iqtisadi əməliyyatlarının iştirakçılarna düzgün və müqayisə olunan informasiya lazımdır ki, onlar qərarların əsaslandırılması və qəbuluna, onun yerinə yetirilməsi və nəticələrinə səmərəli nəzarəti təmin edə bilsinlər. Xüsusilə, uzunmüddətli istehsal və elmi-texniki əlaqələr, birgə fəaliyyətin təşkili, investisiya layihələrinin həyata keçirilməsində, firma-partnyorlarının seçilməsində bu lazımdır.

Elmi yeniliyi: Beynəlxalq iqtisadi inteqrasiyanın mərhələləri geniş təhlil olunaraq onun mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi üzrə tövsiyələrin işlənilməsidir.

UOT 37.046.14

**ORTA ÜMUMTƏHSİL MƏKTƏBLƏRİNDƏ MÜASİR ÜSULLA TƏLİMİ
TƏDQIQATLARIN PLANLAŞDIRILMASI****ƏSKƏROV AĞAİSA BAYRAMƏLİ oğlu***Sumqayıt Dövlət Universiteti, dosent***ABDULLAYEVA HÜSNIYƏ BƏHRƏM qızı***Sumqayıt Dövlət Universiteti, assistenti**e-mail: aqaisa.asgerov@mail.ru****Açar sözlər: fəal/interaktiv təlim, fəaliyyət, araşdırma, sınaq***

Təhsilin məqsədi məntiqi olaraq cəmiyyətin, dövlətin tələbləri əsasında müəyyənləşir. Hər yerdə və həmişə təhsilin ümumi məqsədi həyat səviyyəsi, istehsalatın tələbləri, pedaqoji sistemin imkanları və inkişaf səviyyəsi ilə uyğunlaşdırılır. Hər zaman tədris prosesində məntiqi, tənqidi və yaradıcı təfəkkür ön plana gətirilir. Şagirdlərdə bu qabiliyyətləri formalaşdırmaq və inkişaf etdirmək məqsədi ilə orta ümumtəhsil məktəblərində ilkin elmi araşdırmaların təşkil edilməsinin rolu daha yüksək ola bilər.

Bu məqsədlərə necə nail olmaq mümkündür? Öyrənmə prosesinin məhsuldarlığı hansı amillərdən asılıdır?

Didaktik proseslərin məhsuldarlığına bir sıra faktorlar təsir göstərir. Öyrənmə prosesinə təsir göstərən başlıca amillər sistemini hələ qədim filosoflar təklif etmişlər. O, zamandan bu günədək tədqiqatçılar həmin amillərin mahiyyətinə çox cüzi dəyişikliklər etmiş, yeni amillər əlavə etmiş, müasir terminlərlə zənginləşdirmişlər. İ.Herbert, A.Disterveq, K.D.Uşinski, D.Dyui, R.Dekart, Ə.H.Nəsirov, B.F. Sorokin müxtəlif vəziyyətlərdə və müxtəlif səbəblərin təsiri altında öyrənmə prosesi və onun nəticələrinin metodologiyasını bütün detalları ilə təsvir etmişlər [1].

Ümumiyyətlə, didaktik prosesə təsir edən amilləri dörd qrupa ayırırlar : tədris materialı; təşkilatı – pedaqoji təsir; şagirdlərin qavrama qabiliyyəti; zaman [1, 53].

Didaktik prosesin məhsuldarlığı dörd başlıca faktordan asılıdır və bu faktorların təsir nisbəti eyni deyildir. Araşdırmaların nəticəsi olaraq bu təsirlərin nisbəti aşağıdakı kimi müəyyən olunmuşdur: tədris materialı -25%; təşkilatı – pedaqoji təsir -32%; şagirdlərin qavrama qabiliyyəti-28%; zaman-16% [2, 113].

Qavramaya təsir edən digər faktor hava rejimidir. Araşdırmalar göstərmişdir ki, aşağı atmosfer təzyiqində şagirdlərin göstəriciləri orta nəticələrdən 17% yuxarı olmuş, yüksək təzyiqdə isə onların səhvləri 20% artmışdır .

Qeyd etdiklərimiz əlverişli şəraitin (fasilitasiyanın) yaradılmasına dair məlumatların toplusudur.

Elmi araşdırmaların təşkili effektiv araşdırmanın planlaşdırılması ilə başlanır. Uşaqlar araşdırmaya başlamazdan ilk öncə işin aşağıdakı üç aspekti planlaşdırılmalıdır:

- Araşdırmanın əsasının qoyulması
- Vəsaitlər
- Müəllimin müdaxiləsi

Müəllim şagirdlərin araşdırmalar (tədqiqatlar) vasitəsilə öyrənməsi prosesi ilə nə qədər az tanış olsa, bu planlaşdırma işi bir o qədər uzun çəkəcək və daha cansıxıcı olacaq. Müəllim bu proseslə yaxşı tanış olanda planlaşma daha tez hazır olur və ümumi hazırlıq işinin adi bir hissəsinə çevrilir [3, 85].

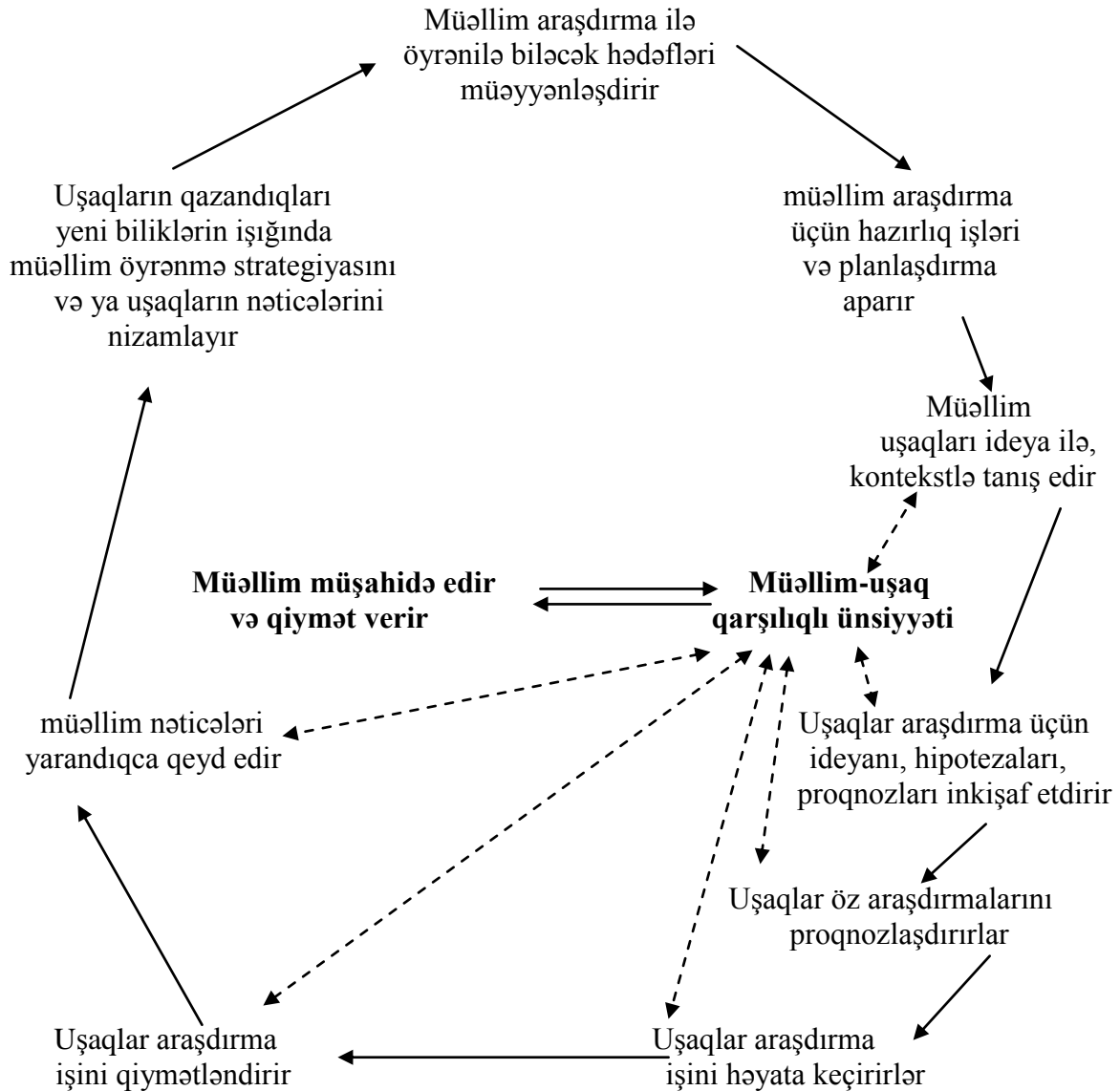
Araşdırma vasitəsilə öyrənmə prosesində müəllimin rolu aşağıdakılardan ibarətdir:

- Öyrəniləcək hədəfləri müəyyənləşdirmək
- Öyrəniləcək hədəflərə çatmaq üçün sinfə rəhbərlik etmək

- Öyrənməni təmin etmək üçün uşaqlara yardım etmək

Müəllim hədəflərin şagirdin fərdi araşdırma aparmaq bacarıqlarını və ya tam araşdırma keçirmək qabiliyyətini inkişaf etdirməsini xüsusi diqqətdə saxlamalıdır. Təbii, dərs zamanı müəllim hər zaman araşdırma prosesinə rəhbərlik etməlidir.

Araşdırma vasitəsilə öyrənmə prosesinə rəhbərliyi qrafik olaraq belə təsvir etmək olar:

Müəllim unutmamalıdır ki, onun rolu bütün proses boyu öyrənənlərə istiqamət verməkdən ibarətdir.

Elmi arşdırmaların konteksti. Elmi arşdırmalar tədris planlarına salınır. Ona görə də müəllimlər onları özlərinin elmin öyrədilməsi və öyrənilməsi proqramlarına uyğunlaşdırılmalıdırlar. Bu zaman müəllim aşağıda qeyd olunanlara xüsusi diqqət yönəltməlidir: planlaşdırılan təcrübələrin azlığı, nəzərdə tutulan mövzular, bu işlərə ayrılan vaxt, lazım ola biləcək vəsaitlər və təhlükəsizlik texnikalarının gözlənilməsi.

Araşdırmaların səmərəliliyini təmin etmək məqsədi ilə arşdırmalar üçün istiqamətləndirici suallar və hipotezlər hazırlanmalıdır. Müəllimin yerində və təcrübəli müdaxiləsi, sınaqdan keçirilə biləcək hipotezin suallarını təkmilləşdirəcək. Məsələn: müəllim

həll olma və ya cismin ölçülərinin suyun udulmasına təsiri haqqında belə bir sadə iş nümunəsinin araşdırmasını aparır:

- Məncə, qum dənələrinin ölçüsü onun nə qədər məsaməli olduğuna təsir edir.
- Qum dənələri nə qədər böyük olsa, yaxşıdır
- O daha çox suyu canına çəkəcək

Bu zaman şagird qum dənəsinin ölçüsünün onun canına çəkdiyi suyun həcminə təsirini dərk və təsvir edir.

Müasir təlim üsulu ilə araşdırmaların aparılması müxtəlif iş formaları ilə həyata keçirilə bilər:

- qruplarla
- kiçik qruplarla
- cütlüklərlə
- fərdi və kollektiv.

Nümunə üçün kiçik qruplarda “beyin həmləsi” iş üsullarının tətbiqinə baxaq (Burada qruplarla işin təşkili mexanizmini verməyi məsləhət bilmədik).

Müəllim: Siz hamınız bütün ayaqqabıların enişlərdə aşağı düşdüyünü görübsünüz?

Müəllim: Hər qrupun ayaqqabının aşağı düşməsinə təsir edən amillər barəsində düşüncənizi istəyirəm.

Şagird 1. Buna səbəb olan enişin sərtliyi deyil?

Şagird 2. Məncə, insanın necə addım atması daha önəmlidir.

Şagird 3. Yerin hamarlığı buna təsir edir?

Şagird 4. Bizim fikrimizcə, ən mühümü ayaqqabı altlığının hazırlandığı materialdır.

Nəyə diqqət etmək lazımdır:

Müəllim eniş yerdə müxtəlif ayaqqabıların duruşunu müşahidə etməyi tapşırıqla tələbələrə fantaziya məhsulu olan bir maraqlı mövzu təqdim edir. Şagirdlər kiçik qruplarda öz elmi araşdırmalarının üzərində işləyəcəklər. Bunun üçün müəllim əvvəlcədən enişdən düşən ayaqqabıları nümayiş etdirmək vasitəsilə bütün sinfi araşdırmaya cəlb edir. Müəllim “nə təsir edir?” tipli suallarla onları həvəsləndirir. Hər qrup təsir edən amillərlə bağlı “beyin həmləsi” keçirir və hansı amili araşdıracaqlarını seçə bilər. Müəllimin istiqamətverici sualları tələbələrə öz ideyalarını formalaşdırmağa və araşdırma mövzusu olacaq şəkllə salmağa kömək edəcək.

Araşdırma. Araşdırmanı necə başlamalı?

Şagirdlərin öyrənmə ehtiyacı ilə bağlı mühüm qərar aşağıdakı amillər nəzərə alınmaqla verilməlidir:

- Yetkinlik və qabiliyyət
- Araşdırma işi ilə bağlı təcrübə və inam
- İrəli sürülən mövzu ilə bağlı onların mövqeyi
- Müəllimin qərara aldığı öyrənmə hədəfləri

Nəzərə almaq lazımdır ki, ümumiyyətlə, daha çox açıq araşdırmanın keçirilməsi araşdırmada nailiyyətlərin daha kəskin fərqləndirilməsinə imkan verir.

Fəaliyyət. Şagirdlərin fəaliyyətini qeyd olunan formada, ardıcılıqla nizamlamaq daha məsləhətdir:

• İlk öncə araşdırmanı hansı yaş qrupu ilə keçirəcəyinizi və hansı mövzuda araşdırmaları birləşdirə biləcəyinizi müzakirə edin və müəyyənləşdirin. Sonra şagirdlərə:

- Öz qrupunuzda bir sıra araşdırmalar həyata keçirin.
- Onları tamamlanma sırası ilə düzün.
- Fikirlərinizi təqdim etməyə hazırlaşın kimi tapşırıqlar verilir [3, 54].

Sınaq keçirilməsi. Mümkün araşdırmanın sınaqdan keçirilməsi əldə olunmuş öyrənmə hədəflərinə təminat verəcək. Eyni zamanda sınaq keçirilməsi həm də müəllimə hansı dəyişənin daha uğurlu olduğunu müəyyənləşdirməyə kömək edir.

Araşdırmalarla öyrənməyə dəstək – müəllimin müdaxiləsi. Araşdırma prosesində müəllim şagirdlərə aşağıda göstərilən vasitələrlə yardım və dəstək verə bilər:

- Uyğun dildən istifadə olunması
- Yazılı və şifahi müdaxilə
- Planlaşdırma materialları
- İstiqamətləndirici suallar vermək
- Planların və məlumatların qeydə alınması
- Araşdırmaların şifahi hesabatı və s.

Uyğun dildən istifadə olunmasını necə başa düşək? Məsələn, “dəyişənlər nədir?” əvəzinə “biz nəyi dəyişə bilərik?” və yaxud, siz planlaşdırma materialları nümunələrindən, mümkün suallardan və planlardan istifadə edə bilərsiniz.

Praktikadan sınılanmış belə bir deyim var: faydalı sual yüz sözdən dəyərlidir.

Təklif olunan formada işlərin həyata keçirilməsi zamanı müəllimin aşağıdakı məzmununda suallarla işləməsi daha məqsədəuyğun hesab oluna bilər: Suallar:

- Şagirdlərin anlayışlarını təkmilləşdirməlidir;
- Şagirdlərdə tənqidi, yaradıcı və məntiqi təfəkkürü inkişaf etdirməlidir;
- Tənqidi ifadəyə həvəsləndirməlidir;
- Fikirlərini detallara yönəltməlidir;
- Problemləri təhlil etməyə kömək etməlidir;
- İdeyaları aydınlaşdırmağa kömək etməlidir;
- Dəqiqlik tələb etməlidir;
- Onları fikirlərini, düşüncələrini və anlayışlarını bölüşdürməyə həvəsləndirməlidir;
- Müqayisələrin, tutuşdurmaların qrafikasını çəkməyə kömək etməlidir;
- İşin planlaşdırılmasına kömək etməlidir;
- Məlumatların dəqiqliyini, düzgünlüyünü və həyatiliyini təsdiq etməlidir;
- İş formaları və üsullarını təklif etməlidir;
- Düzgün, ədalətli və şəffaf qiymətləndirməyə zəmin yaratmalıdır və s.

Müəllimin peşəkarlığı özünü verdiyi sualların səviyyəsində və bu suallara cavab almaq bacarığını qiymətləndirəndə hiss edir. Bu zaman şagirdlər bir-birinin işi haqqında sual vermək bacarıqlarını və inamlarını artırmalıdır. Çünki araşdırma müddətində sualların rolu çox vacibdir.

Elmi yeniliyi: Orta ümumtəhsil məktəblərində elmi araşdırmaların təklif olunan formada təşkili zamanı şagirdlərdə tədqiqatçılıq, yaradıcılıq və seçicilik bacarıqları formalaşır.

Tətbiqi əhəmiyyəti: Araşdırma qabiliyyətlərini inkişaf etdirmək və formalaşdırmaq məqsədi ilə məqsədyönlü düşünülmüş sualların planlı surətdə təlim prosesinə tətbiqi təlimin daha effektiv olmasına, şagirdlərdə tədqiqatçılıq və yaradıcılıq qabiliyyətlərinin inkişaf etdirilməsinə müsbət təsir göstərəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. İbrahimov N.F., Hüseynzadə R.L. Pedagogika. II cild, Bakı, 2013, 703 s.
2. Подласый И.П. Педагогика. Москва: “Юрайт-Издат”, 2009, 410 s.
3. BP-BRITISH COUNCIL “İTERAKTİV ELM” layihəsi. Faza 1, seminar – 2. Azərbaycanda təbiət fənnlərini tədris edən müəllimlər və təlimatçılar üçün davamlı peşəkar inkişaf proqramı. 1-5 iyul 2008, Bakı, 2008, 159 s.
4. Həsənov N. Yeni kurikulumlarla tədris müəllimdən yaradıcılıq tələb edir. “Kurikulum” elmi metodik jurnal, Bakı, 2012, 151 s.

РЕЗЮМЕ
ПЛАНИРОВАНИЕ ОБУЧЕНИЯ СОВРЕМЕННЫМИ МЕТОДАМИ
В ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ШКОЛАХ

Аскеров А.Б., Абдуллаева Г.Б.

Ключевые слова: активное/интерактивное обучение, исследования, деятельность, испытания

В статье даны сведения о том, что во время учебы в общеобразовательных школах школьники должны привлекаться к первичным научным исследованиям. Это будет способствовать развитию творческих и исследовательских способностей учащихся. На основе примеров в упрощенной форме показаны пути организации планирования этого процесса.

SUMMARY
PLANNING OF THE INVESTIGATIONS TRAINING
IN MODERN METHODS IN SECONDARY SCHOOLS

Askerov A.B., Abdullayeva H.B.

Key words: active training, activities, investigation, test

Primary training of the pupils in the secondary schools and methodical grounding of their drawing into research and necessary methods for carrying out of these problems into practice have been analysed in the article.

Daxil olma tarixi: **ilkin variant:** **03.11.2014**
 son variant: **14.11.2014**

UOT 37.013

TƏDRİS PROSESİNDƏ MÜASİR TƏLİM TEXNOLOGİYALARINDAN İSTİFADƏ**İBRAHİMOV HƏSƏN MUĞUZƏLİ oğlu***Azərbaycan Müəllimlər İnstitutu Sumqayıt filialı, kabinetinin müdiri***İSMAYILZADƏ MƏLAHƏT ELMAR qızı***Azərbaycan Müəllimlər İnstitutu Sumqayıt filialı, metodist**e-mail: ismayilzade-mila@mail.ru****Açar sözlər:** intellekt məkan, təlim strukturu, ənənəvi təlim, təlim subyekti*

Müstəqil Azərbaycan Respublikasının təhsil işçiləri qarşısında yüksək təhsilli, vətənpərvər ruhlu gənc nəslin təlim-tərbiyəsində müasir təlim metodlarının tətbiqi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu zərurət Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 19 iyun 2009-cu il tarixli 833 №-li sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Təhsil haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu”ndan irəli gəlir [1].

Hüquqi dövlətimizdəki cəmiyyət üçün qarşılıqlı əməkdaşlığa hazır olan intellektual ünsiyyət bacarığına malik azad, milli və bəşəri dəyərlərə yiyələnmiş şəxsiyyətin təlim-tərbiyəsini ənənəvi məktəbin ölçüləri ilə həyata keçirmək mümkün deyil.

Hazırda təhsil proqramında, məktəbdə hər bir dərş şagird üçün sözün əsil mənasında təfəkkür və intellekt məkanına çevrilməlidir. Bu məqsədlə müasir təlim metodlarının-interaktiv təlim texnologiyalarının düzgün və məqsədyönlü tətbiqi başlıca şərt hesab edilir. Pedaqoji ideyaların nəzəri və praktik məsələlərinin həll edilməsi müasir metodlar, idrak fəallığının yaradılması əsasında reallaşır, sinif-dərş şəraitində mövzunun asan mənimsənilməsi yolları axtarılır, şagirdlərin yalnız yaddaşına deyil, təfəkkürünə əsaslanmağa üstünlük verilir. Pedaqoq və metodistləri düşündürən başlıca məsələ şagirdlərin fəallığını təmin edən təlim metodlarının müəyyənləşdirilməsidir. Doğurdan da, “təlim metodlarının keyfiyyətə dəyişdirilməsi, onların şəxsiyyətə, onun tələbatlarına yönəldilməsi, bilikləri mənimsəmə zamanı yaradıcı təfəkkürdən fəal istifadə edilməsi şəraitində təlim böyük səmərə verə bilər” [2, 8].

Təhsil sahəsində islahat proqramının məqsədi təlim-tərbiyə prosesinin yüksək səviyyədə səmərəliliyini təmin etməkdir. Bundan ötrü ilk növbədə təlimin strukturu, məzmunu, formaları və metodlarının dəyişdirilməsi, təlimin müasir üsullarının, modellərinin yeni təlim texnologiyalarından istifadənin, tədris plan və proqramlarının, dərşliklərin yaradılması zərurəti ortaya çıxır.

Beləliklə, təlimin strukturu, məzmunu, forma və metodlarını dəyişməklə, yeni modelin yaradılması nəticəsində təlim yeniləşir, müasirləşir.

Belə təlimə müasir təlim kimi yanaşmaq olar. Müasir təlimi səciyyələndirən yeni struktur, məzmun və forma ilə yanaşı müasir metodlar, yeni təlim texnologiyaları-interaktiv təlim üsulları artıq məktəblərimizdə özünə geniş yer tapmışdır.

Pedaqoji üsul kimi müasir dövrdə isə interaktiv – müəllimin iştirakı ilə şagirdlərin müxtəlif informasiya mənbələri və ya bir-biri ilə ünsiyyət prosesində yeni biliklər əldə etməsinə imkan verən bütün təlim üsullarının məcmusu olan yanaşma mövqeyi bu gün aktualdır, təhsilin problemlərini həll etməyə yönəldilmiş elmi istiqamətlərdir.

Müasir elmi-texniki tərəqqi bolluğu şəraitində elmin müxtəlif sahələrində toplanmış biliklərə ənənəvi təlim sistemi və təlim üsulları üzrə yiyələnmək mümkün deyil. Belə ki, həmin sxemə görə müəllim məlumatı hazır çatdıran şəxs, şagird isə məlumatı qəbul edən şəxsdir. Bu sxemə görə müəllim hazır bilikləri söyləyir, şagirdlər isə onları passiv surətdə mənimsəyirlər. Bundan sonra bilikləri yaddaşda möhkəmləndirmək üçün şagirdlər onları nəzəri və praktik

məsələlərin həlli prosesində istifadə edirlər. Belə ki, ənənəvi dərstdə təlim hazır informasiyaların yadda saxlanma prosesinə istiqamətləndirilir. Məlumatların belə ötürülməsi şagirdlərin düşünmə qabiliyyətini zəiflədir, onları təşəbbüskarlıq keyfiyyətindən məhrum edir. Bu gün tətbiqinə geniş meydan verilmiş müasir təlim texnologiyaları yuxarıda göstərilən çatışmazlıqları aradan qaldırır və şagirdlərdə dərk etmə, məntiqi düşünmə qabiliyyətlərini inkişaf etdirməklə onlarda yeni biliklərə yiyələnmə vərdişlərini gücləndirir.

Müasir dərstdə fəal təlim texnologiyalarını tətbiq etməklə, ənənəvi təlim sistemini dəyişərək ona tədqiqat xarakteri verməklə və biliklərin mənimsənilməsi prosesində şagirdi əsas sima etməklə və onu təlimin subyektinə çevirməklə iş aparmaq mümkündür. Belə ki, bu prosesdə müəllim biliklərin əldə edilməsi yolunun bələdçisi, şagird isə tədqiqatçı, bilikləri kəşf edən rolunu oynayır. Təklif olunan sxem fəallıq keyfiyyətinə görə seçilir və hər bir şagirdə sərbəst olaraq lazım olan bilikləri əldə etməyə, bütün ömrü boyu təlim olunma bacarığı olan kamil tədqiqatçıya çevrilmək imkanı verir.

İnteraktiv təlim texnologiyaları tədris və dərk etmə fəaliyyətinin təşkilinin və idarəedilməsinin elə üsullarının məcmusudur ki, dərstdə müəllim tərəfindən irəli sürülən ideya şagird tərəfindən aydın dərk olunmalı, problemlə vəziyyət yaradılmalı, şagirdlərin aktiv tədqiqatçılıq mövqeyi stimullaşdırılmalı, onlar üçün yeni olan əhəmiyyətli biliklərin sərbəst olaraq əldə olunması açıqlanmalı, mənimsənilməsi və praktik tətbiqi üçün şərait yaradılmalıdır.

Belə yanaşma prosesində şagirdlər yaddaşlarının yeni biliklərlə zənginləşdirilməsinə deyil, düşünmə qabiliyyətlərinin və müstəqil olaraq bilik əldə etmək, onu mənimsəmək bacarığının inkişaf etdirilməsinə əsaslanır.

İnteraktiv təlim texnologiyalarından istifadə edərkən aşağıda göstərilən bir sıra tövsiyələrdən istifadə etmək məqsədəuyğun hesab olunur.

1. Sınıfdə fəallığın, işgüzar mühitin yaradılması, qruplar arasında yarışın təşkil edilməsi şagirdləri fəallaşdırır və onlar hər vasitə ilə müzakirələrə qoşulurlar.
2. Onlarda elmi mübahisə mədəniyyəti formalaşır.
3. Həm güclü, həm zəif, həm də utancaq şagirdlər özlərində ifadə imkanı əldə edirlər, onlarda özlərinə inam və ümumi maraqların dərk olunması formalaşır.
4. Şagirdlərdə məntiqi və yaradıcı təfəkkür inkişaf etməklə onlarda tədqiqatçılıq vərdişləri yaranır.

Göstərilən bu üstünlüklərlə yanaşı, aşağıdakı neqativ hallar da müşahidə olunur.

1. Səs-küy çox yaranar.
2. Qruplararası və qrupdaxili münaqişələr müşahidə olunur.
3. Ənənəvi pedaqoji qaydaların pozulması halları baş verə bilər.

Göründüyü kimi, bu metodları tətbiq etməzdən əvvəl hər bir müəllim və məktəb rəhbərliyi psixoloji cəhətdən aşağıda göstərilənlərə hazır olmalıdır:

1. Qruplarda iş texnologiyasının həyata keçirilməsinin marağında olan həmkarlar tapmalıdır.
2. Görüşlər və müxtəlif tədbirlər zamanı dərslər planlarını, qruplara bölünməni və şagirdlərin qruplarda işə hazırlanmasını müzakirə etmək lazımdır.

Yeni pedaqoji texnologiyalar şagird şəxsiyyətinin formalaşdırılmasında da öz gözəl sərəməsinə göstərməkdədir. Yeni pedaqoji texnologiyaların tətbiqində məqsəd demokratikləşdirmə, humanistləşdirmə, fərdiləşdirmə, inteqrasiya prinsiplərini həyata keçirməkdir.

İnkişaf etmiş ölkələrin bir çox qabaqcıl təhsil müəssisələrində şagirdlər arasında keçirilən test yoxlamaların nəticələri deməyə əsas verir ki, biliklərin ənənəvi reproduktiv metodlarla əldə edilməsi onları artıq qane etmir. Onlar intellektual əməliyyatları təmin edə biləcək, intellektin inkişafına əsl şərait yaradan təlim texnologiyasının tətbiq edilməsini istəyirlər.

Müasir məktəb həyata vəsiqə alan şəxsiyyətdə aşağıdakı keyfiyyətin olmasını əsas meyar sayır:

-şəxsiyyət müstəqil olaraq düşünür, müxtəlif problemləri müəyyənləşdirir bilir və aldığı biliklərlə bu problemin həllinə nail olur;

-şəxsiyyət tənqidi və yaradıcı təfəkkürə malikdir.

-humanitar bilikləri dərinlən qavramaq üçün şəxsin zəngin lüğət ehtiyatı vardır.

Bu tələblər bizim üçün də aktualdır, yeni pedaqoji texnologiyaların öyrənilməsinə, tətbiqini zəruriləşdirir. İnteraktiv təlim metodlarından istifadə məhz belə texnologiyaların yaradılmasına geniş imkanlar açır. Hazırda məktəblərimizdə interaktiv üsullardan istifadə edilməsinin ilkin təcrübəsi toplanmaqdadır.

Fəal, interaktiv təlim şagirdin yaş, fərdi və psixoloji inkişaf imkanları və xüsusiyyətlərindən asılı olmayaraq onun şəxsiyyətinin zamanın yeni tələblərinə uyğun formalaşmasını təmin edir.

İnteraktiv təlim zamanı, bir qayda olaraq, şagirdlərin birgə fəaliyyəti təşkil olunur. Müəllimin nəzarəti və rəhbərliyi altında həyata keçirilən dərstdə hər bir şagird fərdi və müstəqil fəaliyyət göstərdiyi kimi, kollektivin imkanlarından da istifadə etməklə formalaşma, inkişaf etmə yolunu keçir. Hər bir tapşırığın, qarşılıqlı köməklik, əməkdaşlıq, birgə iş şəklində həll edilməsi sinif qarşısında duran təlim vəzifəsini, o isə öz növbəsində, şəxsiyyət və inkişaf probleminin həllini addım-addım, hissə-hissə həyata keçirməyə təminat verir.

İnteraktiv təlimin kooperativ fəaliyyət şəklində təşkilinin özü şagirdlərin bir şəxsiyyət kimi müstəqilliyinin formalaşması və inkişafına qüvvətli təsir göstərən başlıca faktordur. Bu zaman müxtəlif bilik səviyyəsinə malik olan şagirdlərdən qruplar, komandalar, dəstələr yaradılır. Hər bir komandada, qrupda birləşən şagirdlər birgə işləyir, şəxsiyyət kimi formalaşırlar. Şagirddə yeni təfəkkürün formalaşdırılması təlim-tərbiyə prosesinin “öyrənməyi öyrətmək” texnologiyası əsasında qurulmasını, şagirdin təfəkkür imkanlarının maksimum dərəcədə nəzərə alınmasını, pedaqoji prosesin tədqiqatçılıqla zənginləşdirilməsini diqqət mərkəzində saxlamağı tələb edir.

Nəticəyə gələ bilirik ki, şagirdlərin şəxsiyyət kimi formalaşdırılmasında, onlar hərtərəfli inkişafında interaktiv təlim texnologiyalarının imkanlarından səmərəli istifadə edilməsi müstəqil fikir söyləmək, tədqiqat aparmaq, düşüncələri əsaslandırmaq baxımından düzgün yanaşmaq mövqeyidir.

Elmi yeniliyi: Məqalədə yeni təlim texnologiyalarından istifadənin imkanları araşdırılmış və bu yanaşma mövqeyinin xüsusiyyətləri əsaslandırılmışdır.

Tətbiqi əhəmiyyəti: Problemin nəticələrindən istifadə edilməsi seminar məşğələlərinin yüksək səviyyədə aparılmasında bir mənbə ola bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Təhsil haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 19 iyun 2009.
2. Veysova Z. Fəal/interaktiv təlim. Müəllim üçün vəsait. Bakı: UNİCEF, 2007, 214 s.
3. Həsənlı B. Ədəbiyyat tədrisi metodikası. Bakı, 2014, 450 s.
4. “Pedaqoji kadrların ixtisasının artırılması prosesinin təkmilləşdirilməsi barədə” Təhsil Nazirinin 21.02.2000-ci il, 163 nömrəli əmri. “Azərbaycan müəllimi”, 2-7 mart, 2000.
5. Müəllimlərin ixtisasartırma təhsilinə olan tələbatının qabaqcadan öyrənilməsi mexanizmi barədə Təhsil Nazirinin 26 mart 2004-cü il tarixli 245 nömrəli əmri, “Azərbaycan müəllimi”, 02 aprel 2004.
6. Abdullayev A.A. İxtisasartırma təhsilində yeni mexanizmlər: problemlər və perspektivlər. AMİ-nin “Elmi Əsərlər” məcmuəsi. Bakı, 2004, № 2 (15)

РЕЗЮМЕ
ИСПОЛЬЗОВАНИЕ СОВРЕМЕННЫХ УЧЕБНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ
В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ

Ибрагимов Г.М., Исмаилзаде М.Е.

Ключевые слова: *интеллектуальное пространство, структура обучения, традиционный метод, субъект обучения*

В статье указано о внедрении современных методов обучения в образовательный процесс, их преимущества, о государственной заботе и поддержке применения этих методов.

SUMMARY
THE USE OF MODERN TECHNOLOGIES
IN THE PROCESS OF TEACHING

İbrahimov H.M., İsmayilzadə M.E.

Key words: *intellectual area, educational structure, traditional education, educational subject*

The article deals with the employment of contemporary education methods in education process and the advantages, the State`s support to application of these methods.

Daxil olma tarixi: **ilkin variant:** **03.11.2014**
 son variant: **18.11.2014**

MÜNDƏRİCAT

Dilçilik

1. *Məhərrəmov M.H.* Dilin quruluşunda semantik təkamül 6
2. *İmaməliyeva G.S.* “Oğuznamə”də feilin indiki zamanının məna xüsusiyyətləri 11
3. *Musayeva İ.İ.* Müasir Azərbaycan ədəbi dilində sintaktik yolla yaranan hüquq terminləri 18

Ədəbiyyatşünaslıq

4. *Həmzəyeva S.S.* Azərbaycan ədəbiyyatı nümunələrinin ingilis dilinə tərcümə tarixindən 23
5. *Abdullayeva L.A.* Əliağa Kürçaylının poemaları 27
6. *Həmzəyeva L.Ə.* “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında atalar sözləri, alqış və qarğışlar 31
7. *Aliyeva A.A.* Çingiz Aytmatovun “Kassandranın damğası” romanında manqurtlaşma və ona qarşı çıxan Filofey 34
8. *Qasimov R.M.* Poema-dastan yaradıcılığının sənətkarlıq xüsusiyyətləri (Zəlimxan Yaqubun yaradıcılığı əsasında) 38

Tarix və sosiologiya

9. *Səlimov Ş.D., Vəliyeva D.M.* Rusiyanın Azərbaycan siyasətində neft amili (1920-1922-ci illər) 43
10. *Baxşəliyev A.B.* Orta əsrlərdə Azərbaycanda idman oyunları və əyləncələr (Şardenin “Səyahətnamə”si üzrə) 49
11. *Calalova X.K.* Dövlət-din münasibətlərinin inkişafının əsas tendensiyaları 54
12. *Muradova K.V.* Narkomaniya sosial işə mənfi təsir göstərən amildir 59

İqtisadiyyat

13. *Orucəliyeva B.Ə.* Azərbaycanın iqtisadi inkişafında neft amili 63
14. *Hüseynova M.S.* Regionların sosial-iqtisadi inkişafında kiçik sahibkarlığın rolu 67
15. *Mahmudova L.F.* Qloballaşmanın zəruriliyi 73
16. *Məmmədova Ş.S.* Azərbaycanın xarici ticarəti və onun dünya iqtisadi əlaqələri sistemində yeri 78
17. *Əhmədova G.S.* Beynəlxalq iqtisadi inteqrasiyanın mərhələləri, sferaları və mexanizmləri 82

Pedaqogika, psixologiya, metodika

18. *Əskərov A.B., Abdullayeva H.B.* Orta ümumtəhsil məktəblərində müasir üsulla təlimi tədqiqatların planlaşdırılması 86
19. *İbrahimov H.M., İsmayilzadə M.E.* Tədris prosesində müasir təlim texnologiyalarından istifadə..... 91

СОДЕРЖАНИЕ

Языковедение	
1. Магеррамова М.Г. Семантическая эволюция в построении языка	6
2. Имамалиева Г.С. Смысловые особенности глаголов настоящего времени в «Огузнаме»	11
3. Мусаева И.И. Юридические термины в современном азербайджанском языке образованные синтаксическим путем	18
Литературоведение	
4. Гамзаева С.С. Об истории перевода образцов азербайджанской литературы на английский язык	23
5. Абдуллаева Л.А. Поэмы Алиага Кюрчайлы	27
6. Гамзаева Л.А. Пословицы, благословения и проклинания в “Книге моего Деда Коркута”	31
7. Алыева А.А. Превращение молодого поколения в манкуртов и образ Филофея выступающего против этого в произведении Чингиза Айтматова "Тавро Кассандры"	34
8. Гасымов Р.М. Особенности поэтического мастерства в жанре поэмы и дастана (на основе творчества Зелимхана Ягуба)	38
История и социология	
9. Салимов Ш.Д., Велиева Д.М. Нефтяной фактор в политике России в отношении Азербайджана (1920-1922 годы)	43
10. Бахшалиев А.Б. Спортивные игры и развлечения в средневековом Азербайджане (на материале «Саяхатнаме» («Записки путешественника») Шардена)	49
11. Джалалова Х.К. Основные тенденции развития государственно-религиозных отношений	54
12. Мурадова К.В. Наркомания – фактор отрицательного воздействия на социальную сферу	59
Экономика	
13. Оруджалиева Б.А. Нефтяной фактор в развитии Азербайджана	63
14. Гусейнова М.С. Роль мелкого предпринимательства в социально-экономическом развитии регионов	67
15. Махмудова Л.Ф. Необходимость глобализации	73
16. Мамедова Ш.С. Внешняя торговля Азербайджана и ее место в системе экономических связей мира.....	78
17. Ахмедова Г.С. Международная экономическая интеграция этапы, секторы и механизмы	82
Педагогика, психология, методика	
18. Аскеров А.Б., Абдуллаева Г.Б. Планирование обучения современными методами в общеобразовательных школах	86
19. Ибрагимов Г.М., Исмаилзаде М.Э. Использование современных учебных технологий в процессе обучения	91

CONTENTS

<i>Philology</i>	
1. <i>Maharramova M.H.</i> Semantic evaluation the structure of the language	6
2. <i>Imamaliyeva G.S.</i> The meaning features of verbs in present tense in “Oghuzname”	11
3. <i>Musayeva I.I.</i> The syntactical formation of law terms in modern literary language	18
<i>Literary Studies</i>	
4. <i>Gamzayeva S.S.</i> On the history of translation the azerbaijan literature samples into english	23
5. <i>Abdullayeva L.A.</i> Aliagha Kurchayly’s poems	27
6. <i>Hamzaeva L.A.</i> The proverbs, applauses and damnations in “Dede Korkut” epos	31
7. <i>Alieva A.A.</i> The mankurt problem in Chingiz Aytmatov's novel "Kassandras brand" and Philopey who protested it	34
8. <i>Gasimov R.M.</i> Craftsmanship characteristics of poem-epos activity (on the basis of Zalimkhan Yagub's activity)	38
<i>History and Social Studies</i>	
9. <i>Salimov Sh.D., Valiyeva D.M.</i> Oil factor in russia's Azerbaijan policy (1920-1922)	43
10. <i>Bakhshaliyev A.B.</i> Sport games and entertainments in the middle ages in Azerbaijan (on the base of “Seyahetname” (“Travel reports”) by Chardin)	49
11. <i>Jalalova Kh.K.</i> Main tendencies of development of state-religious relations	54
12. <i>Muradova K.V.</i> Narcomania is a negative factor influencing on social work	59
<i>Economy</i>	
13. <i>Orucaliyeva B.A.</i> Oil factor in the development of Azerbaijan	63
14. <i>Huseynova M.S.</i> The role of small entrepreneurship in the social-economic development of the regions	67
15. <i>Mahmudova L.Ph.</i> The necessity of globalization	73
16. <i>Mammadova Sh.S.</i> Azerbaijan’s foreign trade and its place in world economic relations system	78
17. <i>Ahmedova G.S.</i> Stages of international economic integration, spheres and mechanisms	82
<i>Pedaqogika and Methods</i>	
18. <i>Askerov A.B., Abdullayeva H.B.</i> Plannig of the investigations training in modern methods in secondary schools	86
19. <i>İbrahimov H.M., Ismayilzadeh M.E.</i> The use of modern technologies in the process of teaching	91

MƏQALƏLƏRİN TƏRTİBATI QAYDALARI

Dərc olunacaq məqalə redaksiyaya həm kağız, həm də elektron formada təqdim olunmalıdır. Məqalə hazırlanarkən aşağıdakı tələblər nəzərə alınmalıdır:

1. Məqalə azərbaycan, rus və ingilis dillərində hazırlanmalıdır.
2. Məqalənin adı, xülasə və açar sözlər hər üç dildə təqdim olmalıdır.
3. Məqalə Microsoft Word mətn redaktorunda A4 formatda (soldan, yuxarıdan, aşağıdan və sağdan – 2 sm), Times News Roman şrifti ilə 12 pt. ölçüdə, vahid sətərası intervala və mətn daxili yazıda 1 sm. abzas buraxmaqla hazırlanmalı və 8 səhifədən artıq olmamalıdır.
4. Məqalənin mətninin aşağıdakı bölmələrdən ibarət olması tövsiyyə olunur:
 - Giriş (məsələnin aktuallığı, problemin hazırkı vəziyyəti);
 - Tədqiqatın məqsədi, məsələnin qoyuluşu;
 - Məsələnin həlli üsulları və aprobeiasiyası;
 - Alınan nəticələrin tətbiqi;
 - Nəticə.
5. Məqalə aşağıdakı ardıcılıqla hazırlanmalıdır:
 - UOT – soldan, böyük hərflərlə, qalın şriftlə, sonda 6 pt. interval;
 - məqalənin adı – ortadan, böyük hərflərlə, qalın şriftlə, sonda 6 pt. interval;
 - müəlliflərin inisialları və soyadı – ortadan, böyük hərflərlə, qalın şriftlə;
 - müəlliflərin iş yeri, şəhər, ölkə və e-poçt ünvanı – ortadan, 6 pt. interval;
 - xülasə (mətn təqdim olunan dildə) – sonda 6 pt. interval;
 - açar sözlər – kursivlə, sonda 6 pt. interval;
 - giriş və digər alt başlıqlar – soldan qalın şriftlə, əvvəlində və sonunda 6 pt. interval.
6. Ədəbiyyat siyahısı: hər bir istinad olunan mənbənin adı tərcümə olunmadan, məqalədə istifadə ardıcılığına uyğun olaraq nömrələnir.
7. Ədəbiyyat siyahısından sonra məqalənin hazırlandığı dildən fərqli digər 2 dildə məqalənin adı, müəllifin soyadı, atasının adı, müəlliflərin iş yeri, şəhər, ölkə və e-poçt ünvanı, xülasə və açar sözlər təqdim olunur.
8. Məqalədə cədvəl və şəkillər nömrələnir: cədvəl – cədvəlin yuxarısında kursivlə, ortadan, (məs., *cədvəl 1.*), şəkil – şəkilin altında, kursivlə, ortadan (məs., *şəkil 1.*) və mətn hissədən (yuxarıdan və aşağıdan) 1 boş sətir buraxmaqla göstərilməlidir. Cədvəllər bilavasitə məqalənin mətnində yerləşdirilməlidir.
9. Düsturlar Microsoft Equation-də standart parametr ilə yığılır. Mətnə ancaq istifadə olunan düsturlar nömrələnir. Düsturun nömrəsi sağda mötərizədə yazılır.
10. Müəssisədə yerinə yetirilən tədqiqatın nəticələrini açıqlayan məqalənin çap edilməsi üçün müvafiq yazılı razılıq olmalıdır.
11. Məqalədə göstərilən məlumat və faktlara görə müəllif məsuliyyət daşıyır.
12. Redaksiya məqalədə əsas məzmununa xələl gətirməqən redaktə dəyişiklikləri və ixtisarlari etmək hüququnu özündə saxlayır.
13. Məqalə çapa tövsiyyə edildikdə redaksiya heyətinin qərarı barədə müəllifə məlumat verilir.
14. Məqalə sadalanan tələblərə cavab verməzsə baxılmaq üçün qəbul edilmir və müəllifə qaytarılır. Əlyazmanın daxil olduğu vaxt mətnin son variantının redaksiyaya daxil olduğu gündən sayılır.
15. Redaksiyanın ünvanı : **Sumqayıt Dövlət Universiteti**

ПРАВИЛА ОФОРМЛЕНИЯ СТАТЕЙ

Публикуемая статья должна быть представлена в редакцию в бумажном и в электронном виде. При подготовке статьи должны быть выполнены следующие требования:

1. Статья должна быть подготовлена на одном из языков – азербайджанском, русском или английском.
2. Название статьи, аннотация и ключевые слова должны быть представлены на трех языках.
3. Электронный вариант статьи должен выполняться в текстовом редакторе MicrosoftWord в формате А4 (поля: левое, правое, верхнее и нижнее – 2 см), шрифтом TimesNewsRoman размером 12 пт. Межстрочный интервал – одинарный, абзацный отступ – 1 см, размер статьи не должен превышать 8 страниц.
4. Текст статьи рекомендуется составлять из нижеследующих разделов:
 - введение (актуальность проблемы, нынешнее состояние проблемы);
 - цель исследования, постановка задачи;
 - методы решения и апробация задачи;
 - внедрение полученных результатов;
 - результат.
5. Статья должна быть подготовлена в следующей последовательности:
 - УДК – слева жирным шрифтом, в конце интервал 6 пт;
 - название статьи – в центре, прописным и жирным шрифтом, в конце интервал 6 пт;
 - инициалы и фамилии авторов в центре прописным и жирным шрифтом;
 - место работы авторов, страна, город и адрес электронной почты – по центру, в конце интервал 6 пт;
 - аннотации (на языке представленного текста) – в конце интервал 6 пт; ключевые слова – курсивом, в конце интервал 6 пт;
 - введение и другие подзаголовки – слева, жирным шрифтом. В начале и конце интервал 6 пт.
6. Список литературы: название каждого источника не переводится и нумеруется в статье в соответствии с последовательностью использования.
7. После списка литературы название статьи, инициалы и фамилия авторов, место работы авторов, страна, город и адрес электронной почты, аннотация и ключевые слова представляются также на двух других языках.
8. В статье нумеруются таблицы и рисунки: таблица – верхней части таблицы, курсивом, в центре (например, *таблица 1*), рисунок – под рисунком, курсивом, в центре (например, *рисунок 1*) и, пропуская одну пустую строку от текста (из верхней и нижней частей).
9. Формулы набираются стандартными параметрами в MicrosoftEquation. Номер формулы пишется в скобках с правой стороны. В тексте нумеруются только использованные формулы.
10. Статьи, излагающие результаты, исследований выполняемых в учреждениях, должны иметь соответствующие разрешения и опубликование.
11. Автор несет ответственность за информацию и факты, указанные в статье.
12. Редакция оставляет за собой право производить редакционные изменения и сокращения, не искажающие основное содержание статьи.
13. В случае отклонения статьи редакция сообщает автору решение редколлегии.
14. Статьи, не отвечающие перечисленным требованиям, к рассмотрению не принимаются и возвращаются авторам. Датой поступления рукописи считается день получения редакцией окончательного текста.
15. Адрес редакции: **Сумгаитский государственный университет**

RULES OF ARTICLE FORMATION

The article being published must be submitted to the editorship in paper or electron form/. In preparing the article the following requirements must be accomplished|:

1. An article must be prepared in one of the languages – Azeri, Russian or English.
2. The title, the summary and the key words must be submitted in there languages.
3. The electron variant of an article must be performed in the text-editor Microsoft Word in A4 format (margins: left side, right side, top, bottom – 2 cm), in Times News Roman type of size 12 pt. The vertical spasing is unary, paragraph indention – 1 cm, the article must not surpass 8 pages.
4. The text of an article is recommended to be prepared of the divisions mentioned below:
 - introduction (problem actuality, present state of the problem);
 - the aim of the investigation, task statement;
 - solution methods and task approbation;
 - introduction of the received results;
 - result.
5. An article must be prepared in the following sequence:
 - UDK – left-side – with extra bold type, at the end – the interval 6 pt;
 - The title of an article must be in the center, in a capital letter with extra-bold type, at the end the interval 6 pt;
 - Authors’ initials and last names – in the center, in a capital letter with extra-bold type;
 - Authors’ work places country, city and e-mail towards the center, at the end the interval 6 pt;
 - Summaries (in the language of the submitted text) – at the end the interval 6 pt; key words in italic type, at the end the interval 6 pt;
 - Introduction and other subtitles – on the left-side with extra-bold type, at the beginning and at the end the interval 6 pt.
6. Literature list: the title of each source isn’t translated and is numbered in the article in correspondence with the usage sequence.
7. After the literature list, the title of the article, initials and authors’ last names, their work places, the country, the city, e-mail, summary and key words are presented in two other languages.
8. In the article tables and drawings are numbered: the table – in the upper part of the table, italicized, in the center (for example: *table 1*), the drawing – below the center (for example: *drawing 1*) and missing one blank line of the text (of upper and lower parts).
9. The formulas are collected in standard parameters in Microsoft Equation. The number of the formula is written in brackets on the right-side. In the text only used formulas are numbered.
10. The articles given account of results of the investigations realized in the enterprises must have corresponding permission and publication.
11. The author is responsible for the information and facts, given in the text.
12. The editorship reserves the right to make editorial changes and abbreviations not distorting the main contents of the article.
13. In case of article deflection the editorship informs the author about the decision of the editorial board.
14. The articles, not meeting the above mentioned requirements, aren’t taken into consideration and are returned to their authors. The date of the manuscript accession is considered the day of getting the completed text.
15. Editorship address: **Sumqayit State Univesity**

Üzqabıǵınındızaynı – *S.Şahverdiyeva*
Kompüterıǵımı – *S.Şahverdiyeva*
Korrektorlar: *B.Eminli*
Ş.Nəcəfova
G.Hüseynova
Texnikiredaktor – *E.Həsərətova*

Yıǵılmaǵa verilmişdir: 05.12.2014- cü il
Çapa imzalanmışdır: 25.12.2014-cü il
Mətbəə kaǵız, kaǵızın formatı: 70*108 ¼

Yüksək çap üsulu

Şerti çap vərəqi 6,312.

Sifariş 25.

Tiraj 250 nüsxə.

Qiyəti müqavilə yolu ilə.

Sumqayıt Dövlət Universitetinin mətbəəsində çap olunmuşdur.

Müxbir ünvan:

Azərbaycan, 5008, Sumqayıt,

43-cü məhəllə

Tel: (0-12) 448-12-74

(0-18) 644-88-10

Faks: (0-18) 642-02-70

Web: www.sdu.az

E-mail: sdu@sdu.az